

DECEMBER :- 2012,   ISSN 2278-4381
VOLUME -1, ISSUE-4

JOURNAL OF RESEARCH

**COMMERCE   ACCOUNTANCY   MEDICAL SCIENCE
ECONOMICS   MANAGEMENT   HUMANITIES
SCIENCE   STATISTICS   ENGINEERING**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

**1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)**

OTHER CONTACT

**D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.**

<http://www.shantiejournal.com/>

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING

ECONOMICS
MANAGEMENT
SCINENCE

HUMANITIES
MEDICAL SCIENECE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

TEJPALSINGH HOODA
M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)

CO-EDITOR

P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH).,B.ED

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

DECEMBER – 2012

VOLUME -1, ISSUE -4

<http://www.shantiejournal.com> has published “ JOURNAL OF RESEARCH” is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2012, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “<http://www.shantiejournal.com>” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in “JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “<http://www.shantiejournal.com>”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “<http://www.shantiejournal.com>” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

EDITOR'S COLUMN

Dear Readers,

We are once again with you, with the valuable wealth of research papers, which I promise will add something to your treasure of knowledge. The different research papers based on various research topics, which are focusing on new aspects of our modern world. We are all walking with this changing world by making our feet able to step rhythmically with it. A 'World', which is global and as it wears modern clothes on it, it is also carrying with it those old clothes that provide historicity to it.

Now you may think that what I am going to say so, let me clear I am talking about the papers in our e-journal, which are same in nature, as I have talked above. The issue contains the research on modern aspects of the world simultaneously with the old but unsolved problems or unfocused area.

गांधीजीનો आर्थिक विचार , डो.बाबासाहेब आंबेडकर એક સંકલ્પબદ્ધ સમાજવૈજ્ઞાનિક, नवानगर स्टेटनुं वर्णन,'कश्चनी कला' The Art of Kachchh, વેદોમાં માનવજીવન અને માનવઅધિકાર, "वेदकावीन समयमां भारतीय संस्कृति", E-ACCOUNTING IN INDIA, "Social Accounting & Social Responsibility Reporting , Recent trends in banking industry in India, Technological Developments in Indian Banking Sector, WATER MANAGEMENT.

We the publisher of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" are providing new vision to look towards the news world but also keeping our heritage with us. The research papers are written by an intelligent researchers.

Co Editor

P.R.SHARMA

INDEX

Sr.	Title	page
1.	વિદ્યાર્થીની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શિક્ષક વ્યવહારની ભૂમિકા - પ્રા. ડી.કેલાશ એન.નાંડા	1-4
2.	PANCHAYAT RAJ AND SARPANCH - RAJESHKUMAR A. SHRIMALI	5-10
3.	“ધોરણ-૫નાં ગણિત વિષયમાં કઠિનબિંદુઓનું ઉપચારાત્મક શિક્ષણ અને તેની અજમાયશ” -સોની અશ્વિનકુમાર આર., ઉમતીયા રફીકભાઈ એ.	11-13
4.	“વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસના સંદર્ભે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ” -ઉમતીયા રફીકભાઈ એ., સોની અશ્વિનકુમાર આર.	14-16
5.	E-ACCOUNTING IN INDIA - Hetal Parmar	17-20
6.	ગાંધીજીનો આર્થિક વિચાર -ડૉ. ભાવના એફ. રાંઠ	21-26
7.	“Social Accounting & Social Responsibility Reporting : An Overview” - UPADHYAY PARIMAL M.	27-35
8.	निराला के गीतिकाव्य : एक अध्ययन -डॉ. जीवाभाई उकाभाई परमार	36-38
9.	RECENT IT TRENDS IN BANING INDUSTRY IN INDIA - PARESH M. THAKOR	39-42
10.	હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકો અને સંચાલકીય પડતર ની સ્થિતિ નું મુલ્યાંકન -ડૉ. રાજેશ એ. મુલચંદાણી	43-47
11.	Rural Development in Gujarat - RAJESH KANTILAL CHAUHAN	48-52

-
12. ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર એક સંકલ્પબદ્ધ સમાજવૈજ્ઞાનિક
-ડો.મકવાણા મુકેશ બેચરભાઈ 53-56
-
13. નવાનગર સ્ટેટનું વર્ણન -કેવલીયા ભાવિન હસમુખભાઈ 57-62
-
14. • ['કચ્છની કલા'] •The Art of Kachchh. - રાજેશ એન.ડાભી 63-66
-
15. 'સત્યના પ્રયોગની ભાષાશૈલી - Sunita B.Kanzariya 67-71
-
16. “Technological Developments in Indian Banking
Sector” -Dr.Chandramauli R.Dave 72-78
-
17. “ENTERPRISE RISK MANAGEMENT COMPONENTS
AND PROCESS” - DESAI YOGESH K. 79-83
-
18. Glass Ceiling in India: A Reality for Women?
-MISS. MONIKA GADHAVI 84-88
-
19. વર્ણના વ્યાસદેવસ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાનાવગુણ્ઠની ।
પશ્યન્તી વાઙ્મયં સર્વમ્ ભાતિ ભવ્યા સુમહત્તી ॥ - પ્રા .રવિ સેંગલિયા 89-92
-
20. વેદોમાં માનવજીવન અને માનવઅધિકાર
-વાજા વિનુ પી. 93-97
-
21. "વેદકાલીન સમયમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ" -પ્રો. રામભાઈ વી. બાકુ 98-104
-
22. WATER MANAGEMENT- Prof. (Dr) JIGAR R RAVAL 105-113
-
23. “DALIT POEMS’INTERPRETATION KEEPING IN
VIEW FRANTZ FANON’S BOOK ‘BLACK SKIN
WHITE MASK” – P. R. SHARMA 114-118
-
24. મોહન રાકેશ કે નાટક મેં પ્રયોગશીલતા
-શ્રી વાજુભાઈ સી.ચૌહાણ 119-121
-

-
25. ‘‘कालिदास की सौन्दर्य – संस्कृति’’
-प्रो. प्रजापति प्रवीणभाइ गोरधनभाइ 122-127
-
26. मडलभारत अने वेशी संडारमां दुःशासन रुधिरपान करतो भीम
-प्रो. नरेश अेम मडलकल. 128-130
-
27. WOMEN EMPOWERMENT AND SUSTAINABLE
DEVELOPMENT : POLICES AND ISSUES
- Dr.Prema. Parande 131-139
-
28. NATIONAL SYMBOLS
- Chauhan Shashikant Hansrajbhai 140-142
-
29. Shyamji Krishnavarma
-Chavda Bhavik Lomabhai 143-149
-
30. शमशेर की कविता का अनुभव-विश्व
-डॉ.ओमप्रकाश एच.शुक्ल 150-157
-
31. तशाव संयादन(STRESS MANAGEMENT)
-प्रा. डॉ. दधीचि देवप्रसाद जोशी 158-166
-
32. मुकितबोधकी कवितामें फैन्टसी
- SANGEETA M. VAHIYA 167-170
-
33. गुजरात विधापीठ ग्रामसेवा केन्द्र सादराना सेवकोना
शरीरशास्त्र विषयक पासाओ अने शरीर अंधारणो
अभ्यास - पटेल मनोज साह्याभाध 171-174
-
34. PROPOSED MODEL FOR HUMAN RESOURCE
ACCOUNTING -PIYUSH H. JADAV 175-182
-

---

35. Political and Socio Economic Trends
in India - Dr. SHAILESH SOLANKI 183-186

---

36. FDI Equity Inflows from 2000-2012
- ASHISHKUMAR CHUDASAMA 187-190

---

37. CORPORATE GOVERNANCE
- Prof. Rameshbhai G. Pawar 191-194

વિદ્યાર્થીની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શિક્ષક વ્યહવારની ભૂમિકા

ડૉ. કૈલાશ એમ નાંઢા
એસો. પ્રોફેસર
એસ. ડી. શેઠીયા કોલેજ ઓફ એજયુકેશન
મુંદરા - ૬૨૪

શાળા પર્યાવરણમાં ચાલતી સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં અપેક્ષિત પરિવર્તન લાવવનો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આ પરિવર્તન અધ્યયનના માધ્યમ દ્વારા આવે છે. માટે અધ્યયન એ શિક્ષણનું એક મહત્વનું અંગ છે. શિક્ષણએ સમગ્ર જીવન પર્યન્ત ચાલતી પ્રક્રિયા છે માટે અધ્યયન એક સતત ચાલતી સામાજિક અને મનોવિજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે જે માનવ વ્યહવારમાં નિરંતર પરિવર્તન લાવે છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે થયેલ અનેક સંશોધનો દ્વારા સાબિત થયેલ છે કે બાળપણમાં અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ સૌથી વિશેષ હોય છે. બાલ્યાવસ્થામાં થયેલ અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીની જીવનશૈલી ઘડાય છે. માટે પ્રારંભિક શિક્ષણકાળમાં અધ્યયનનું સવિશેષ મહત્વ છે. બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાર્થી શિક્ષકની મનોવૃત્તિ તથા વ્યહવારોને ખૂબજ તીવ્રતાથી ગ્રહણ કરે છે માટે શિક્ષક બાળકરુપી અરિસા સામે ઉભેલ એવી મૂર્તિ છે કે જે બાળકની પ્રતિમામાં પોતાને જુએ છે.

અધ્યયન દ્વારા બાળકના વ્યહવારમાં પરિવર્તન સ્થાયી કે અસ્થાયી તથા હકારાત્મક કે નકારાત્મક આવવાનો આધાર શિક્ષણની પ્રક્રિયા તેમજ શાળા પર્યાવરણ પર આધારિત છે માટે અધ્યયન એક ઉત્પાદન પ્રક્રિયા છે. પ્રસિધ્ધ મનોવૈજ્ઞાનિક ગેટમ અનુભવ તથા તાલીમ દ્વારા વ્યહવારમાં આવતા પરિવર્તનને અધ્યયન કહે છે. આથી અધ્યયન દ્વારા વિદ્યાર્થી નવા નવા અનુભવો, વ્યહવાર, વાકશૈલી વગેરે લોકવ્યહવારને પ્રાપ્ત કરે છે. બાળકમાં હમંશા પોતાની આસપાસનાં જગતને સમજવાની અપાર જીજ્ઞાસા હોય છે તે જે કઈ વ્યહવાર પોતાના આડોશ પાડોશ, સમાજ તથા પરિવારમાં જુએ છે તેની પૃષ્ઠિ શાળામાં

કરે છે પણ લોકવ્યહવાર કે સામાજિક વ્યહવારને શીખવા માટે કોઈપણ યુગમાં બાળકને પ્રત્યક્ષ રુપે શિક્ષક પાસેજ જવું પડશે માટેજ શિક્ષણ પ્રક્રિયા અને સ્વયંશિક્ષકને બાળકની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં પોતાના વ્યહવારની ભૂમિકાને નિ:શંક સ્વીકારવી પડશે.

અનુભવ દ્વારા એ જાણવા મળે છે કે બાળક પોતાની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં મોટે ભાગે એવા વ્યહવાર પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેને તે પોતાના માતા પિતા કે શિક્ષકમાં જુએ છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ બાળકમાં આ પ્રવૃત્તિ હકારાત્મક જોવા મળે છે તથા અનુકરણ કરવાની ઉત્સુકતા વધુ હોય છે. માટે શિક્ષકના વ્યહવારનો બાળકનાં અધ્યયન પર પ્રત્યક્ષ તથા સ્થાયી પ્રભાવ પડે છે. અનેક સંશોધનોએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અભિપ્રેરણા વિના બાળકની કોઈપણ પ્રકારનું અધ્યયન કરતું નથી. શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શિક્ષકનાં વ્યહવારથી બાળકની અભિપ્રેરણાને પુન:બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી જ શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શિક્ષકને સ્વતંત્ર ચલ અને બાળકને પરતંત્ર ચલ ગણી શકાય. માટે સ્વતંત્ર ચલનું એ પ્રવિત્ર કર્તવ્ય છે કે તે પોતાના પરતંત્ર ચલને પુસ્તકીય જ્ઞાન સાથે પોતાના વ્યહવારને એવી રીતે પ્રદર્શિત કરે કે બાળક જીવનના દરેક સ્તર પર બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તે જ વ્યહવાર કરે જેની એક આદર્શ નાગરિક પાસે હંમેશા અપેક્ષા રખાય છે.

શિક્ષક વ્યહવારનો પ્રભાવ બાળક પર ઝડપથી દેખાય છે. બાળક શિક્ષકની જેમ જ શબ્દ ઉચ્ચારણ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. શિક્ષકની સારી ખરાબ આદતોનું એદાન્તમાં અનુકરણ કરે છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો શિક્ષકના વ્યહવારોના અનુકરણ સાથે મૂલ્યાંકન પણ કરે છે. જો શિક્ષક સુસંસ્કૃત અને સમાજોપયોગી આદર્શ વ્યહવાર કરે છે. તો તેના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આદર્શ વ્યહવાર કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે. પ્રસિધ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી પ્લેહર્સ (૧૯૫૦) ના શિક્ષક પ્રભાવ અને વિદ્યાર્થી નિષ્પત્તિ સંશોધનના આધારે બાળકની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શિક્ષક વ્યહવારની ભૂમિકાને સ્વીકારતા દર્શાવ્યું છે કે

- બાળકો પર શિક્ષકનો પ્રભાવ વધુ હોય છે અને બાળકનો વ્યહવાર શિક્ષક વ્યહવાર દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે.
- ખાસ કરીને શિક્ષકનો વર્ગવ્યહવાર વિદ્યાર્થીઓને વધુ પ્રભાવિત કરે છે.
- શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ મહત્વપૂર્ણ છે.

- શિક્ષકના લોકશાહી વ્યહવારને વિદ્યાર્થીઓ વધુ પસંદ કરે છે અને સારા વ્યહવારની પ્રશંસા પણ કરે છે.
- અધ્યયનની પ્રક્રિયામાં વર્ગનું વાતાવરણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.
- શિક્ષકના વ્યહવારનું અનાત્મલક્ષી નિરીક્ષણ કરી શકાય છે.

આમ શિક્ષક, શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સાધ્ય અને સાધન બન્ને છે. તેથી તે પ્રત્યક્ષ રુપે પોતાના વ્યહવાર તથા ક્રિયાઓથી બાળક વ્યહવારને પ્રભાવિત કરે છે.

શિક્ષક વ્યહવારનો અધિકાર અને સંબંધ શાળા વાતાવરણ પર આધાર રાખે છે. શાળાનું વાતાવરણ તેના ભૌતિક સાધનોથી નહિ પણ શિક્ષક-શિક્ષણ વચ્ચેની સોહાર્દતા, શિક્ષક, આચાર્ય વચ્ચેના મધુર સંબંધો, શિક્ષક વિદ્યાર્થી વચ્ચેની સહ અસ્તિત્વની ભાવના તથા વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચે ભાઈચારો જેવા પરિબળોથી તંદુરસ્ત અને શિક્ષણપ્રદ બને છે.

નેડ ફલેન્ડર્સ શિક્ષણ વ્યહવારને બે સ્વરુપે સ્વીકારે છે.

૧. પ્રત્યક્ષ કે શાબ્દિક વ્યહવાર
૨. અપ્રત્યક્ષ કે અશાબ્દિક વ્યહવાર

અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શિક્ષકનો અધિક પ્રભાવ તેની શાબ્દિક પ્રક્રિયા દ્વારા પડે છે જેવી કે વ્યાખ્યાન, સૂચનો, ટીકા, તર્ક, દલીલો વગેરે આ શાબ્દિક વ્યહવારને બાળક પરિણાત્મક તેમજ ગુણાત્મક બન્ને સ્વરુપે ગ્રહણ કરે છે. જો કે શાબ્દિક વ્યહવાર વિષયવસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે છે પરંતુ લોકવ્યહવારમાં અહીં શિક્ષક બાળકોમાં સામાજિક, ધાર્મિક તથા ભાવનાત્મક જેવા વ્યહવારોનો વિકાસ પણ કરે છે. શિક્ષકે હંમેશા એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે તેના વર્ગનું બાળક શ્રેષ્ઠ ગુણ અને ઉત્તમ વ્યહવારને ગ્રહણ કરે.

અશાબ્દિક વ્યહવારનો સંબંધ શિક્ષકની એ અપ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયાઓ સાથે છે જે તેની મૌખિક આદતોમાંથી નિર્માણ થાય છે. બાળકની લાગણી સ્વીકારવી, પ્રશંસા કરવી, પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું તેના

વિચારને સ્વીકારવો વગેરે શિક્ષક વ્યવહાર બાળકમાં ચિંતન, મનન તથા અનુભૂતિ જેવા વ્યવહારને નકકરરુપે વિકસિત કરે છે.

આ બન્ને પ્રકારના વ્યવહારોનો અધ્યયન સંદર્ભમાં શિક્ષકની કાર્યશૈલી સાથે સીધો સંબંધ છે. આથી શિક્ષકે શાળા બહાર પણ કથની અને કરનીમાં ભેદ ન રાખવો જોઈએ. કારણકે વર્તમાન સમયમાં એકતા, અખંડતા, ધર્મનિતપેક્ષતા, સોહાર્દતા, સહિષ્ણુતા તથા ભાતૃભાવ જેવા ગુણો વિકસાવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી પહેલા કદી ન હતી. જો કે શિક્ષક ખરેખર પોતાને યુગનિર્માતા માનતો હોય તો તેણે નિઃસ્વાર્થ ભાવનાથી પોતાના શુદ્ધ આચરણ દ્વારા બાળકોમાં રાષ્ટ્રીય તેમન સામાજિક આચરણનો વિકાસ કરવા ભગીરથ પ્રયાસ કરવો પડશે. આ જ આજના સમયની માંગ છે.

અનેક શિક્ષકો બાળકના વ્યવહારિક વર્તનના વિકાસમાં પોતાની ભૂમિકા યથાસ્થિતિ સ્વીકારવામાં સંકોચ અનુભવે છે જે શિક્ષાપ્રક્રિયામાં શિક્ષકની દુર્લક્ષતાનો પરિચય આપે છે. જો કે શિક્ષક-બાળક આંતરક્રિયા દ્વારા જ બાળક અધ્યયન કરે છે તથા અધ્યયન જ વ્યવહારમાં પરિવર્તન લાવે છે. માટે શિક્ષક વ્યવહારને બાળકની અધ્યયન પ્રક્રિયાથી કદી અલગ ન કરી શકાય.

PANCHAYAT RAJ AND SARPANCH

-RAJESHKUMAR AMRUTLAL SHRIMALI

M.COM, B.ED., UGCNET., MPHIL

- **Abstract**

"Panchayat" literally means assembly five wise and respected elders chosen and accepted by the village community. Traditionally, these assemblies settled disputes between individuals and villages. Modern Indian government has decentralized several administrative functions to the village level, empowering elected gram panchayats. Gram panchayats are not to be confused with the unelected khap panchayats found in some parts of India. The panchayats receive funds from three sources – (i) local body grants, as recommended by the Central Finance Commission, (ii) funds for implementation of centrally-sponsored schemes, and (iii) funds released by the state governments on the recommendations of the State Finance Commissions. In the district level of the panchayati raj system you have the "zilla parishad". It looks after the administration of the rural area of the district and its office is located at the district headquarters. The Amendment Act of 1992 contains provision for devolution of powers and responsibilities to the panchayats to both for preparation of plans for economic development and social justice and for implementation in relation to twenty-nine subjects listed in the eleventh schedule of the constitution. He implements the development schemes of the village. The Deputy Sarpanch, who has the power to make his own decisions, assists the Sarpanch in his work.

- **Introduction :-**

The panchayat raj is a South Asian political system mainly in India, Pakistan, and Nepal. "Panchayat" literally means assembly five wise and respected elders chosen and accepted by the village community. Traditionally, these assemblies settled disputes between individuals and villages. Modern Indian government has decentralized several administrative functions to the village level, empowering

elected gram panchayats. Gram panchayats are not to be confused with the unelected khap panchayats found in some parts of India.

Panchayati Or Panchayati Raj is a system of governance in which gram panchayats are the basic units of administration. It has 3 levels: village, block and district.

The term 'panchayat raj' is relatively new, having originated during the British administration. 'Raj' literally means governance or government. Mahatma Gandhi advocated *Panchayati Raj*, a decentralized form of Government where each village is responsible for its own affairs, as the foundation of India's political system. His term for such a vision was "Gram Swaraj". It was adopted by state governments during the 1950s and 60s as laws were passed to establish Panchayats in various states. It also found backing in the Indian Constitution, with the 73rd amendment in 1992 to accommodate the idea. The Amendment Act of 1992 contains provision for devolution of powers and responsibilities to the panchayats to both for preparation of plans for economic development and social justice and for implementation in relation to twenty-nine subjects listed in the eleventh schedule of the constitution.

The panchayats receive funds from three sources – (i) local body grants, as recommended by the Central Finance Commission, (ii) funds for implementation of centrally-sponsored schemes, and (iii) funds released by the state governments on the recommendations of the State Finance Commissions.

In the history of Panchayati Raj in India, on 24 April 1993, the Constitutional (73rd Amendment) Act, 1992 came into force to provide constitutional status to the Panchayati Raj institutions. This Act was extended to Panchayats in the tribal areas of eight States, namely Andhra Pradesh, Bihar, Gujarat, Himachal Pradesh, Maharashtra, Madhya Pradesh, Orissa and Rajasthan from 24 December 1996. Now panchayati raj system exists in all the states except Nagaland, Meghalaya and Mizoram. Also all the UTs except Delhi.

Powers and responsibilities are delegated to Panchayats at the appropriate level :-

- Preparation of plan for economic development and social justice.
- Implementation of schemes for economic development and social justice in relation to 29 subjects given in Eleventh Schedule of the Constitution.
- To levy, collect and appropriate taxes, duties, tolls and fees.

- **Village level panchayat**

It is called a Panchayat at the village level. It is a local body working for the good of the village. The number of members usually ranges from 7 to 31; occasionally, groups are larger, but they never have fewer than 7 members. The block-level institution is called the Panchayat Samiti. The district-level institution is called the Zilla Parishad.

- **Intermediate level panchayat**

Panchayat samiti is a local government body at the tehsil or Taluka level in India. It works for the villages of the Tehsil or Taluka that together are called a Development Block. The Panchayat Samiti is the link between the Gram Panchayat and the district administration. There are a number of variations of this institution in various states. It is known as Mandal Praja Parishad in Andhra Pradesh, Taluka panchayat in Gujarat, Mandal Panchayat in Karnataka, etc. In general it's a kind of Panchayati raj at higher level.

- **Constitution**

It is composed of ex-officio members (all sarpanchas of the panchayat samiti area, the MPs and MLAs of the area and the SDO of the subdivision), coopted members (representatives of SC/ST and women), associate members (a farmer of the area, a representative of the cooperative societies and one of the marketing services) and some elected members.

The samiti is elected for 5 years and is headed by the chairman and the deputy chairman.

- **Departments**

The common departments in the Samiti are as follows:

1. General administration
2. Finance
3. Public works
4. Agriculture
5. Health
6. Education
7. Social welfare
8. Information Technology and others.

There is an officer for every department. A government appointed block development officer is the executive officer to the samiti and the chief of its administration the department.

- **Functions**

1. Implement schemes for the development of agriculture.
2. Establishment of primary health centres and primary schools.
3. Supply of drinking water, drainage, construction/repair of roads.
4. Development of cottage and small-scale industries and opening of cooperative societies.
5. Establishment of youth organisations.

- **District level panchayat**

In the district level of the panchayati raj system you have the "zilla parishad". It looks after the administration of the rural area of the district and its office is located at the district headquarters. The Hindi word Parishad means Council and Zilla Parishad translates to District Council. It is headed by the "District Collector" or the "District Magistrate" or the "Deputy Commissioner". it is the link between the state government and the panchayat samiti (local self government at the block level)

Constitution

Members of the Zilla Parishad are elected from the district on the basis of adult franchise for a term of five years. Zilla Parishad has minimum of 50 and

maximum of 75 members. There are seats reserved for Scheduled Castes, Scheduled Tribes, backward classes and women.

The Chairmen of all the Panchayat Samitis form the members of Zilla Parishad. The Parishad is headed by a President and a Vice-President.

• **Functions**

1. Provide essential services and facilities to the rural population and the planning and execution of the development programmes for the district.
2. Supply improved seeds to farmers. Inform them of new techniques of training. Undertake construction of small-scale irrigation projects and percolation tanks. Maintain pastures and grazing lands.
3. Set up and run schools in villages. Execute programmes for adult literacy. Run libraries.
4. Start Primary Health Centers and hospitals in villages. Start mobile hospitals for hamlets, vaccination drives against epidemics and family welfare campaigns.
5. Construct bridges and roads.
6. Execute plans for the development of the scheduled castes and tribes. Run ashramshalas for adivasi children. Set up free hostels for scheduled caste students.
7. Encourage entrepreneurs to start small-scale industries like cottage industries, handicraft, agriculture produce processing mills, dairy farms, etc. implement rural employment schemes.
8. They construct roads, schools, & public properties. And they take care of the public properties.
9. They even supply work for the poor people. (tribes, scheduled caste, lower caste)

• **Sarpanch**

The Sarpanch or Chairperson is the head of the Gram Panchayat. The elected members of the Gram Panchayat elect from among themselves a Sarpanch and a Deputy Sarpanch for a term of five years. In some places the panchayat president is directly elected by village people. The Sarpanch presides over the meetings of the

Gram Panchayat and supervises its working. He implements the development schemes of the village. The Deputy Sarpanch, who has the power to make his own decisions, assists the Sarpanch in his work.

The Sarpanch has the responsibilities of

1. Looking after street lights, construction and repair work of the roads in the villages and also the village markets, fairs, festivals and celebrations.
2. Keeping a record of births, deaths and marriages in the village.
3. Looking after public health and hygiene by providing facilities for sanitation and drinking water.
4. Providing for education.
5. Implementing development schemes for agriculture and animal husbandry.

• **Conclusion**

It was adopted by state governments during the 1950s and 60s as laws were passed to establish Panchayats in various states. It also found backing in the Indian Constitution, with the 73rd amendment in 1992 to accommodate the idea. The Amendment Act of 1992 contains provision for devolution of powers and responsibilities to the panchayats to both for preparation of plans for economic development and social justice and for implementation in relation to twenty-nine subjects listed in the eleventh schedule of the constitution. He implements the development schemes of the village. The Deputy Sarpanch, who has the power to make his own decisions, assists the Sarpanch in his work.

“ધોરણ-પનાં ગણિત વિષયમાં કઠિનબિંદુઓનું ઉપચારાત્મક શિક્ષણ અને તેની અજમાયશ”

-સોની અશ્વિનકુમાર આર. (Ph.D.Student) - ઉમતીયા રફીકભાઈ એ. (Ph.D.Student)
M. Sc., B. Ed.M.Ed. M. A., M. Phil., M. Ed.

૧ . ૧ પ્રસ્તાવના

પ્રાથમિક શિક્ષણ એ રાષ્ટ્રના સાધારણ જન-સમુદાય માટે મૂળભૂત અને સૌથી પાયાની જરૂરિયાત છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે પાયાનું શિક્ષણ. પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે કટિબદ્ધ અને પ્રતિબદ્ધ શાશ્વત. પ્રાથમિક શિક્ષણની સર્વતોમુખી ગુણવત્તા અભિવૃદ્ધિ માટે હરહંમેશ આપણે આપણી વ્યાવસાયિક સજ્જતાને નવો ઓપ આપવો પડે. પ્રત્યેક પળે વિક્સતા રહેવું તે કામ આપણા સૌનું છે. પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી માત્ર અંકજ્ઞાન કે અક્ષરજ્ઞાન પૂરતી સિમિત ન રાખતાં બાળક વૈશ્વિક માનવ બને, ચારિત્ર્યવાન નાગરિક બને અને શિક્ષણને જીવનવ્યવહારમાં સંમિલિત કરે તે માટે આપણે સૌ જાગૃત બની બાળકનાં જીવન કૌશલ્યોનું સતત અને સઘન ઘડતર કરી રહ્યાં છીએ. રાષ્ટ્ર માનવ વિકાસ આંક (Human Development Index-HDI) તેના નાગરિકોની કેળવણી સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. જેમ રાષ્ટ્ર માનવ-વિકાસ આંક ઊંચો તેમ રાષ્ટ્રનો વિકાસ વધુ.

શિક્ષણની ગુણવત્તા ઊંચી લાવવી હોય, અસરકારકતા વધારવી હોય અને કેળવણીને જીવંત બનાવવી હોય તો ચીલાચાલુ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ તેમજ માત્ર પ્રવચન પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપવી પડશે અને નવીન શિક્ષણ અભિગમોને વર્ગમાં સ્થાન આપવા માટે સેમિનાર, પેનલચર્ચા, વર્કશોપ, માઈક્રોટીચિંગ તેમજ નિદાન અને ઉપચારાત્મક શિક્ષણ વગેરેનો આશરો લઈ આપણે પ્રગતિશીલ એવા યુગ સાથે કદમ મિલાવી શકીએ. સાંપ્રતયુગમાં વિકાસની મહત્વની દેશગી ગણિત-વિજ્ઞાનની છે. હાલમાં ૨૧મી સદીના ઉષાકાળે જગતમાં લઘુત્તમ અધ્યયનકક્ષા નિર્ધારિત કરવાની માંગ વધી છે ત્યારે નિદાન પ્રક્રિયા અને ઉપચાર શિક્ષણ એ એના અનિવાર્ય અંગ બની જશે. જે વિદ્યાર્થીઓ લઘુત્તમ અધ્યયનકક્ષા સુધી ન પહોંચી શકે તેનું નિદાન કરી ઉપચાર શિક્ષણ દ્વારા ક્યાશ દૂર કરવી એ મહત્વનું છે.

૧ . ૨ સંશોધનની જરૂરિયાત

“માણસની મૂંઝવણમાંથી જે સમસ્યા ઊભી થાય તેનો ઉકેલ શોધવાનો પ્રયાસ એટલે જ સંશોધન.” જ્ઞાનની કોઈપણ શાખામાં નીવન હકીકતોની ખોજ માટેની કાળજીપૂર્વક શોધ અને તપાસની જે પ્રક્રિયા છે, તે સંશોધન છે. સંશોધન એ જરૂરી ઉપકરણ છે, જે જ્ઞાનમાં વધારો કરવા, પ્રગતિના પંથે આગળ વધવા માનવને તેના પર્યાવરણ સાથે વધુ અસરકારકતાથી કાર્ય પાર પાડવા, ધ્યેયોની સિદ્ધિ માટે અને સંઘર્ષોને ઉકેલવા સમસ્યાઓનું વ્યવસ્થિત પદ્ધતિસરનું, વિવેચનાત્મક અને કાળજીપૂર્વક સંશોધન કરવાની ક્રિયા છે. તે

સમસ્યાને આયોજિત અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન દ્વારા ઉકેલવાની પ્રક્રિયા છે.

૧.૩ સંશોધનના હેતુઓ

૧. વિદ્યાર્થીઓની ગણિત વિષયમાં જુદા-જુદા એકમો સમજવામાં થતી ભૂલો નૈદાનિક કસોટી દ્વારા શોધવી.
૨. નિદાન ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓને ઉપચારાત્મક શિક્ષણ આપવું.
૩. ઉપચારાત્મક શિક્ષણની અસરકારકતા માટે કસોટી આપવી અને તેની સાર્થકતા તપાસવી.

૧.૪ સંશોધનની ઉત્કલ્પનાઓ

- H01** પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથના વિદ્યાર્થીઓની ગણિત વિષયની નિદાન કસોટીના સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- H02** પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથના વિદ્યાર્થીઓની ગણિત વિષયની પુનઃ નિદાન કસોટીના સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- H03** પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથના કુમારોની ગણિત વિષયની પુનઃ નિદાન કસોટીના સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- H04** પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથના કન્યાઓની ગણિત વિષયની પુનઃ નિદાન કસોટીના સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- H05** નિયંત્રિત જૂથના વિદ્યાર્થીઓની ગણિત વિષયની નિદાન અને પુનઃ નિદાન કસોટીના સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
- H06** પ્રાયોગિક જૂથના વિદ્યાર્થીઓની ગણિત વિષયની નિદાન અને પુનઃ નિદાન કસોટીના સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

૧.૫ સંશોધનનું મહત્ત્વ

- ધોરણ-પનાં ગણિત વિષયમાં કઠિનબિંદુઓનું નિદાન કરવા માટે આ કસોટી ઉપયોગી બનશે.
- પ્રાથમિક શાળામાં ગણિત વિષયનું અધ્યાપનકાર્ય કરાવતાં શિક્ષકોને પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉપયોગી બનશે.
- કઠિનબિંદુઓના અધ્યાપનકાર્યમાં રહેલ ખામીઓ શિક્ષકો જાણી શકશે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં ગણિત વિષય પરત્વે રસ-રુચિ વધારવા પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉપયોગી બનશે.
- જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન તથા ગુજરાત રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ જેવી સંસ્થાઓને ધોરણ-પનાં ગણિત વિષયની ગુણવત્તાલક્ષી શિક્ષણ તાલીમ આપવામાં ઉપયોગી બનશે.
- ઉપચારાત્મક શિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ શિક્ષકો માટે ઉપયોગી બનશે.

૧.૬ સંશોધનનાં તારણો

૧. ધોરણ-પનાં ગણિત વિષયની કુલ બાર (૧૨) ક્ષમતાઓ આધારિત લીધેલ પ્રમાણિત નિદાન કસોટીમાં દસ (૧૦) ક્ષમતાઓમાં ખૂબ જઓછું પરિણામ મળે છે. આથી દસ (૧૦) ક્ષમતાઓનું પ્રાયોગિક જૂથ પર ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્ય કરવામાં આવેલ છે.
૨. નિદાન કસોટીમાં સમગ્ર જૂથ (પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથ)ની સરેરાશ શૈક્ષણિક સિદ્ધિ ઘણી નીચી જોવા મળેલ છે.
૩. નિદાન કસોટીમાં પ્રાયોગિક અને નિયંત્રિત જૂથનાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી એટલે કે બન્નેમાં સિદ્ધિ સમાન છે.
૪. ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ લીધેલ પુનઃ નિદાન કસોટીનાં આધારે કહી શકાય કે પ્રાયોગિક જૂથનાં વિદ્યાર્થીઓ નિયંત્રિત જૂથનાં વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ચઢીયાતા છે.
૫. ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ લીધેલ પુનઃ નિદાન કસોટીના આધારે કહી શકાય કે પ્રાયોગિક જૂથનાં કુમારો નિયંત્રિત જૂથનાં કુમારો કરતાં ચઢીયાતા છે.
૬. ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ લીધેલ પુનઃ નિદાન કસોટીનાં આધારે કહી શકાય કે પ્રાયોગિક જૂથની કન્યાઓ નિયંત્રિત જૂથની કન્યાઓ કરતાં ચઢીયાતી છે.
૭. નિયંત્રિત જૂથના વિદ્યાર્થીઓએ નિદાન અને પુનઃ નિદાન કસોટીમાં મેળવેલ સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી. તથા નિયંત્રિત જૂથની નિદાન અને પુનઃ નિદાન કસોટીમાં મેળવેલ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે નોંધપાત્ર ઘન સહસંબંધ દર્શાવેલ છે.
૮. પ્રાયોગિક જૂથના વિદ્યાર્થીઓએ નિદાન અને પુનઃ નિદાન કસોટીમાં મેળવેલ સરાસરી પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે. અહીં પ્રાયોગિક જૂથની પુનઃ નિદાન કસોટીમાં મેળવેલ સરાસરી પ્રાપ્તિઓમાં સારો એવો વધારો થયો છે તથા પ્રાયોગિક જૂથની નિદાન અને પુનઃ નિદાન કસોટીમાં મેળવેલ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે ગાઢ કે વિશેષ ઘન સહસંબંધ છે.

૧.૭ સંશોધન પરથી ભાવિ સંશોધન અંગેનાં સૂચનો

૧. નિદર્શમાં પ્રમાણમાં ઓછા વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરવામાં આવે તો શૈક્ષણિક કાર્ય સારી રીતે તેમજ અસરકારક રીતે કરી શકાય.
૨. ધોરણ-પના ગણિત વિષયક કઠિન મુદ્દાઓમાંથી કોઈ એક કે બે ક્ષમતાઓને લઈને ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્ય અસરકારક બનાવી શકાય.
૩. જિલ્લા પંચાયત સંચાલિત ગુજરાતી માધ્યમ સિવાયની શાળાઓ સંદર્ભે પણ પ્રસ્તુત અભ્યાસ જેવા અભ્યાસો હાથ ધરી શકાય.
૪. કઠિન મુદ્દાઓ શીખવવા માટે એક કે એક કરતાં વધુ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉપચારાત્મક શિક્ષણ દ્વારા તેમની સિદ્ધિ વધારી શકાય.

“વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસના સંદર્ભે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ”

- ઉમતીયા રફીકભાઈ એ. (Ph.D.Student) - સોની અશ્વિનકુમાર આર. (Ph.D.Student)
M. A., M. Phil., M. Ed. M. Sc., B. Ed.M.Ed.

૧ . ૧ પ્રસ્તાવના

શિક્ષણના ક્ષેત્રે સંશોધન દિન-પ્રતિદિન અતિ આવશ્યક બનતું જાય છે. વર્ગખંડના વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક, સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ-મૂંઝવણો, સંશોધન નવીનીકરણ તેમજ વિકાસલક્ષી અભિગમોને આગળ ધપાવવાં હવે સંશોધન સંસ્કૃતિ વ્યવહારમાં લાવવા પડશે. શિક્ષણના બદલાતા પ્રવાહો સાથે કદમ મિલાવવા માટે સંશોધન દ્વારા ખખડાવવા જ રહ્યાં. સંશોધનનું કાર્ય વ્યવહારું પરિણામ લાવી શિક્ષણની સમગ્ર પ્રક્રિયાને ચેતનવંતી બનાવવું તે છે.

‘Man is a social Animal’ માનવી સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં રહેવાના કારણે તે કુટુંબ, શાળા અને સમાજ સાથે સંકળાયેલ છે. સામાજિક પરિવર્તન માટે વ્યક્તિના વિકાસમાં કુટુંબ અને શાળાનો મહત્વનો ભાગ હોય છે. કારણ કે કુટુંબ દ્વારા બાળકનો શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક વિકાસ થતો હોય છે અને આ વિકાસ થવા પાછળ અન્ય એક પરિબળ એટલે કે શાળા કે જેમાં બાળક જ્ઞાન લેવા માટે જાય છે તેની પણ મહત્વની ભૂમિકા રહેલી છે.

આજના આધુનિક યુગમાં જ્યાં ઘરોની અંદર વાલીઓનો બાળક માટે સમય હોતો નથી તેવા સંજોગોમાં શિક્ષકો બાળકોના વિકાસ માટે વાલીઓ પાસેથી કેટલીક અપેક્ષાઓ રાખે છે અને આ અપેક્ષાઓની પૂર્તિ થાય ત્યારે જ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ સારી રીતે થઈ શકે અને સંસ્થાની ગુણવત્તા વધે. તદ્ઉપરાંત વાલીઓ પોતાની જવાબદારી સમજે તે અંગે જાણવા માટે સંશોધકે આ સંશોધન હાથ ધરેલ છે.

૧ . ૨ સંશોધનની જરૂરિયાત

શિક્ષણના ક્ષેત્રે સંશોધન દિન-પ્રતિદિન અતિ આવશ્યક બનતું જાય છે. વર્ગખંડના વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક, સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ-મૂંઝવણો, સંશોધન નવીનીકરણ તેમજ વિકાસલક્ષી અભિગમોને આગળ ધપાવવાં હવે સંશોધન સંસ્કૃતિ વ્યવહારમાં લાવવા પડશે. શિક્ષણના બદલાતા પ્રવાહો સાથે કદમ મિલાવવા માટે સંશોધન દ્વારા ખખડાવવા જ રહ્યાં. સંશોધનનું કાર્ય વ્યવહારું પરિણામ લાવી શિક્ષણની સમગ્ર પ્રક્રિયાને ચેતનવંતી બનાવવું તે છે.

સંશોધન એ જરૂરી ઉપકરણ છે. જે જ્ઞાનમાં વધારો કરવા, પ્રગતિના પંથે આગળ વધવા માનવને તેના પર્યાવરણ સાથે વધુ અસરકારકતાથી કાર્ય પાર પાડવા, ધ્યેયોની સિદ્ધિ માટે અને સંઘર્ષોને ઉકેલવા સમસ્યાઓનું વ્યવસ્થિત-પદ્ધતિસરનું, વિવેચનાત્મક અને કાળજીપૂર્વક સંશોધન કરવાની ક્રિયા છે. તે

સમસ્યાને આયોજિત અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન દ્વારા ઉકેલવાની પ્રક્રિયા છે.

૧. ૩ સંશોધનના હેતુઓ

૧. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના શારીરિક વિકાસની અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ કરવો.
૨. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના માનસિક વિકાસની અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ કરવો.
૩. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના સામાજિક વિકાસની અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ કરવો.
૪. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના નૈતિક વિકાસની અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ કરવો.
૫. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસની અપેક્ષાઓનો અભ્યાસ કરવો.

૧. ૪ સંશોધનના પ્રશ્નો

૧. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના શારીરિક વિકાસની અપેક્ષા કેવી હશે ?
૨. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના માનસિક વિકાસની અપેક્ષા કેવી હશે ?
૩. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના સામાજિક વિકાસની અપેક્ષા કેવી હશે ?
૪. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના નૈતિક વિકાસની અપેક્ષા કેવી હશે ?
૫. શિક્ષકોની વાલીઓ પાસેથી બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસની અપેક્ષા કેવી હશે ?

૧. ૫ સંશોધનનું મહત્વ

શાળાએ ધબકતું હૃદય છે અને વિદ્યાર્થીઓએ હૃદયના પ્રાણ છે. ભારતનું ભાવિ વર્ગખંડમાં ઘડાઈ રહ્યું છે. તેથી બાળકોને શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકો અને વાલીઓના સંબંધો સારા હોવા જરૂરી છે. આ સંબંધોને સુદૃઢ બનાવવા આ સંશોધન કરવું આવશ્યક છે. કોઈપણ શિક્ષણ સંસ્થાની ગુણવત્તા વધારવા માટે ફક્ત શિક્ષણોત્તર કર્મચારીઓ અને આચાર્ય જ કાર્ય કરે, તેનાં કરતાં વાલીઓનો સાથ અને સહકાર મળે તો કાર્ય ઝડપી બને છે. વાલીઓના સહકાર માટે આ સંશોધન કરવું આવશ્યક છે. બાળકો પ્રેમ અને લાગણીના ભૂખ્યા હોય છે. વાલીની હૂંફ અને પ્રેમ ન મળતાં તેઓ માનસિક રીતે તાણ અનુભવે છે. તોછડાઈભર્યું વર્તન કરે છે અને ગેરમાર્ગે દોરાઈ જાય છે; એવા ઘણાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે. તેથી બાળક ગેરમાર્ગે ન દોરાય તે માટે આ સંશોધનની આવશ્યકતા છે.

દરેક વાલીઓની અપેક્ષા હોય છે કે પોતાના બાળકનું ઘડતર શાળામાં જ થાય અને દરેક શિક્ષકની અપેક્ષા હોય છે કે દરેક વાલી બાળકના ઘડતર માટે યોગ્ય ફાળો આપે. આ પરસ્પર વિશ્વાસને ટકાવી રાખે તો જ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે.

બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે આ સંશોધનની આવશ્યકતા છે. વાલીઓ સંસ્થાના દરેક કાર્યમાં પોતાનો કિંમતી સમય આપે, મદદરૂપ બને અને મારા સંબંધો રાખે તો શિક્ષકોની મહેનતનો આશય બાળકનો

૧.૬ સંશોધનનાં તારણો

- શિક્ષકોના મંતવ્યો પ્રમાણે બાળકના શારીરિક વિકાસ અંગે વાલીઓએ બાળકના આહાર, વ્યાયામ, સ્વચ્છતા, રોગો સામે રક્ષણ અને રમતગમત જેવી બાબતો અંગેની તકેદારી લેવી જોઈએ.
- બાળકોને દેશ અને દુનિયાની પ્રગતિથી માહિતગાર કરવા જોઈએ.
- બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વાલીઓએ સંતોષવી જોઈએ.
- વાલીઓએ બાળકને સામાજિક કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવડાવવો અને સામાજિક મેળાની મુલાકાત કરાવવી જોઈએ.
- વાલીઓએ દુષણો વિરોધી કાર્યક્રમોમાં ફાળો આપવો જોઈએ.
- વાલીઓએ બાળકના મિત્રવર્તુળ અંગેની કાળજી લેવી જોઈએ.
- જવાબદાર નાગરિક અને પર્યાવરણનું મહત્ત્વ બાળકને સમજાવવું જોઈએ.
- નૈતિક ગુણો – સાદાઈ, પ્રમાણિકતા, પ્રેમ વગેરેનો વિકાસ કરવો જોઈએ.
- વાલીઓએ વિવિધ સંસ્થાની મુલાકાત લેવી જોઈએ, લેવડાવવી જોઈએ.
- વાલીઓએ બાળકને પ્રાર્થના, સમયનો સદુપયોગ, સર્વધર્મ સમભાવનું મહત્ત્વ સમજાવવું જોઈએ.
- વાલીઓએ બાળકના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.
- વાલીઓએ શાળાના શિક્ષકાર્ય વિશે પૂછપરછ કરવી જોઈએ.
- વાલીએ શિક્ષક સંઘની મિટિંગમાં નિયમિત હાજરી આપવી જોઈએ.
- વાલીએ શિક્ષક સાથે સતત શૈક્ષણિક ચર્ચા કરતાં રહેવું જોઈએ.
- વાલીએ શાળા પ્રત્યેની જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ.

૧.૭ સંશોધન પરથી ભાવિ સંશોધન અંગેનાં સૂચનો

❖ વાલીને લગતાં સૂચનો

- વાલીએ બાળક નિયમિત વહેલું ઊઠે, સ્વાસ્થ્ય અંગે કાળજી લે, પોષક આહાર લે તેની તકેદારી લેવી જોઈએ.
- વાલીએ શાળાની મિટિંગમાં ફરજિયાત હાજરી આપવી.
- વાલીએ વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અંગે અવારનવાર શિક્ષક સાથે ચર્ચા વિચારણા કરવી જરૂરી છે.
- વાલીએ શિક્ષકને સાથ-સહકાર આપવો જોઈએ.

❖ શિક્ષકને લગતાં સૂચનો

- શિક્ષકે વાલી પાસે વધારે પડતી અપેક્ષા ન રાખવી.
- શિક્ષકે પોતાની ફરજો પ્રત્યે વધુ સભાન બનવું જોઈએ.
- શિક્ષકે બાળકની પ્રગતિ અંગેની ચર્ચા વાલી સાથે કરવી.
- શિક્ષકે બાળકના શિક્ષકાર્યમાં આવતી અડચણો કે મુશ્કેલીઓ વિશે જાણી દૂર કરવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

E-ACCOUNTING IN INDIA

-Hetal Parmar

Lecturer Shri K. K. Shastri Commerce College
Maninager(w),Ahemdabad.

ABSTRACT

E-accounting is a new information technology terminology based on the changing role of accountants, where advances in technology have relegated the mechanical aspects of accounting to computer networks. Accounting professionals have to face a number of new situations and problems while performing the accounting and audit of companies in electronic environment. In this study beside explaining the principles and the structure of e-accounting. The present study attempts to identify some of the critical issues related to e-accounting that the professional community is presently confronted with. An attempt has been made in this study to discuss the vies of accounting professionals in India on various issues relating to e-accounting. The findings are presented by the use of descriptive statistics.

INTRODUCTION

E-accounting refers to Electronic Accounting, a term used to describe an accounting system that relies on computer technology for capturing and processing financial data in organizations. When organizations adopt e-accounting, they usually discover that even though computerized accounting system handle financial data efficiently, their true value will be when they are able to generate immediate reports regarding the organization (Hotch, 1992).

As an unavoidable result of the new technologies like the internet and mobile solution, new business opportunities and operations emerge. Nowadays, the economy has information and communication technologies, which entails the development of e-accounting. The term "E-accounting" or "Digital accounting" refers to the application of technologies related with online internet to the both public and private sector accounting implementations. E-accounting is "electronic enablement" of accounting and accounting processes which are more traditionally manual and paper based like electronic payments, e-commerce (electronic commerce), the technology of bar codes, electronic signature, electronic invoice, etc. E-accounting comprises not the representation of the accounting information in electronic format but also concern all accounting cycles, processes and functions in an enterprise that uses financial/accounting information.

Accounting is the information system that measures business activity, processes the data into reports, and communicates the results to decision makers, which could be Individuals, Business, Investors, Creditors, or Taxing Authorities (Horngren, Harrison, 2007). The primary purpose of an accounting information system (AIS) is the collection and recording of data and information regarding events that have an economic impact upon organizations and the maintenance, processing and communications of such information to internal and external stakeholders (Stefanou, 2006).

Replacing accounting paper records with computer records surely has many advantages. The advantage include: easier access to accounting information, increased accuracy of accounting information, and improved quality of accounting information

(Pincus, 1999). Ramirez and Cosme (2008) have discussed the importance of technology in their article, "It is certainly no secret that technology has evolved to the point that no modern business enterprise can survive without it". It is shown by the fast-increasing number of paperless solution provider companies in the recent years. Tuunainen (1999) explained that the age of information technology provides possibilities for an effective coordination of business process. By electronic commerce, economic transaction between different partners and parties will be facilitated in value chain.

Technology is the solution to overcome the challenges of an accounting profession. Standardization and automation are achieved via integrated product suites, paperless system, virtual offices outsourcing, and leadership approach (Teresa 2008). Sutton (2000) described that the accounting change towards the use of information technology has enabled companies to focus on their key competencies and shift other activities in the value chain to business partners with more competencies in these areas and the financial reporting model must eventually shift to something closer to a continuous reporting model, and assurance on this information can only be provided in a timely manner by focusing on the reliability of the systems that generate the information.

LITERATURE REVIEW

The primary purpose of an accounting information system (AIS) is the collection and recording of data and information regarding events that have an economic impact upon organisations and the maintenance, processing and communication of such information to internal and external stakeholders (Stefanou, 2006).

When organizations adopt e-accounting, they usually discover that even though computerized accounting systems handle financial data efficiently, their true value is that they are able to generate immediate reports regarding the organization (Hotch, 1992).

Challenges facing the financial accounting and the accounting profession have been discussed among researchers (Alles et al. 2000; Olivier 2000; Sutton 2000).

Bodnar and Hopwood (2001:144, 426-427) used concept like on-line system, on-line real-time processing and on-line reporting and stated. The idea of a "paperless accounting" has been brought forward mainly by authorized auditors during the last decade (Vahtera & Salmi 1998; Makinen & Vuorio 2002).

METHODOLOGY

A structured questionnaire was given to 50 practising chartered accountants who are members of the Institute of Chartered Accountants of India to know their views on certain accounting issues arising out of e-commerce. Out of the 50 questionnaire sent out, 40 were received, representing 80%. The survey instruments included open ended and closed ended questions. The findings are presented by the use of descriptive statistics.

OBJECTIVE OF THE STUDY

The main objective of the study is to know the views of accounting professionals on certain accounting issues relating to e-accounting and also know that benefits of e-accounting.

NEED OF THE STUDY

The present study attempts to identify some of the critical issues related to e-accounting that the professional community is presently confronted with. Most of the studies on e-commerce have examined the extent of its activities in the advanced countries. Stefanou (2006) noted that a number of authors in various countries share similar views on the lack of research in the area of AIS. This study therefore contributes to filling the gap by exploring the adoption and use of E-Accounting in India.

BENIFITS OF E-ACCOUNTING

? Faster cycle times – these include credit approvals, payments and collections, posting of transactions, closing of the books, generation of records and more time available for higher- level analysis

- ? Broader geographic reach
- Continuous service availability, 24/7 access, and more satisfied internal and external customers
- ? Reduced error rates- that means fewer transactions with errors as well as fewer errors
- Reduced accounting staff and improved productivity
- ? Better cash management – efficient payments and effective collections
- ? Cost saving in mail, paper and storage of paper
- ? ? Improved audit trails and security.

ANALYSIS

In this section, I present an analysis and discussion of the empirical result:

Table: 1
Gender wise classification

Gender	No.	(%)
Male	25	63
Female	15	37
Total	40	100

Out of 40 respondents, fifteen were females, representing 37 %. While twenty five were males, representing 63 %..

Table: 2
Qualification wise classification

Qualification	No.	(%)
C A	20	50
C A & C S	15	38
ICWA	05	12
Total	40	100

50 % of the respondents possessed only CA degree while 38 % CA & CS degree while 12 % ICWA degree.

Table: 3
Age wise classification

Age	No.	(%)
25 – 35 Years	06	15
35 – 45 Years	16	40
Above 45 Years	18	45
Total	40	100

The above Table reveals that majority (45 %) of respondents belong to the age group above 45 years followed by 40 % between 35 – 45 years and 15 % between 25 – 35 years.

Table: 4
Human Resource Accounting for E-companies

Yes/No	No.	(%)
Yes	40	100
Total	40	100

The above Table 40 out of 40 is respondents, representing 100 %.

The Human Resources Management section within an organization for hiring of personnel. It involves all the decisions that in some way affect or influence the people who work for an organization. The respondents were asked whether E-companies should compulsorily use human resource accounting. Effective Human Resources Management increases organizational productivity, Increases quality of work, Improves quality of working life, and leads to statutory and legal compliance. (Aseervatham and Anandarajah 2003).

CONCLUSION

E-commerce environment has also opened up new vistas of opportunities for accounting professionals. Lack of knowledge about the real advantages of E-Accounting and resistance to change are the reasons for companies not adopting e-accounting.

REFERENCE

1. Ashcroft, P. (2005) "Real-Time Accounting", CPA Journal, April 2005, Vol.75, Issue 4, p16.
2. Bhansali, C. (2005) "Who Needs a Paperless Office anyway?" Accounting Today, August, Paperless supplement, Vol.22, pSR24-SR-24.
3. Cameron, J.J. (2006) "Are they serious about paperless accounting?"
4. Ghosh, Kumar (2000) "E-commerce – A survey of the state of B to B in india: a Long Road Ahead" Chartered Accountant, pp. 34-36.
5. Tavakolian, H, (1995) "PC-Based financial software: Emerging Options" Industrial Management & Data Systems, 95(10), pp. 19-24.

ગાંધીજીનો આર્થિક વિચાર

- ડૉ. ભાવના એફ. રાંક
(અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ) સ્વ. જે. કે. રામ આર્ટ્સ
એન્ડ કોમર્સ કોલેજ - વેરાવળ

પ્રસ્તાવના

ગાંધીજીના કયા સ્વરૂપને અધિક યાદ કરવું અને કયાં સ્વરૂપને ન કરવું ? તેઓ એક જીવન વિધાયક મહામાનવ હતા. એટલે તેમનાં માનવ્યનાં સ્વરૂપને યાદ કરતાં અનેક સ્વરૂપો ઊપસી આવે છે. તેમણે રાજકારણને અથવા કહો કે રાષ્ટ્રકારણને તો પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું અને તોયે એમની દ્રષ્ટિ આખા જગતની માનવ મુક્તિ અને માનવ એકતા પર મંડાઈ હતી. ભારત તો તેમને માટે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વઐક્યની પ્રયોગશાળા હતી. ગાંધીજી ભારતનાં રાજનૈતિક આગેવાન હોવા ઉપરાંત તે એક નૈતિક અને આર્થિક સુધારક પણ ગણાવી શકાય. ગાંધીજીના આપેલા આર્થિક વિચારોમાં ભારતની અર્થવ્યવસ્થાની હાલની સમસ્યાનાં ઉકેલ પણ દેખાય આવે છે.

આર્થિક વિચાર

ગાંધીજીના આર્થિક વિચારો તેમનાં સામાન્ય જીવનદર્શનનો એક ભાગ હતો તે ઓછામાં ઓછી જરૂરીયાતનાં આગ્રહ રાખતા "સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર" તેમનો આદર્શ હતો. ગાંધીજીનાં સંપૂર્ણ જીવન દર્શનમાં મુખ્ય ચાર સિદ્ધાંતો જોવા મળે છે. - (૧) સત્ય (૨) અહિંસા (૩) શ્રમનું મહત્વ (૪) સરળતા.

આ ચાર સિદ્ધાંતોનાં આધારે ગાંધીજીએ તેમણે કેટલીક બાબતોનો વિરોધ કર્યો છે. જેવી કે - મૂડીવાદી વ્યવસ્થા, મોટા ઉદ્યોગો અને રાજકારણનો વિરોધ કર્યો છે અને લોક કલ્યાણનાં આદર્શરૂપે વિકેન્દ્રીકરણ લોકશાહી વ્યવસ્થા, આર્થિક વિકેન્દ્રીકરણ અને સમાનતાના અને ગૃહઉદ્યોગનાં વિકાસ અને શ્રમિક વિકાસ જેવા વ્યવહારિક સિદ્ધાંતોની દલીલ કરી છે.

આર્થિક અસમાનતા

મૂડીવાદનો વિરોધ કરવા પાછળનું કારણ એ છે કે માનવનું સ્થાન યંત્ર લે તો અર્થતંત્રમાં બેરોજગારી જેવી ગંભીર સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અસમાનતાનો વિરોધ પણ કર્યો, તેમનો વિચાર એ હતો કે જ્યાં સુધી સમાજમાં આર્થિક અસમાનતા સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી વિશ્વમાં સ્થાયી શાંતિ ક્યારેય પણ સ્થાપી ન શકાય. અસમાનતા સમાજના વિકાસ માટે ધાંતક હોય છે. જેમાં પૈસાદાર લોકોનું પણ હિત જોખમાય છે.

ટ્રસ્ટીશિપનો સિધ્ધાંત

ગાંધીજીએ પૈસાદાર અને ગરીબ વચ્ચેની ખાઈ પૂરવા માટે સામાજિક હિત માટે એટલે કે આર્થિક અસમાનતાની ખાઈને પૂરવા માટે ટ્રસ્ટીશિપનો સિધ્ધાંત અમલમાં મૂકવાનો સૂઝાવ આપ્યો છે. જેનો સાર એ છે કે બધી જ સંપત્તિ સમાજની જ છે. અને મૂડીવાદીએ વિચારવું જોઈએ કે ઉત્પાદનનાં સાધનો છે તેનું એ કર્તવ્ય પણ છે કે તે સાધનોનો દેશનાં હિતને ધ્યાનમાં રાખી તેનો ઉચિત ઉપયોગ કરે.

મશીન

ગાંધીજીએ ઉત્પાદનમાં મોટી શક્તિ ધ્વારા ચલાવવામાં આવતા મોટા મશીનોના પ્રયોગનો વિરોધ કર્યો છે. મશીનને તેઓ પાપનું પ્રતિક અને એક દુષણ સમજતા હતાં. એક જગ્યાએ તો ગાંધીજીએ મશીનોને "શેતાન"ની ઉપમાં આપી છે. કેટલીક વ્યક્તિઓનું એવું માનવું છે કે ગાંધીજી લાંબી દ્રષ્ટિએ ન વિચારતા હોવાને કારણે મશીનોનો વિરોધ કરેલ પરંતુ હકીકતમાં તેમણે મશીનોનો વિરોધ કોઈ દુર્ભાવના અને અંધવિશ્વાસના કારણે કર્યો નથી. પરંતુ વિરોધ કરવાનું કારણ એ છે કે દેશની સંપત્તિ માત્ર થોડી વ્યક્તિઓનાં હાથમાં જ કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. "બહુજન હિતાય"નાં સિધ્ધાંતના આધાર પર અને આદર્શવાદી હોવાને કારણે ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય આવકનું સમાન વિતરણ કરવામાં માનતા હતા. ખરેખર તે વિકેન્દ્રીકરણ ચાહતા હતા.

મશીનના વિરોધનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે મશીનનાં કારણે બેકારી વધતી જોવા મળે. ગાંધીજીનાં મતે શક્તિ ધ્વારા ચાલતાં મશીનોના પ્રયોગથી માનવીય શક્તિ ધ્વારા મોટા મશીનોનો ઉત્પાદનમાં પ્રયોગ માત્ર એ દેશો માટે ઉચિત છે કે જ્યાં માનવીય શ્રમનો અભાવ હોય. પરંતુ ભારત જેવાં અર્થતંત્રમાં જ્યાં પહેલેથી જ વસ્તી વૃદ્ધિની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યાં મશીનનો ઉપયોગ ઉચિત નથી. ગાંધીજી ઉત્પાદનમાં વૈજ્ઞાનિકતાનાં વિરોધી ન હતા. વૈજ્ઞાનિક વિકાસ અને મશીનીકરણનો લાભ થોડા હાથોમાં સીમિત ન રહે અને બેકાર ન રહી જાય તે અંગેના મત ધરાવતા હતા. સાદા ઓજારો અને કુદરતી ફળોથી જીવતો માણસ કોમ્પ્યુટર અને ફાસ્ટફુડના યુગમાં પહોંચી ગયો છે.

ઉત્પાદન સાધનો

ગાંધીજી મનુષ્ય અને મશીનો વચ્ચે સ્વસ્થ સમતોલપણું સ્થાપવા ઈચ્છતા હતા. યંત્ર માનવીનું સંગી-સાથી હોય. તેમની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરે તેવું હોવું જોઈએ. મશીનના-યંત્રના ઉપયોગથી પૈસા અને શક્તિનું કેન્દ્રીકરણ થતા આર્થિક શોષણ થવાની શક્યતા ઉભી થાય છે. ઉત્પાદનમાં વધારે પડતાં યાંત્રીકરણનો વિરોધ કરતા ગાંધીજીએ ૧૯૩૪માં "હરિજન"માં લખ્યું હતું કે યાંત્રીકરણ એ પરિસ્થિતિમાં જરૂરી છે કે જ્યાં કામનાં પ્રમાણમાં કામ કરનારાની સંખ્યા વધારે હોય ત્યાં ભારત જેવાં અર્થતંત્ર માટે એક દુષણ ગણાવી શકાય.

સમાજહિત સાથે ગાંધીજીએ મશીનના પ્રયોગને જોડેલ છે એટલે જ "ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર" નામનાં પુસ્તકમાં તેમણે લખ્યું છે કે "હું સમય અને પરિશ્રમની બચત કરવામાં માનું છું પરંતુ માનવજાતિનાં થોડા વર્ગ માટે નહીં પણ બધા માટે આજે મશીનો માત્ર થોડી વ્યક્તિઓને કરોડો વ્યક્તિઓની પીઠ પર ચડવામાં સહાયતા કરી છે. ગાંધીજી ભારતીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ઉત્પાદનમાં યંત્રો અને મશીનોનાં થાય અને દરેક વ્યક્તિને રોજગારી મળી શકે.

ઔદ્યોગિક વિકેન્દ્રીકરણ અને લઘુઉદ્યોગ

ગાંધી વિચારસરણી મુજબ ઉત્પાદન પદ્ધતિનું વિકેન્દ્રીકરણ રાષ્ટ્રમાં સામાજિક અને આર્થિક સ્થાયી શાંતિની સ્થાપના માટે અતિ જરૂરી છે. તેમના મત મુજબ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રીકરણને પૂરતી શક્તિ વગર જીવંત રાખી શકાતી નથી. તેમનાં મતે વધારે પડતું યાંત્રીકરણ ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા અને અહિંસાત્મક સમાજ અને બિલકુલ બેજોડ વાત હતી. આથી જ તેમણે વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાનું સમર્પન કર્યું છે. એક એવી ઉત્પાદન પદ્ધતી જેમાં અનેક નાના પાયા પર અનેક જગ્યાએ ચલાવી શકાય. જેનાથી દેશનાં દરેક ભાગમાં ઉત્પાદન અને વિતરણ જે તે વિસ્તારની જરૂરિયાત મુજબ સરળતાથી પૂરી કરી શકાય. જેમાં સદ્બાહોરી કે છેતરપીંડીની કોઈ અવકાશની સંભાવના ન રહે. વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાનાં વિકાસ માટે ગ્રામીણ વિકાસ એ જ માત્ર ઉપાય છે અને તે જ માત્ર વિકેન્દ્રિત ઔદ્યોગિક વિકાસ કાર્યક્રમો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ગાંધીજીની ગ્રામ સ્વરાજની કલ્પના વિકેન્દ્રીકરણનાં સિદ્ધાંત પર જ આધારિત છે.

શ્રમનું ગૌરવ અને ખાદી વિચાર

ગાંધીજીનો ખાદી વિચાર એ આપણને આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બનવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. ખાદી ગ્રામોદ્યોગ એ રોજી-રોટીથી પણ વિશેષ છે. જ્યારે આપણા દેશનાં લોકો શરીર શ્રમથી દૂર ભાગે છે અને તેને હલકું કામ સમજે છે. ત્યાં ખાદી જાત મહેનતનું ગૌરવ શીખવે છે. ગાંધીજી કહેતા કે તંદુરસ્ત રહેવા માટે શરીર શ્રમ અનિવાર્ય છે. જો દરેક માણસ પરસેવો પાંડીને જીવે તો દુનિયા સ્વર્ગ બને. ઓછામાં ઓછી વસ્તુ વાપરી સાદું, સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન જીવન જીવવું એ સર્વોદય વિચારની ચાવી છે...

ગ્રામ સ્વરાજ

ગાંધીજીના મતે નવભારતનું નિર્માણ ગ્રામીણ જાગરણથી જ થઈ શકશે. ગાંધીજીનાં ગ્રામ સ્વરાજ અને વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થા વિશેનાં વિચારોની પાછળ મુક્ત સાહસ, મુક્ત વેપાર, મુક્ત હરિકાઈ અને વધારેમાં વધારે લોકોનું વધારેમાં વધારે સુખનાં સિદ્ધાંતોને અનુસરતી આર્થિક નીતિઓનાં પરિણામોની ભૂમિકામાં છે. ગાંધીજીનાં મતે ગ્રામ સમાજની એવી રચના હોય કે જેમાં નાત જાતનાં, ધર્મસંપ્રદાયના કે સ્ત્રીપુરુષને લગતાં જાતિનાં ભેદો ન હોય જેમાં રાજસતાનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોય

જેમાં સર્વ વર્ગો હરીફાઈની નહિ પણ પરસ્પર સહકારની ભાવનાથી કામ કરતા હોય. જેમાં વ્યક્તિમાત્રનો સર્વાંગી વિકાસ સિધ્ધ કરવાનો અવકાશ હોય. જેનું ધ્યેય વધારેમાં વધારે લોકોનું વધારેમાં વધારે સુખ નહિ પણ બધાંના સરખા સુખનું હોય એટલે કે સર્વોદયનું હોય.

વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ અંગે ગાંધીજી માનતા કે સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સર્વક્ષેત્રે "સ્વરાજ" એટલે "સ્વ"નું "રાજ" અને "સ્વ" ઉપર રાજ ભોગવે. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના જીવનની દિશા નક્કી કરે અને કરી શકે. તેઓ માનતા કે આવી સ્થિતિ ગૃહઉદ્યોગના પાયા ઉપર રચાયેલી વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થામાં જ સંભવી શકે. આથી ઊલટું મોટા મોટા શહેરોમાં યંત્રો ઉપર આધાર રાખતા ભારે ઉદ્યોગો Heavy Industries એ ઉદ્યોગોમાં કામ કરતાં મજૂરો પાસે યંત્રવત કામ કરાવે છે. તેમની વ્યક્તિગત કુશળતા કે સર્જક બુદ્ધિને અવકાશ આપતા નથી અને તેમની સ્થિતિ લગભગ ગુલામો જેવી કરી મુકે છે. પરિણામે ઉદ્યોગોમાં મૂડીપતી માલીકો અને મજૂરો વચ્ચે વર્ગવિગ્રહનું માનસ ઉભુ થાય છે. જે બંને પક્ષની માનવતાને હાનિ પહોંચાડે છે.

આ બાબત ગાંધીજીનો આદર્શ તો એવો હતો કે સમાજનો દરેક વર્ગ પોત પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ દ્વારા સમગ્ર સમાજની સેવા કરે અને તે તે વર્ગની વ્યક્તિઓ પોતાની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાથે એટલે કે ઉદ્યોગપતિઓ પોતાની મૂડી દ્વારા, મજૂરો પોતાના શરીરશ્રમ દ્વારા, શિક્ષકો , દાકતરો, ઈજનેરો પોત પોતાના વ્યવસાયો દ્વારા અને કળાકારો તથા સાહિત્યકારો પોત પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા, ગાંધીજીના આ આદર્શની પાછળ તેમને પ્રિય શ્રીમદ ભગવદગીતાના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૧ માં શ્લોકોના એ ઉત્તરાર્ધની પ્રેરણા હતી.

ગ્રામીણ વસ્તીને આર્થિક અને સામાજિક સમાનતાનો અનુભવ થવો જોઈએ. એવો ગાંધીજીનો વિચાર હતો. પ્રાચીન ગામડાઓનાં અર્થવ્યવસ્થાનાં ચર્ચા કરતા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે જરૂરીયાત અને વિતરણની સાથે ઉત્પાદન પણ થતું અને પૈસાનો ઉપયોગ જરૂરિયાત પૂરતો થતો હતો. ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા કે ગ્રામીણ સમૂદાયોને ફરી સ્થાપિત કરવામાં આવે અને તેમને સમુદ્ર ખેતી, વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગ, ગામડું એક સ્વાવલંબી રાષ્ટ્રમાં ફેરવાઈ જાય. ગાંધીજીના ગ્રામ સ્વરાજના વિચારો પ્રમાણે દરેક ગામડાઓ એક એવું પરિપૂર્ણ રાજ્ય હોવું જોઈએ કે જે પોતાની બધી જ જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા માટે પોતાના પડોશીઓ પર આધારિત ન હોય. મેં ૧૯૩૯માં વૃન્દાવન ગ્રામસેવકોને સંબોધન કરતાં કહ્યું હતું કે ભારત ગામડાઓનું બનેલું છે. જ્યાં સુધી આપણે ગ્રામીણ જીવનને અને તેનાં હસ્તઉદ્યોગોને ફરી જીવતા નહીં કરીએ ત્યાં સુધી તેનું પુનઃનિર્માણ નહીં કરી શકીએ. ઉદ્યોગીકરણ અને તેના ઉપાય નથી પોતાની ઝુપડીઓમાં રહેતાં ખેડૂતોને જીવન ત્યારે મળશે કે જ્યારે તેનાં ઘર ગથ્યુ ઉદ્યોગો ફરીથી શરૂ થશે અને પોતાની જરૂરિયાતોને તે ગામડાઓમાંથી જ પૂરી કરી શકાશે. ગાંધીજીના કહેવા પ્રમાણે ગ્રામીણ સમાજમાં સહકારનું ખૂબ જ મહત્વ છે. ગામડાઓની પ્રગતિ માટે ગાંધીજીએ ખાદીની વિશાળ યોજના

વર્તમાન પ્રાસંગિકતા

ગાંધીજીનાં આર્થિક વિચારોનું જો હાલની વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થાને લક્ષમાં રાખી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે તો તેમનાં વિચારો આજે પણ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ વિકાસની દ્રષ્ટિએ એટલાં જ મહત્વનાં છે જેટલા તે સમયે હતા. વર્તમાન ભારતની ગંભીર આર્થિક સમસ્યાઓમાં ખાસ કરીને બેકારી, આર્થિક અસમાનતા, શોષણ અને ગરીબી છે અને તેનું વાસ્તવિક નિરાકરણ ગાંધીવાદી દ્રષ્ટિકોણમાં સમાયેલું છે.

સ્વતંત્રતા બાદ રાષ્ટ્રીય સરકારે દેશમાં મોટા ઉદ્યોગો અને ઉદ્યોગીકરણને પ્રથમ પસંદગી આપી અને નાના ઉદ્યોગો તેમજ કુટીર ઉદ્યોગોને કે જે વધતા જતા માનવશ્રમને વધારે પ્રમાણમાં કામ આપી બેકારી અને બીજી અન્ય સમસ્યાનાં નિરાકરણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. તેને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રની રોકાણ યોગ્ય મૂડીનો મોટો ભાગ આવા મોટા ઉદ્યોગોમાં ખર્ચ કરી નાખવામાં આવ્યો. પરિણામ સ્વરૂપે નાના તેમ જ કુટીર ઉદ્યોગો પ્રગતિ ન કરી શક્યા. દેશમાં બેકારીની અને અન્ય સમસ્યાઓ દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ અને ગામડાઓમાંથી કામ કરનાર યુવાનોનું શહેરો તરફ આકર્ષણ વધ્યું તેના લીધે શહેરોમાં પણ અનેક સમસ્યાઓએ જન્મ લીધો.

આઝાદી બાદ પણ અર્થવ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો છે. ઉદ્યોગીકરણ થયું છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય આવકનાં વિતરણમાં અસમાનતા વધી છે. રાષ્ટ્રીય આવકનાં એક મોટા ભાગ પર મૂઠીભર લોકોનું પ્રભુત્વ વધ્યું છે. જે લોકો પૂર્ણ રીતે ભોગવિલાસી જીવન જીવી રહ્યા છે જ્યારે કેટલાંક લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવન જીવી રહ્યા છે. આર્થિક શોષણ તો આ સમાનતાનું પરિણામ હોય છે. નિઃસંદેહ એવી પ્રતીતિ થાય છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓને રાજનીતિનો લાભ લેવા માટે જ ગાંધીજીને હંમેશા યાદ કર્યા પરંતુ જ્યાં સામાજિક ઉત્પાદન અને આર્થિક પ્રગતિના પ્રશ્ન છે ત્યારે તેઓ ગાંધીજીને હંમેશા માટે ભૂલતા આવ્યા છે. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના વિકાસની દ્રષ્ટિએ ગાંધીજી ધ્વારા બનાવેલા માર્ગો ગ્રામોત્થાન, ગ્રામીણ વિકાસ, નાના અને કુટીર ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાના આર્થિક આયોજનકારોએ મહત્વ ન આપ્યું. ભારતનાં પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી શ્રી નહેરુ અને ગાંધીજીનાં પાશ્વાત્ય ઉદ્યોગીકરણથી પ્રભાવિત હતા. તેના પર સોવિયત સંઘની કેન્દ્રિયયુક્ત યોજનાઓનો પણ સ્પષ્ટ પ્રભાવ હતો. એટલા માટે તેમણે ભારતમાં એવા પ્રકારની યોજનાઓના શ્રી ગણેશ કર્યા. ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાની યોજનાઓનાં સંદર્ભમાં ભૌતિક પ્રગતિ હોવા છતાં એ એક નિર્વાવાદ સત્ય છે કે યોજના બંધ વિકાસ હોવા છતાં પણ દેશમાં બેકારી વધી છે. અમીર અને ગરીબ વચ્ચેની ખાઈ વધી છે. ગરીબી આજે પણ વ્યાપેલી છે અને નીતિમતાનું પતન થયું છે. ગાંધીજીની વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થા પંચાયતી રાજ

પ્રણાલી અને ગ્રામ સ્વરાજનું સ્વપ્ન આજે પણ એ જ સ્થિતિમાં છે. રાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ ગામડાઓમાં રહે છે. અને તે ગામડાઓ પછાત રહી ગયા છે. અને આર્થિક પરાધિનતામાં ફસાઈ ગયા છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારે પંચવર્ષીય યોજનામાં અને તે ઉપરાંત અનેક એવાં કાર્યક્રમો જેવા કે નાના અને સીમાંત ખેડૂતોનો વિકાસ યોજનાઓ અંત્યોદય યોજના સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ, જવાહર રોજગાર યોજના વગેરે જેવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકેલ છે. આ કાર્યક્રમોને ગાંધીજી ધ્વારા બતાવેલા સત્ય, અહિંસા અને નીતિમતા આધારિત એ કાર્યક્રમનું સંચાલન અને અમલીકરણ કરવામાં આવે તો વાસ્તવિક રીતે આ કાર્યક્રમો ધ્વારા થોડા જ વર્ષોમાં ભારતીય ગામડાઓની કાયા પલટ થઈ શકે અને પરિવર્તન માટે સક્રિય બને. પરંતુ કમનસીબી એ છે કે દેશમાં આજે ગાંધીજીનાં એ સિદ્ધાંતોને માનવાવાળી વ્યક્તિઓની સંખ્યા તદ્દન નજીવી છે. એટલા માટે વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો બનાવવામાં આવે છે. અને અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ તેનો આત્મા ક્યાંક ખોવાઈ જાય છે. એટલે જ વાસ્તવિક સફળતા લક્ષ્યાંક કરતાં ઓછી રહી જાય છે.

ઉપસંહાર

ગામડાના ઊડાણમાં ચાલતા નાના નાના કામો ગાંધી વિચારનાં દિપકો છે. વાસ્તવમાં ગ્રામીણ વિકાસ જ ભારતના આર્થિક વિકાસની ચાવી છે. બેકારી, ગરીબી, ફુગાવો અને અસમાનતા જેવી દરેક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ ગાંધીજી ધ્વારા બતાવેલા ગ્રામ સ્વરાજના સિદ્ધાંતમાં સમાયેલ છે. વિકેન્દ્રિત તેમ જ વિકસિત ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા જ ભારતના સમગ્ર વિકાસની પરિસ્થિતિ જન્ય અને વ્યવહારિક ઉપાય છે. ટૂંકમાં કહી શકાય કે આપણે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાનો હકીકતમાં જો વિકાસ કરવાનું ઈચ્છતા હોઈએ, તેને વિશ્વમાં સન્માનજનક સ્થાન અપાવવા માંગતા હોઈએ તો આપણે ગાંધીજી ધ્વારા બતાવેલ સત્ય, અહિંસા અને નીતિમતાના એ આદર્શોને પણ અપનાવવા પડશે કે જેનું ગાંધીજીએ જીવનના અંત સુધી પાલન કર્યું છે. આ રીતે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાને સ્વાવલંબી બનાવવા માટેનો આ એક જ માત્ર ઉપાય છે. ગાંધી વિચારવાનો પ્રકાશ આવનારી માનવજાતને બધા દુઃખો, યાતનાઓ અને સર્વ નાશમાંથી ઉગારનારો એક માત્ર વિચાર છે. માનવ ઈતિહાસમાં એક એવી તેજ રેખા છે કે ધનધોર વાદળોને અંધકારને તેજ અજવાળું આપતો રહેશે.

સંદર્ભ: —

૧. ગ્રામ સ્વરાજ
૨. મારા સ્વપ્નનું ભારત
૩. ખાદીનું અર્થ શાસ્ત્ર.

“Social Accounting & Social Responsibility Reporting : An Overview”

UPADHYAYA PARIMAL M.
M.COM.,M.Ed.,SET(Comm.)NET(Edu.)

Abstract:-

The concept of "Social Accounting" is attracting the attention of many industrialists today as a result of industrial growth and economic prosperity of many nations, which has brought in prosperity as well as problems to society. If an organization has to function effectively and survive, it has to be accountable to the public at large. Social accounting is a method by which a firm seeks to place a value on the impact on society of its operations. This might include the following impacts on the environment: waste; the effect on society of the packaging it produces; and how much fuel it uses in its company cars. As a result of pressure from stake holders, mandatory social disclosure requirements and management's motivation to improve the firm's image more and more corporations of developed countries are disclosing social information in some form or another. This trend has also started in developing countries like India. Many Indian companies have given 'Value Added Statement' and Sustainability reports in their annual reports in place of a social reporting. This paper looks at what social accounting is where it comes from and its present level of development and it also aims to bring out some important social accounting practices followed in Indian firms.

Introduction:

“Social Accounting is the measurement and reporting of information concerning the impact of an entity and its activities on society” Richard Dobbins and David Fanning Social Responsibility Reporting has become an integral part of good management in India and abroad. Most of the enterprises are making efforts to earn customer loyalty through community development schemes, good corporate governance and by engaging stakeholders, within and outside the company. It is therefore necessary that managements at all level understand the scope and content of social responsibility so that they can make value added contributions towards building the company's brand image and reputation. There has been an explosion of interest in the company's social responsibilities in recent years, and the phrase "being a responsible corporate citizen" has already become a core value.

The very impact of the corporate sector in terms of finance and employment shows that the well-being of the corporate sector is of considerable significance to the society. In the environment of modern economic development, corporate sector no longer functions in isolation. The company must behave and function as a responsible member of the society just like any other individual. The real need is for some focus of accountability on the part of the management not being limited to shareholders alone. The acceptance of this concept of social responsibility must be reflected in the information and disclosure that the company makes available for the benefit of the various constituents like shareholders, creditors, workers and the community. Openness in corporate affairs is the first principle in securing responsible behavior. No enlightened management can really remain aloof to the national problems such as unemployment, over population, rural development, environmental protection including conservation of resources, control of pollution and provision for clean drinking water. Accountability of the public sector to the people through Parliament must find its parallel in the private sector in the form of social accountability and social responsibility reporting is an extension of the principle of public disclosure to which a corporation must be subject. Every company, apart from being

able to justify itself on the test of economic viability, will have to pass the test of a socially responsible entity.

Definitions:

The concept of social Accounting emerged in the 1960's when social values and expectations gave rise to a debate about the role of business in society. This debate focused on the nature of corporate social responsibility and gave rise to the possibility that this responsibility could be discharged through a method of social responsibility accounting. There have been various attempts made to try and define social accounting and its implication for the society at large in response to concern expressed by Joan Robinson about the social costs of an industrial organization. Kohler defined 'social Accounting' as the application of double entry book-keeping to socio-economic analysis. Edey, Peacock and Roy viewed that social accounting is concerned with the statistical classification of the activities of human beings and human institutions in ways which help us to understand the operation of the economy as a whole. The National Association of Accountants (USA) defined it as the identification, measurement, monitoring and reporting of the social and economic effects of an institution on society. Social Accounting is defined by Richard Dobbins and David Fanning as "the measurement and reporting of information concerning the impact of an entity and its activities on society".

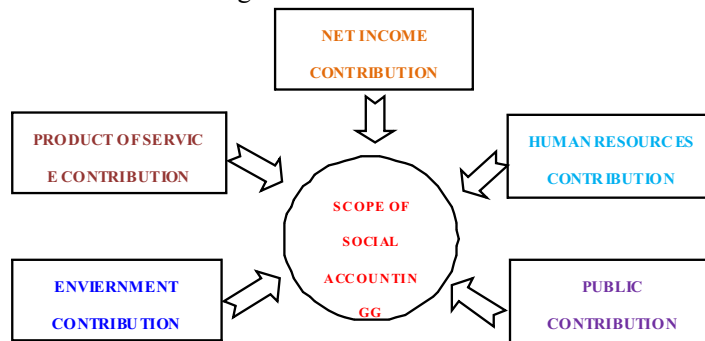
Objective, Scope and Techniques of Social Accounting:

Here we discuss the objectives, Scope and Some reporting techniques of social accounting. We begin with the objectives, the various objectives of Social accounting are:

- To identify and measure the net social contribution of an individual firms internally, but also those arising from external factors affecting the different segments of the society.
- To determine whether the individual firm's strategies and practices are consistent with widely shared social principles.
- To make available, in an optimal manner, relevant information about the firm's goals, programs, performances, use of and contribution to scarce resources.

The scope of social accounting is very broad as it can be applied to many areas of social concern. In the absence of clear definition of corporate social responsibility by legislation, individual firm must decide for themselves the nature and scope of their social responsibility. In order to facilitate corporate accountability, Brummet (1973) has identified five possible areas in which corporate social objectives may be found and each area of contribution of corporate social activities may be measured and reported. These areas are depicted in the Fig 1 below:

Figure 1: Scope of social Accounting

Net Income Contribution:

The basic objective of business is to earn profit. The growing attention towards social activities of the firm will not reduce the importance of profit to the firm. On the contrary, it

adds meaning to the significance of corporate net income by drawing attention to the circumstances under which it has been produced. The corporate should ensure that the profit is earned within legal framework that is "profit in a socially acceptable manner".

✚ **Human Resource Contribution:**

It reflects the effect of organization on the human resource of the organization. The organizational activities include: recruitment policies and practices, training, experience building, job enrichment, wage and salary, Congruence of employees and organizational objectives, job safety and Occupational health.

✚ **Public Contribution:**

It reflects the impact of organizational activities on individuals generally outside the organization. The organizational activities include: General Philanthropy, General volunteer community activities, Training and employment of handicapped persons.

✚ **Environmental Contribution:**

It reflects the impact of corporate activities on the environment. Industrial activities lead to a net use of irreplaceable resources and a net production of soiled wastes. Corporate social objectives are to be found in the abatement of these negative external social effects of industrial production and in adopting more efficient technologies to minimize the use of irreplaceable resources and the production waste.

✚ **Product or Service Contribution:**

This area relates to the qualitative aspect of the organization's product or service. It includes product utility, durability of product, product safety, and serviceability as well as the welfare role of the product or service. It also includes customer satisfaction, honesty in advertising their products etc. There are various techniques to report the social accounts ranging from mere narration in the form of footnotes to an extensive social report which tries to incorporate some kind of cost benefit model. Some of the most popular techniques of reporting social activities are Narrative disclosure in footnotes to financial statements of information concerning environmental issues and efforts made (The American Accounting Association) Non-monetary information on pollution control facilities and emission (Marlin). A sophisticated social audit report with sections dealing with the company and the shareholders, the employees, the clients, the general public and the community (ABT). A comprehensive report providing all the social benefits and the social costs resulting from entity activities (Seidler) A comprehensive social cost benefit model that matches the direct benefits and the direct cost generated by an organization and shows the resulting net surplus or deficit to society (R.Estes). Separate sections in the director's letter to shareholders, very often addressed to shareholders and employees (Beresford)\Coverage of social matters as part of major topic of interest in reports (Beresford).

Problems in Corporate Social Reporting:

When the firm is attempting to report its social activities in the framework of current financial reporting methodology, it will encounter with many problems. Some prominent problems are mentioned below:

- How should the social contributions be identified?
- How should the social contribution be measured?
- How should the social contributions be described in a significant manner so that informed judgments may be made about these contributions?

- How should the social contributions be related to the conventional financial information expressed in corporate financial reports?

Review of Literature:

There are a number of studies concerning the corporate disclosure in general. However some specific studies related to the reporting of social activities of the firms are not many. Important among the available studies are of The Abts (1973), The National Association of Accounts (1974), Linowes (1975), Estes (1976), Ingram (1978), Trotman (1979), Ingram and Frazier (1980), Hein (1981), Khan (1981), Chander(1989). In India there are two studies relevant for the purpose of the present study. The first one is by Singh and Ahuja (1983) and second one by Sen-Gupta (1988). Singh and Ahuja (1988) studies annual reports of 40 public sector companies. Their objective was to ascertain the extent of disclosure and examine the influence of four organizational correlates (size, profitability, age and nature industry). They find that the disclosure was related to the nature of the industry. The profitability of the company will have impact on the social disclosure and they concluded that there was a significant variation between companies with regard to social reporting.

Sen-Gupta (1988) carried out a study to examine the current trend in pollution disclosure practices among a few Indian and foreign companies. The sample of eleven companies, whose activities caused pollution and which they referred in their pollution control measures in their annual exports. He concluded that the descriptive and quantitative information on pollution control was being reported in six places, namely, chairmen's Statement, President's Letter to the stockholders, Director's report, Notes to the financial statements, Social accounts and the supplement to annual reports. The common practice was to offer descriptive information in the director's Report.

Status of Social Accounting and Reporting in India The process of industrialization and the consequent social problems in India is creating ground for the development of Social Accounting. Increasing legislation and also judicial activism like organized consumer movement are expanding the scope and substance of social accountability of corporations. India is one of the leading developing countries in the world. In India increasing social and economic stress are compelling the modern corporations to redefine their functions so as to find a proper identify level. The Indian context is characterized by some significant developments from the government and also the private sector as mention below:

The Government of India appointed a committee on the problem, popularly known as the Sachar Committee, which observed: (a) the need for industry to become socially responsive, and (b) the need for legislated minimal standards. Sachar Committee observes that, "the company must behave and function as a responsible member of the society just like any other individual. It cannot shun moral values nor can it ignore actual compulsion. The real need is for some focus of the accountability on the part of management not being limited to shareholder only, proper utilization of resources for the benefit of others also take care of profit is necessary, but is not primary objective. the company must accept its obligations to be socially responsible and to work for the larger benefit of the community." The committee has suggested adequate disclosure relating to companies social activities and the future plans for the same for the shareholders and other interested parties.

There was yet another Committee (1973) on "Processual justice" headed by Justice V. R Krishna Iyer which observed that the economically weaker sections (in the industrial disputes) are dragged to the courts of law. And litigation prolonged. The corporate organizations meet the expenses from the corporate funds whereas the workers are left in the lurch, with no staying power.

Though there are no Govt. directives or legal compulsion, in the year 1980, there was a significant development in that the Tata Iron and Steel Company (TISCO) invited a team of three eminent persons to undertake a "social audit" of their organization and published the findings, in the form of a report. No other such exercise was undertaken and reported in India subsequently.

Two issues of corporate social responsibility - economic growth and social development have to be seen from an entirely different angle in the Indian situation. Having obtained political freedom, the founding fathers envisioned that economic growth through rapid industrialization would facilitate the ultimate objectives of social development. Industry has been assigned this strategic role of facilitating and promoting social development in terms of a) eradication of poverty, (b) promotion of employment opportunities. (c) Removal of regional imbalances. (d) Promotion of industrial democracy and by these, and many other, to sustain and promote quality of life of the be community.

International Resources for Fairer Trade (IRFT):

IRFT is a business support nongovernmental organization (NGO) working with community based fair trading enterprises in four states in Western India. Established under Bombay Public Trust Act in the year in 1995, IRFT aims to enhance the participation of these enterprises in national and international trade, thus positively impacting the livelihood of the people involved with them. The Ethical Business Promotion division and Socially Responsible Business/CSR division within IRFT offers services that aim to promote, encourage and monitor social and ethical aspects of business. IRFT value the contribution of socially responsible businesses who wish to promote triple bottom line approach. Assistance in social and ethical accounting, auditing and reporting (SEEAR) has become one of the services offered, and includes social accounts and audit, value chain\monitoring, and organic certification. IRFT has experience of assisting three local organizations to carry out social accounts namely: 1. Agrocel Industries Ltd. - A marine chemical business based in Gujarat, providing services to farmers from the Kutch region. 2. Shrujan - An NGO working to preserve the art and heritage of Kutch embroidery. 3. Excel Industries Ltd. – The second largest agro and industrial chemicals business in India.

Case Analysis:

Tata Steel happens to be the largest Private Sector Steel Company in India; the Company has its operations spread all over India, besides offices in major countries around the world. Tata Steel exports its products to Japan, USA, the Middle East and South-East Asian countries. Social responsiveness became integral to organizational objectives of Tata Steel, even before the Company was established in 1907. In 1970, however, Tata Steel formally incorporated its commitment to the stakeholder concerns, including those of the nation, and environment, in its Articles of Association. Tata Steel conducts a Social Audit of the organization every ten years, carried out by an Audit Panel consisting of members, independent of, and unconnected with, the Company, selected by the Board. The exercise is guided by the following 'Terms of Reference' (TOR), based on the 'Articles of Association'. To examine and report whether, and the extent to which, the Company has fulfilled the objectives contained in Clause 3A of its Articles of Association regarding its social and moral responsibilities to the consumers, employees, shareholders, society and the local community.'

Important Disclosure Items in Indian Firms:

The most significant items of disclosure receiving the most of attention recently in our country are discussed below: Efforts to save energy has been receiving the most attention recently although reporting of energy conservation is statutory as per companies (disclosure of particulars

in the report Board of Directors) Rules, 1988 and U/S 217(e) of the companies act, 1956. Information regarding environment pollution and control techniques adopted also needs to be disclosed. As per the Consumer's Protection Act, it has become essential for the companies to offer better quality products and services and attend to the complaints of the consumers. Development of Human Resource is necessary not only for the individual, but also for the growth and advancement of the society. The quality and quantity of manpower does make great impact on the profitability of an enterprise element in an industry, The particulars of employees required to be furnished pursuant to Section 217(2A) of the Companies Act, 1956 read with the Companies (Particulars of employees) Rules, 1975. Maintenance of adequate foreign exchange has become a social obligation of a business enterprise today hence they have to disclose this information pertaining to the net foreign exchange earned by the enterprise.

Objectives of the Study:

The present study aims to evaluate the divergent social responsibility reporting practices in Indian firms (both private as well as public sector) by analyzing the scope and type of social responsibility reporting in Indian companies. The study was carried out by closely analyzing Annual Reports of 25 companies, randomly selected for the financial year 2006-2007 to bring out the latest social accounting and reporting practices of Indian firms.

Key Results and Findings:

From table 1 we can observe that majority of the companies (80%) made some sort of disclosure of their social responsibility activities in their annual reports.

Table1: Social Responsibility

Disclosure/Reporting in the Annual Reports

Sr.	Options	No of Companies	% of the Companies
1	Reported	20	80
2	Not Reported	5	20
	Total	25	100

Table 2: Techniques of Social Responsibility Reporting

Sr.No	Type	No. of Companies	% of the Companies
1	Director's Report	3	15
2	Annexure to Director's Report	8	40
3	Social Report	2	10
4	Notes or Schedule to Financial Stat.	1	5
5	Corporate Social Responsibility report	6	30
	Total	20	100

Table 3: Area of Social responsibility Reporting

Sr. No	Type	No of Companies
1	Environment	20
2	Human resource	25
3	Community	10
4	Product/Service	25
5	Energy Conservation	25

As per the table 2 it can be infer that majority of the corporate have disclosed information on social responsibility activities of their companies in the Annexure to Director's Report (40%) followed with Corporate Social responsibility report(30%), Director's report (15%) and only 10% of the companies have disclosed in the form of social reports.

From the table 3 it can be infer that all the companies involved in reporting social responsibilities are reporting on energy conservation , human resource and product/service information because it is legal obligation of the company U/S 217(e) of the companies act, 1956, followed with Environment which is also considered as essential by the law and neglected one is Community development activities of the firm as only 10 companies have reported on this area, the reason behind this may be that it is volunteer disclosure not an obligatory reporting.

From the above by analysis, we can observe that the Social Accounting and Social responsibility reporting is still in its infant stage of growth in India as many firms are not aware of this and not knowing how to start with this type of accounting. In the following paragraph we will be discussing about the key principles and process of social accounting process.

- ❖ **Principles of Social Accounting:** Multi-perspective: The social accounting and reporting practices of the company should take into consideration the different views of people and groups that are important to the organization.
- ❖ **Comprehensive:** the report should be prepared in detail and inclusive of all activities of an organization related to various stakeholders of the company.

- ❖ **Comparative:** the report should be able to compare its activities with other similar companies to understand its competitive position and should also help to compare its own activities over a period of time.
- ❖ **Regular:** Social Accounting and responsibility reporting should become the continuous process of the organization and it should be conducted on an ongoing basis at regular intervals.
- ❖ **Verified:** After preparing the reports, it should be verified or audited by people external to the organization. Social accounting should lead to social auditing in the firm.
- ❖ **Disclosed:** The firm needs to be very transparent with regard to its social cost and benefits contributed to the society and the information should be made readily available to others inside and outside of the organization. Disclosure is not mandatory, but still corporate should take all possible steps to disclose timely.

The process of Social Accounting and Audit begins with the stage of getting ready, where in an organization learns how social accounting works, what resources it requires, decides how the process will be managed; and makes an informed decision about whether to go forward. Once the firm has decided to go ahead with this, the following three stages are involved in social accounting:

- **Planning:** In the first stage of social accounting, the organization clarifies its mission, objectives and activities as well as its values. This stage also involves identification of the stakeholders and their interest in the organization.
- **Accounting:** In this phase, an organization decides the 'scope' or focus of the social accounts, the areas it should cover in social accounting, then the organization sets up ways of collecting relevant information over a period of time to report on performance and impact against its values and its objectives, encompassing both quantitative and qualitative.
- **Reporting and audit:** The information that was collected, and analyzed in Step 2 is brought together in a single document, which serves as a draft of the social accounts. People from outside the organization refer as Social Audit Panel review this document to check that the report is based on information that has been properly gathered and interpreted. When the Panel is satisfied with the report and its findings, the organization can make its report available to the stakeholders and wider public in full or as a shorter summary. It is easy to design the procedures to log with the day-to-day (social bookkeeping) activities when these are in place and to implement social accounting to make sure that the targets are monitored.

Suggestions:

The social accounts give the information both qualitative and quantitative to highlight the performance of the company and the perception of society toward the company. Social accounts that have been audited by an independent social audit panel have more credibility. The information from such audited accounts can be used powerfully to demonstrate not only what the organization has done but also how it intends to improve; the enterprises should go ahead with auditing of their social reports. The concept of Corporate Social Accountability and its adjunct concept of Social Audit are in the process of evolution and hence there is no generally accepted accounting principles of social responsibility reporting of business enterprise are available and hence there is a need to develop some accounting principles. There are no standard norms available for measuring, reporting and evaluating the social performance of a corporate enterprise. Different experts have suggested different models for this purpose. But none of them has found general acceptance so far. There is need to develop one comprehensive model of social accounting which in turn will help in bringing the uniformity in reporting. The disclosure of the

information should be in the balance sheet format consisting of assets and liabilities of each social activity taken up by the company. Presentation of uniform Value added statement should be made compulsory through enactments of some rules and regulation by the government. Place of disclosure of social information should be specified because as mention in this study, each enterprise is having their own style of reporting in their annual reports. Reporting of the social activities of the firm should always be in the form of social report, separately enclosed with the annual report. Today the status of social reporting is voluntary; due to this not many firms are exporting, to solve this problem the state should take some steps and make this as compulsory.

References:

- Abbott W F and Mosen R J, 1979, "The measurement of corporate social responsibility: self reported disclosure as a method of measuring corporate social involvement, Academy of management journal, September, 1979.
- American Accounting Association Report of the committee on accounting for social performance Accounting review 1971
- Annual Reports of Respective Companies Epstein M, and Elias. H, 1975, Dimensions of Corporate Social reporting, Management Accounting, March, pp. 36-40
- Glautier MWE. and Underdown B, Accounting Theory and Practice', 5th edition PP. 417 to 430, Pitman Publishing.
- Porwal, L S and Sharma N, 1991, "Social Responsibility Disclosure by Indian Companies", The Chartered Accountant, Feb. pp. 630-635.
- Sachar Committee, 1978, "Social Responsibility of Companies", Chapter XII, Sachar Committee Report on MRTP, pp. 114-119.
- Sen-gupta. P R, 1988, "Pollution Disclosure in India", The Chartered Accountant, Vol.37, No.1, July, 20-22.
- <http://www.ficci.com/media-room/speechespresentations/2001/Nov/nov-csr-lic.htm>
- http://www.neweconomics.org/gen/newways_socialaudit.aspx
- <http://www.interchangensw.com.au/conference2007/Documents/Social%20Accounting%20and%20>
- http://www.indianmba.com/Faculty_Column/FC278/fc278.html
- <http://www.enterpriseimpact.org.uk/pdf/SocialAccounting.pdf>
- <http://www.irft.org>

Annexure 1:

List of Companies that were included in the study:

✚ Infosys	IDFC
✚ Mahindra Gesco	Mysore Cements
✚ Wipro	Hindlaco Industries Ltd.
✚ Sterlite Industries	Futura Polysters Ltd.
✚ Hero Honda	Steel Authority of India Ltd.
✚ Vst Industries Ltd.	Indian Banks
✚ Veejay Terry Products Ltd.	Dabur India Ltd.
✚ Gateway Distributors Ltd.	India Bulls Real Estate Ltd.
✚ Deccan Aviation Ltd.	Twenty-First Century Printers Ltd.
✚ TATA Tea	Dr. Reddy Labs
✚ Polaris Software	Reliance Communication
✚ Dlf	Ranbaxy

निराला के गीतिकाव्य : एक अध्ययन

-डॉ. जीवाभाई उकाभाई परमार
ई आचार्य, हिन्दी विभाग
महिला आर्ट्स कोलेज ढसागाँव

निराला ने जब हिन्दी कविता के क्षेत्र में पदार्पण किया उस समय एक ओर तो राष्ट्रीयधारा से जुड़े हुए कवि थे, जो प्रायः अभिधात्मक शैली में इतिवृत्तात्मक ढंग की कविताएँ लिख रहे थे और दूसरी ओर रीतिवादीधारा के अवशेष उच्छिष्ट के रूप में वे कवि थे जो ब्रजभाषा में समस्यापूर्ति की परंपरा को अक्षुण्ण बनाये रखने का प्रयास कर रहे थे। इस वातावरण में निराला ने गीत, कविताएँ आदि में नवीन प्राण प्रतिष्ठा के लिये युग की आवश्यकता के लिए, उसके अनुरूप कलात्मकता की नई नींवका निर्माण किया। गीत या गीति के रूप में निराला की प्रसिद्ध रचना है- 'जुही की कली' - इसकी प्रारंभिक पंक्ति है-

"विजन वन वल्लरी पर
सोती थी सुहागभरी-स्नेह-स्वप्न-मग्न-
अमल-कोमल-तनु-तरुणी-जुही की कली,
द्रग बंद किए, शिथिल-पत्रांक में।"

और अंतिम पंक्ति है -

"चकित चितवन निज चारों ओर फेर,
हेर प्यारे को सेज पास,
नम्रमुख हँसी, खिली
खेल रंग प्यारे संग ।
"

इन्हीं दोनों पंक्तियों के बीच में गीति का सारा क्रिया-व्यापार संपन्न किया गया है। लक्ष्य करने की बात यह है कि आदि से अन्त तक शब्द लय की तो बात ही क्या है, अर्थ लय भी कही से विच्छिन्न नहीं होने पायी है। गीति की प्रत्येक पंक्ति में उन्होंने जिस प्रकार भाव संगति के आधार पर ह्रस्व और दीर्घ वर्णों की संयोजना की है, सधोष-अधोष ध्वनियों का जिस प्रकार गुंफन किया है, वह गीत के उद्देश्य को हर प्रकार से पूर्ण बनाने में सफल

हुआ है। इस प्रकार यदि हम 'भिक्षुक कविता को देखे तो बहुत से ऐसे तथ्य सामने आते हैं जिनसे कला की नई बारीकियों की झांकी देखने को मिलती है। भिक्षुक अथवा भिखारियों पर हिन्दी में एक-दो नहीं अनेक कविताएँ लिखी गई हैं, लेकिन निराला की भिक्षुक कविता अपने कला वैभव और भाव चित्रण में बेजोड़ है। कविता यो शुरु होती है-

"कह आता-
दो टूक कलेने के करता पछताता पथ पर आता।"

निराला के गीति काव्य पर द्रष्टि डालने से यह स्पष्ट हो जाता है कि उनके प्रारंभिक गीतों में मनोगत भावों का ही अभिव्यंजन हुआ है। इसे उनकी भीतर से बाहर की यात्रा भी कहा जा सकता है। निराला मनोगत भावों को तरह-तरह के बिम्बों और प्रतीकों से व्यंजित करने की अनवरत चेष्टा करनेवाले कवि थे। एक उदाहरण देखें-

"दंगों की कलियाँ नवल खुली,
स्र इन्दु से सुधा बिन्दु वह,
रह-रह और तुली"

यहाँ कवि नवीन भाव संसार के दर्शन से उत्पन्न भावनाओं को व्यंजित करने का प्रयत्न कर रहा है। इसी प्रकार 'प्रभाती' कविता में-

"प्रिय, मुद्रित द्रंग खोलो
गत स्वप्न निशा का तिमिर जाल
नव किरनों से धो को
मुद्रित द्रंग खोलो।"

इन पंक्तियों के माध्यम से कवि ने भावोच्छ्वासों को मूर्तिमान करने का प्रशंसापूर्ण प्रयास किया है। ऐसे स्थलों पर निराला के कला की खास विशेषता यह है कि वे सूक्ष्मातिसूक्ष्म भावों को नैसर्गिक बिम्बों और प्रतीकों के सहारे प्रकट करने में पूर्ण सफल हुए हैं। कला के संपूर्ण अवयव को एक गीति प्रवाह में बांधकर सुधड़ स्रमे प्रस्तुत कर देना साधारण कला-व्यापार नहीं है।

अब हम निराला के उन गीतों को लेते हैं जिनमें मांसल और सधन इंद्रिक बिम्बों का प्रयोग किया गया है। निराला के इंद्रिक बिम्बों की विशेषता यह है कि उसमें मनुष्य के इंद्रियों और चेतना के पूर्ण संगुणित रूप के दर्शन होते हैं। निराला के गीतों में जिस मांसल सौन्दर्य की सृष्टि हुई है वह साक्षीकृत होकर पाठक या श्रोता के सामने आता है।

"स्पर्श से लाज लगी
अलक-पलक में छिपी छलक।
उर से नव राग जगी।"

इस गीतको पढ़ते या सुनते समय पाठक या श्रोता शृंगार सुख की उसी भावभूमि में पहुँच जाता है, जो गीतका वर्णविषय है।

इस प्रकार निराला का एक अन्य महत्वपूर्ण गीत है- प्रिय यामिनी जागी। चिकुर खौले बैठी हुई एक सुदर्शना तन्वी का चित्र खींचते हुए निराला ने लिखा है-

"खुले केश अशेष शोभा भर रहे
पृष्ठ-ग्रीवा-बाहु-उर पर तर रहे
बादलो में धीर उपर दिनकर रहे।"

कहना न लोगों की निराला ने अपनी विविधधर्मी रचनाओं में उनके स्वभाव प्रकृति और कथ्य के अनुरूप विविध स्तरों पर नवीनतम कला मूल्यों की सृष्टि करते हुए अपने भावों और विचारों को वाणी दी है। उनकी यह कला किसी भी कविता या गीत में आदि से अन्त तक उसके संपूर्ण आवधिक संगठन में परिव्याप्त और अनुस्यूत है। भाषा, शिल्प, शब्द संरचित संस्वना आदि अंतर्भुक्त होकर ही एक विशिष्ट कलाकृति का रूप लेती है। यह बात निराला की लघु गीतियों और अन्य कविताओं के संदर्भ में भी समवेत रूप से कही जा सकती है।

RECENT IT TRENDS IN BANKING INDUSTRY IN INDIA

THAKOR PARESH M.
M.Com.,B.Ed., M.Phil.

==

ABSTRACT

The banking industry has experienced a series of significant transformations in the last few decades. Among the most important of them is the change in the type of organizations that dominate the landscape. Since the eighties, banks have increased the scope and scale of their activities and several banks have become very large institutions with a presence in multiple regions of the country.' The paper examines the new trends in commercial banking. The economy can be divided in the entire spectrum of economic activity into the real and monetary sectors. The real sector is where production takes place while the monetary sector supports this production and in a way is the means to the end. We know and we accept the financial system is critical to the working of the rest of the economy. In fact, the Asian crisis of the nineties, or for that matter what happened in Latin America and Russia subsequently and also Dubai Crisis have shown how a fragile financial sector can wreak havoc on the rest of the economy.

Introduction

The Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. Productivity enhancement, innovative products, speedy transactions seamless transfer of funds, real time information system, and efficient risk management are some of the advantage derived through the technology. Information technology has also improved the efficiency and robustness of business processes across banking sector. India's banking sector has made rapid strides in reforming itself to the new competitive business environment. Indian banking industry is the midst of an IT revolution. Technological infrastructure has become an indispensable part of the reforms process in the banking system, with the gradual development of sophisticated instruments and innovations in market practices.

IT in Banking

Indian banking industry, today is in the midst of an IT revolution. A combination of regulatory and competitive reasons has led to increasing importance of total banking automation in the Indian Banking Industry. The bank which used the right technology to supply timely information will see productivity increase and thereby gain a competitive edge. To compete in an economy which is opening up, it is imperative for the Indian Banks to observe the latest technology and modify it to suit their environment. Information technology offers a chance for banks to build new systems that address a wide range of customer needs including many that may not be imaginable today. Following are the innovative services offered by the industry in the recent past:

Electronic Payment Services - E Cheques

Nowadays we are hearing about e-governance, e-mail, e-commerce, e-tail etc. In the same manner, a new technology is being developed in US for introduction of e-cheque, which will eventually replace the conventional paper cheque. India, as harbinger to the introduction of e-cheque, the Negotiable Instruments Act has already been amended to include; Truncated cheque and E-cheque instrument

Real Time Gross Settlement (RTGS)

Real Time Gross Settlement system, introduced in India since March 2004, is a system through which electronics instructions can be given by banks to transfer funds from their account to the account of another bank. The RTGS system is maintained and operated by the RBI and provides a means of efficient and faster funds transfer among banks facilitating their financial operations. As the name suggests, funds transfer between banks takes place on a 'Real Time' basis. Therefore, money can reach the beneficiary instantaneously and the beneficiary's bank has the responsibility to credit the beneficiary's account within two hours.

Electronic Funds Transfer (EFT)

Electronic Funds Transfer (EFT) is a system whereby anyone who wants to make payment to another person/company etc. can approach his bank and make cash payment or give instructions/authorization to transfer funds directly from his own account to the bank account of the receiver/beneficiary. Complete details such as the receiver's name, bank account number, account type (savings or current account), bank name, city, branch name etc. should be furnished to the bank at the time of requesting for such transfers so that the amount reaches the beneficiaries' account correctly and faster. RBI is the service provider of EFT.

Electronic Clearing Service (ECS)

Electronic Clearing Service is a retail payment system that can be used to make bulk payments/receipts of a similar nature especially where each individual payment is of a repetitive nature and of relatively smaller amount. This facility is meant for companies and government departments to make/receive large volumes of payments rather than for funds transfers by individuals.

Automatic Teller Machine (ATM)

Automatic Teller Machine is the most popular device in India, which enables the customers to withdraw their money 24 hours a day 7 days a week. It is a device that allows customer who has an ATM card to perform routine banking transactions without interacting with a human teller. In addition to cash withdrawal, ATMs can be used for payment of utility bills, funds transfer between accounts, deposit of cheques and cash into accounts, balance enquiry etc.

Point of Sale Terminal

Point of Sale Terminal is a computer terminal that is linked online to the computerized customer information files in a bank and magnetically encoded plastic transaction card that identifies the customer to the computer. During a transaction, the customer's account is debited and the retailer's account is credited by the computer for the amount of purchase.

Tele Banking

Tele Banking facilitates the customer to do entire non-cash related banking on telephone. Under this device Automatic Voice Recorder is used for simpler queries and transactions. For complicated queries and transactions, manned phone terminals are used.

Electronic Data Interchange (EDI)

Electronic Data Interchange is the electronic exchange of business documents like purchase order, invoices, shipping notices, receiving advices etc. in a standard, computer processed, universally accepted format between trading partners. EDI can also be used to transmit financial information and payments in electronic form.

Implications

The banks were quickly responded to the changes in the industry; especially the new generation banks. The continuance of the trend has re-defined and re-engineered the banking operations as whole with more customization through leveraging technology. As technology makes banking convenient, customers can access banking services and do banking transactions any time and from any ware. The importance of physical branches is going down.

Challenges Faced by Banks, vis-à-vis, IT Implementation

It is becoming increasingly imperative for banks to assess and ascertain the benefits of technology implementation. The fruits of technology will certainly taste a lot sweeter when the returns can be measured in absolute terms but it needs precautions and the safety nets. The increasing use of technology in banks has also brought up 'security' concerns. To avoid any mishaps on this account, banks ought to have in place a well-documented security policy including network security and internal security. The passing of the Information Technology Act has come as a boon to the banking sector, and banks should now ensure to abide strictly by its covenants. An effort should also be made to cover e-business in the country's consumer laws. Some are investing in it to drive the business growth, while others are having no option but to invest, to stay in business. The choice of right channel, justification of IT investment on ROI, e-governance, customer relationship management, security concerns, technological obsolescence, mergers and acquisitions, penetration of IT in rural areas, and outsourcing of IT operations are the major challenges and issues in the use of IT in banking operations.

Future Outlook

Everyone today is convinced that the technology is going to hold the key to future of banking. The achievements in the banking today would not have made possible without IT revolution. Therefore, the key point is while changing to the current environment the banks has to understand properly the trigger for change and accordingly find out the suitable departure point for the change.

Conclusion

The banking today is re-defined and re-engineered with the use of Information Technology and it is sure that the future of banking will offer more sophisticated services to the customers with the continuous product and process innovations. Thus, there is a paradigm shift from the seller's market to buyer's market in the industry and finally it affected at the bankers level to change their approach from "conventional banking to convenience banking" and "mass banking to class banking". The shift has also increased the degree of accessibility of a common man.

References

- 1) V. D. Dudeja ; Information Technology: E-Commerce and E- Business, Commonwealth Publishers, New Delhi 2004
- 2) S.B. Varma ; E- Banking and Development of Banks, Deep & Deep Publications, New Delh ,2008
- 3) Kamlesh Bajaj & Dehjaji ; E-Commerce, Tata McGraw hill publications Co. Ltd., New Delhi, 2005
- 4) www.icicibank.com
- 5) www.rbi.com

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકો અને સંચાલકીય પડતર ની સ્થિતિ નું મૂલ્યાંકન

— ડૉ. રાજેશ એ. મુલચંદાણી

(એમ.કોમ., પીએચ.ડી.) પ્રાધ્યાપક કોર્મ્સ વિભાગ

સ્વ જે.કે.રામ કોલેજ વેરાવળ.

૧. પ્રસ્તાવના

કોઈપણ કંપનીની નફાકારકતાનો આધાર તેની આર્થિક સ્થિતિ પર રહે છે. જેમાં તેની કુલ આવકો, ખર્ચ, મિલકતો, ધિરાણ, રોકાણો દરેક બાબત અસર કરતી હોય છે. કંપનીનું સંચાલન કરવા માટે અનેક ખર્ચાઓ કરવા પડે છે. જો યોગ્ય કરકસર યુક્ત સંચાલનથી ઓછા ખર્ચે વધુ સારી રીતે વહીવટ કરી શકાય છે. જો વહીવટ સુયોગ્ય રીતે થાય તો કંપનીઓની આવકોમાં પણ આપોઆપ વધારો થાય છે. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં ખાસ કરીને ધિરાણ મેળવવા અને ધિરાણ આપવા અંગેના ખર્ચા મુખ્ય છે. અને કરેલ ધિરાણો પર મળતું વ્યાજ એ મુખ્ય આવકો ગણાવી શકાય. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ સેવાકીય પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ હોવાથી તેની ખાસે કોઈ ખાસ જંગમ મિલકતો હોતી નથી પરંતુ તેમની મુખ્ય મિલકતોમાં કાર્યાલયોનું મકાન, ફર્નિચર, ઓફિસ ઈક્વિપમેન્ટનો સમાવેશ થાય છે. આથી હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની આર્થિક સ્થિતિનાં મૂલ્યાંકન માટે નીચે આપેલ બાબતોનો અભ્યાસ કરવો ખૂબ જરૂરી છે.

૨. સંચાલકીય આવકો

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ગ્રાહનિર્માણ અને ખરીદી અંગે ધિરાણ કરવાની છે. તેમાંથી મળતી આવકને કંપની સંચાલકીય આવક તરીકે ગણે છે. જે કંપનીની મુખ્ય આવક છે. સંચાલકીય આવક કંપનીનાં નફા નુકસાન આવકમાં દર્શાવેલ હોય છે.

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓમાં તેઓનાં કુલ ધિરાણ પર વર્ષ દરમિયાન વસુલ આવેલ કુલ રકમ પૈકી લોન હપ્તાની રકમ જે તે ગ્રાહકનાં ખાતે જમાં લેવામાં આવે છે. બાકી રહેતા વધારા પૈકી ચાલુ નાણાકીય વર્ષથી જૂની મુદતનું વ્યાજ બાકી વ્યાજ લેણાં ખાતે જમાં લેવામાં આવે છે. ઉપરાંત જો કોઈ પરચુરણ ફી સ્વરૂપે કે અન્ય આવકો સમાવેલ હોય તો તેમને પરચુરણ ફી અને આવકો ખાતે જમાં કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ વધતી આવકને સંચાલકીય આવક ગણવામાં આવે છે. ટૂંકમાં કંપનીએ કરેલ કુલ ધિરાણ પર ચાલુ નાણાકીય વર્ષનાં વ્યાજની આવકોને સંચાલકીય આવકો તરીકે ખતાવાય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અભ્યાસ સમયગાળા દરમિયાન વિવિધ હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકોમાં થયેલ ફેરફારો અંગે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક ૧

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકોમાં વધારો ઘટાડો દર્શાવતું પત્રક
(વર્ષ ૨૦૦૩ – ૦૪ થી ૨૦૦૭ – ૦૮)
(આંકડા રૂ. કરોડમાં)

	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૫-૦૬	૨૦૦૬-૦૭	૨૦૦૭-૦૮
HDFC					
સંચાલકીય આવકો	૨૯૪૨.૮૯	૩૨૯૮.૮૮	૪૧૯૮.૦૫	૫૮૦૬.૯૨	૮૧૧૩.૧૩
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૧૨.૧૦	૪૨.૬૫	૯૭.૩૨	૧૭૫.૬૯
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૧૨.૧૦	૨૭.૨૬	૩૮.૩૨	૩૯.૭૧
LICHF					
સંચાલકીય આવકો	૧૦૧૨.૪૩	૧૦૫૮.૩૨	૧૨૭૨.૮૪	૧૫૮૭.૮૬	૨૧૬૮.૫૧
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૪.૫૩	૨૫.૭૨	૫૬.૮૪	૧૧૪.૧૯
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૪.૫૩	૨૦.૨૭	૨૪.૭૫	૩૬.૫૭
DHFL					
સંચાલકીય આવકો	૧૪૪.૨૧	૧૬૩.૩૦	૨૨૬.૩૮	૩૩૧.૯૦	૫૨૦.૫૨
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૧૩.૨૪	૫૬.૯૮	૧૩૦.૧૫	૨૬૦.૯૫
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૧૩.૨૪	૩૮.૬૩	૪૬.૬૧	૫૬.૮૩
GRUH					
સંચાલકીય આવકો	૫૫.૨૬	૭૩.૬૮	૯૭.૩૧	૧૩૮.૪૫	૧૯૬.૦૬
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૩૩.૩૩	૭૬.૦૯	૧૫૦.૫૪	૨૫૪.૮૦
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૩૩.૩૩	૩૨.૦૭	૪૨.૨૮	૪૧.૬૧
ICICI					
સંચાલકીય આવકો	૧૪૦.૦૪	૨૩૧.૪૮	૨૮૮.૧૧	૪૩૫.૧૩	૫૩૪.૮૦
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૬૫.૩૦	૧૦૫.૭૩	૨૧૦.૭૨	૨૮૧.૮૯
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૬૫.૩૦	૨૪.૪૬	૫૧.૦૩	૨૨.૯૧

(પ્રાપ્તિ સ્થાન : કંપનીઓનાં વાર્ષિક અહેવાલો વર્ષ ૨૦૦૩-૦૪ થી ૨૦૦૭-૦૮)

વિવિધ હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ સંશોધન સમયગાળા દરમિયાનની સંચાલકીય આવકો નાં અભ્યાસ પરથી મુખ્ય તારણો નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થયા છે.

વિવિધ હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકોમાં વર્ષ ૨૦૦૩-૦૪ થી ૨૦૦૭-૦૮ દરમિયાન લગભગ દરેક કંપનીની આવકો તેનાં પાછલા વર્ષથી વધતી રહી છે. પરંતુ GHRU ફાઇનાન્સ લીમીટેડ વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ માં તેના પાછળનાં વર્ષથી આવકમાં ઘટાડો થયો છે. જેનાં માટે કંપનીની ધિરાણ વસુલાત કામગીરીમાં ખામી આવી હોય એવું જણાય છે. જ્યારે ICICI કંપનીની સંચાલકીય આવકોમાં ઉતાર-ચઢાવ થયો જોવા મળ્યો છે. જે કંપનીની પ્રતિષ્ઠા ઘટાડે છે. કંપનીએ વિવિધ વ્યાજ દરોએ રોકાણ કરવામાં યોગ્ય મિશ્રણનાં અભાવે આવું થયું છે.

૩. સંચાલકીય પડતર

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ તેની મુખ્ય ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવવા જે ખર્ચાઓ કરે છે તે તમામ ખર્ચાઓને સંચાલકીય પડતર કહેવામાં આવે છે. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય પડતરમાં મુખ્યત્વે કંપનીનાં સ્થાપના ખર્ચ માંડી વાળેલ રકમ કર્મચારીઓનાં પગાર-ભથ્થા, મિલકતો પરનો ઘસારો અને રોજબરોજનાં વહીવટી ખર્ચા જેવા કે ટેલીફોન, પોસ્ટેજ, કાર્યાલયનું ભાડુ, વિજળી ખર્ચ, સ્ટેશનરી, ઓડિટ ફી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ છતાં હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓમાં કુલ સંચાલકીય પડતરની ગણતરીમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબ વર્ગીકૃત થયેલ ખર્ચાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

૩.૧. ધિરાણ – વિતરણ અંગેના ખર્ચા

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ગૃહ ખરીદી અને નિર્માણ અંગે ધિરાણ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાની છે. આ ધિરાણ અંગેની જાહેરાત ખર્ચ, કાનૂની ખર્ચા, નવી-નવી ધિરાણ અંગેની યોજનાની રજૂઆત અંગેના ખર્ચા, તથા ધિરાણ વિભાગને લગતાં તમામ ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે.

૩.૨. વહીવટી ખર્ચાઓ

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં ધંધાના સંચાલન અંગેનાં તમામ ખર્ચાઓને વહીવટી ખર્ચાઓ કહે છે. જેમાં કંપનીનાં કાર્યાલયોનું ભાડું, વિજળી ખર્ચ, ટેલીફોન ખર્ચ, કર્મચારીઓનાં પગાર ખર્ચ, ઓડિટ ફી વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે.

૩.૩. નાણાકીય ખર્ચાઓ

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓમાં તેની કુલ મૂડીમાં ઉછીની મૂડીનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોય છે. આથી આ મૂડી મેળવવા અંગેના તમામ ખર્ચ તથા તે મૂડી પર ચૂકવવામાં આવતું વ્યાજ ખર્ચ તથા બેન્કીંગ સેવાઓ અંગે કરવા પડતા તમામ

ખર્ચાઓનું નાણાકીય ખર્ચાઓમાં સ રહેતાં અન્ય તમામ ખર્ચનો સમાવેશ અન્ય પરચૂરણ ખર્ચાનાં મથાળા હેઠળ કરવામાં આવે છે. જેમાં માવેશ થાય છે.

૩.૪. અન્ય પરચૂરણ ખર્ચ

ઉપરોક્ત જણાવેલ ત્રણેય ખર્ચાઓ બાદ કંપનીની સભાઓ અંગેનાં ખર્ચા, પ્રવાસ અને પરચૂરણ ખર્ચાઓ લેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પડતરનાં જુદ-જુદા તત્ત્વોનો ઉંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તે પહેલા કંપનીઓની કુલ સંચાલકીય પડતરમાં શું ફેરફારો થયા છે તે જાણવું જરૂરી છે.

કોષ્ટક ૨

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય પડતરમાં વધારો ઘટાડો દર્શાવતું પત્રક
(વર્ષ ૨૦૦૩ - ૦૪ થી ૨૦૦૭ - ૦૮)

(અંકડા રૂા. કરોડ માં)

	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૫-૦૬	૨૦૦૬-૦૭	૨૦૦૭-૦૮
HDFC					
સંચાલકીય પડતર	૧૬૬.૨૭	૧૮૦.૨૩	૨૧૪.૯૬	૨૩૬.૬૩	૨૮૩.૯૪
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૮.૪૦	૨૯.૨૮	૪૨.૩૨	૭૦.૭૭
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૮.૪૦	૧૯.૨૭	૧૦.૦૮	૧૯.૯૯
LICHF					
સંચાલકીય પડતર	૬૯.૧૯	૮૪.૩૩	૯૩.૮૪	૧૧૨.૧૪	૧૩૩.૮૪
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૨૧.૮૮	૩૫.૬૩	૬૨.૦૮	૯૩.૪૪
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૨૧.૮૮	૧૧.૨૮	૧૯.૫૦	૧૯.૩૫
DHFL					
સંચાલકીય પડતર	૧૮.૩૭	૨૧.૪૯	૩૦.૭૧	૩૫.૦૨	૪૭.૮૦
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૧૬.૯૮	૬૭.૧૭	૯૦.૬૪	૧૬૦.૨૧
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૧૬.૯૮	૪૨.૯૦	૧૪.૦૩	૩૬.૪૯
GRUH					
સંચાલકીય પડતર	૯.૦૦	૯.૦૦	૧૨.૧૬	૧૩.૮૬	૧૭.૯૪
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૦	૩૫.૧૧	૫૪.૦૦	૯૯.૩૩
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૦	૩૫.૧૧	૧૩.૯૮	૨૯.૪૪
ICICI					
સંચાલકીય પડતર	૩.૪૨	૩૦.૪૭	૬૨.૪૭	૬૯.૮૦	૧૧૭.૮૬
અચલ આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૭૯૦.૯૪	૧૭૨૬.૬૧	૧૯૪૦.૯૪	૩૩૪૬.૨૦
પરંપરીત આધારની રીતે વધારો/ઘટાડો	૦	૭૯૦.૯૪	૧૦૫.૦૨	૧૧.૭૩	૬૮.૮૫

વિવિધ હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ સંશોધન સમયગાળા દરમિયાનની સંચાલકીય પડતર નાં અભ્યાસ પરથી મુખ્ય તારણો નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થયા છે.

કંપનીઓની સંચાલકીય પડતરમાં દરેક વર્ષે વધારો થતો જોવા મળે છે. HDFC કંપનીમાં વર્ષ ૨૦૦૬ – ૦૭માં તેના પાછળનાં વર્ષની સરખામણી અન્ય વર્ષો કરતાં સૌથી ઓછો વધારો થયો છે. LICH કંપનીમાં વર્ષ ૨૦૦૫ – ૦૬ માં ગપ વર્ષથી સંચાલકીય પડતરમાં બાકીનાં વર્ષોથી સૌથી ઓછું વધારો થયો છે. DHLF ૨૦૦૬ – ૦૭ માં ગત વર્ષથી સૌથી ઓછું વધારો GRUH માં વર્ષ ૨૦૦૬ – ૦૭ માં ગત વર્ષથી ઓછો વધારો થયો છે. જ્યારે ICICI કંપનીમાં વર્ષ ૨૦૦૬ – ૦૭માં તેના પાછલા વર્ષથી સૌથી ઓછો વધારો જોવા મળે છે. લગભગ દરેક કંપનીમાં વર્ષ ૨૦૦૬ – ૦૭ માં પડતરમાં પ્રમાણમાં ઓછો વધારો થયો છે.

૪. સારાશ

આમ હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકો, સંચાલકીય ખર્ચા, ની સ્થિતિનાં સંશોધન સમયગાળા દરમિયાન સમગ્ર અભ્યાસ પરથી જાણી શકાય છે કે આ સમયગાળા દરમિયાન દરેક હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકોમાં સતત અને ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વધારો થતો રહ્યો છે. જે દેશમાં હાઉસિંગ ફાઇનાન્સનો વિકાસ દર્શાવે છે. અને કંપનીઓની નફાકારકતામાં પણ વધારો દર્શાવે છે. સ્વાભાવિક બાબત છે કે આવકની સાથોસાથ આ સમયગાળા દરમિયાન દરેક કંપનીની સંચાલકીય પડતરમાં પણ વધારો થયો છે. પરંતુ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકોની સરખામણીમાં સંચાલકીય પડતરનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું હોવાથી નફાકારકતામાં વિશેષ અસર થતી નથી.

Rural Development in Gujarat

**-RAJESH KANTIAL CHAUHAN
M.A., M.PHIL., PH.D (CONTINUE..)**

- Introduction

India still resides in rural and semi urban areas. It is in rural India that a vast potential of talent and untapped creative and intellectual energy lies. If this group of people is not empowered, the nation as a whole cannot flourish and develop. With the focus of developing this human force, Since women stand at the fore front of most activities of rural lives, the most impactful intervention was to initiate active participation of women in the decision making policies. The rural development initiatives of Navjyoti India Foundation saw the light of the day with Women's Panchayat at Bhondsi in 1996. But that was just the beginning of a dream lived well that continues to grow from strength to strength every day. At present Navjyoti's scope of work spans across 30 villages in Sohna block. Every month close to 400 women are being empowered, 100 children educated, countless families are being touched and smiles shared.

A major breakthrough was observed with the support of Royal Norwegian Embassy in 2001. In order to provide efficacious delivery of services, Rural Development Complex was built on the land donated. The key idea behind rural development initiatives is to eradicate poverty, gender inequity, bridge the rural & urban gap and assist in attaining eco-social and regional balance to ensure rapid growth and development. The tireless efforts have made the community self reliant in natural resource management and adopting sustainable lifestyles.

- Education

Children are the future of our nation. Irrespective of the socio-economic background, every child has a right to education. To ensure that Navjyoti's Rural Development program provides for educational assistance for the students of class 1-5 through remedial

education program called School Ke Baad School (School After School). The idea is to prevent the child from being drop out from the mainstream education. The model of study being followed is unique and acts as a conductor for holistic development of a child's neuro motor skills. As such the provision of library, audio-visual room, computer laboratory, music classes, language class is there to enhance a child's personal growth. Also a child seldom gets guidance from anywhere and hence loses the interest in the studies. Hence this project provides regular counseling services and motivates children to pursue higher education.

The two main aspects of the Education initiative at the rural centre are:

1. Remedial Education classes
2. Library

- Rural - Environment

Our environment initiatives are very active in the the Aravali region of Sohna Block in Gurgaon. To promote greenery in the entire belt, plantation drives are conducted in schools and villages. Water harvesting structures such as check dams, gully plugs, recharge wells are constructed with the help of community. Soil and water conservation are also promoted through the use of low cost and locally accessed technologies. The community is encouraged to adopt environment friendly technology and non conventional energy sources and demonstration and awareness sessions are conducted on regular basis at the "Energy Park, Rural Development Complex". Rallies, home visits, puppet shows, awareness meetings, competitions are held to promote sanitation and discourage open defecation.

- Rural - Rural Governance

For any machinery to work effectively, it needs to be placed in well trained hands. This becomes even more crucial when it is about governance machinery. The rural governance initiative of Navjyoti India Foundation aims to facilitate smooth functioning of Panchayati Raj Institutions and empowering grassroot leadership. This is done by training various stakeholders of rural society through workshops and seminars. The idea is to help

stakeholders get a perspective on various issues and help them in getting a clarity about their roles and responsibilities. This is done to build responsible and accountable leadership capacities at the grassroots level. Thousands have benefited immensely because of the rural governance initiative. Some of the issues that people have been sensitized as part of this project range from Haryana Panchayati Raj Act , government schemes , participatory planning, empowerment , communication skills, leadership skills, gender issues, stress management, social audit, Right to Information . Also, linkages are established at block and district level and community needs are identified and advocated at various platforms under this program.

- Rural - Youth

In the Sohna block of Gurgaon where Navjyoti's Rural Development Centre works, the population of young people is huge. To ensure rapid development of the area, it is important to invest in the young work force. Youth truly is the face of emerging rural India.

Two major initiatives aimed at promoting rapid development are:

- 1) Vocational Training
- 2) Advocacy Group

- Rural – Health

Health is another very important aspect for the overall development of the rural areas. Since unlike cities, adequate and good quality medical facilities are not available in the rural areas, tie – ups with government and private hospitals are sought and health camps are organized from time to time. Health talks and health education classes are also conducted on a regular basis for children in schools and community. The aim is to improve health status of the community especially children and women. Innovative activities like Nukkad Nataks , puppet shows, rallies are organized to generate awareness in the community on health related issues.

- Development in Gujarat

Rural Development Gujarat State works in association with the Panchayat. Its chief aim is to develop various schemes for the welfare of the rural poor and improve the state's socio-economic condition. The main programs that are planned of Rural Development Gujarat State include generating wage employment and self-employment, improvement of the lonely and desolated underdeveloped roads of rural regions, and to provide housing as well as minor irrigation facilities to the poor section of the rural regions. Rural Development in Gujarat also facilitates various aids to the institutions responsible for providing welfare programs to the rural poor. All these institutions work to generate various welfare programs to help the rural poor to overcome the poverty line as fast as possible. The DRDA administration in Gujarat has got the certification of ISO 9001 of late. The commissioner and secretary of the state govern Rural Development Gujarat State. The Panchayati Raj Institutions of CRD plays a significant role in identifying as well as highlighting the various issues faced by the rural poor.

There are a number of initiatives taken up of Rural Development Gujarat State, which were implemented in order to reduce the poverty line. The chief concern of these initiatives is to introduce various income-generating activities among the rural poor. The enterprises working for this scheme will be well equipped and highly competent to solve the obstacles faced by the rural sector of the state. Some of the common objectives Rural Development Gujarat State are as follows:

1. To provide sustainable livelihood to the majority of families living under the poverty line by introducing various employment options
2. To provide superior quality and advanced technologies that can be used as well as afforded by the rural poor
3. To provide options for building capacity and to provide training facilities for a better understanding of the contemporary atmosphere of industry
4. To upgrade the skills of the individuals
5. To develop a wide spectrum of welfare programs for reducing the poverty level among the rural poor, generate employment, develop the infrastructure, and ensure security

- Conclusion :-

Rural Development Gujarat State has been working hard for the benefit of the rural section of the state. Over the years, although it has not been involved in introducing newer schemes but has been modifying the old ones to generate better results on the desired area. To ensure that Navjyoti's Rural Development program provides for educational assistance for the students of class 1-5 through remedial education program called School Ke Baad School (School After School). Our environment initiatives are very active in the the Aravali region of Sohna Block in Gurgaon. To promote greenery in the entire belt, plantation drives are conducted in schools and villages.

ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર એક સંકલ્પબદ્ધ સમાજવૈજ્ઞાનિક

-ડો.મકવાણા મુકેશ બેચરભાઈ

સરકારી વિનયન કોલેજ વલભીપુર, જી:ભાવનગર....

પ્રસ્તાવના:-

માનવના ગૌરવના ઉદ્ગ્રાતા ડો.આંબેડકરનું વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી વ્યક્તિત્વ તેમજ તેમની પ્રતિભા દિનપ્રતિદિન વધારે પ્રકાશમાન બની ચમકતી જાય છે.તેમના વિચાર દર્શનને દિલોજાનથી ચાહતો વૃદ્ધિ પામતો વર્ગ એક દિલચ્છપ દિલહાર વિચારની સત્ત સમીક્ષા કરતો રહ્યો છે.આંબેડકરી વાચન અનુભવે પ્રસ્તુત સંશોધનીય લેખ ઐતિહાસીક તથા તુલનાત્મક પદ્ધતીનો સહારો લેવામાં આવેલ છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર ના વિચારોને દયાને લઈ સારૂ એવું મનોમંથન થઈ રહ્યું છે.તે બાબતોને દયાને લઈ પ્રસ્તુત લેખ સમાજશાસ્ત્રિય દ્રષ્ટકોશ ને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને લખવામાં આવ્યો છે.જે વાચકવર્ગને ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચાર ધારામાં સમાજશાસ્ત્રિય અભિગમ વાચકવર્ગને થોડો પણ પ્રકાશ પાડશે તો મારો પરિશ્રમ લેખે લાગશે તેજ અભ્યર્થના.

ડો.બા.સા.ની ભુમિકા વિચારો અને કાર્યશૈલી અસંદિગ્ધ રહી છે. તેમની જીવન નિષ્ઠા કાર્યશૈલી અને તેમથી જ ટપકતું નિતરતુ શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું પારદર્શક ક્રતિદર્શન દ્રષ્ટિવત તેજોદિપ્ત ચિંતન આજના યુગમાં ઘણું જ પ્રસ્તુત છે.વિશ્વ સંસ્કારીતાના કલેવરો આજે ત્વરીત ગતીએ પરિવર્તન પામી રહ્યા છે.પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખની મર્યાદાને દયાનમાં રાખીને તેના વિચાર દર્શનમાં વૈજ્ઞાનિક આધાર,વસ્તુલક્ષીતા,તથા આનુભાવિક સંદર્ભોને આધારીત લખેલ બાબતો પર પ્રકાશ પાડેલ છે.જેને નીચેના વિભાગોમાં વિભાજીત કરેલ છે.

ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર એક સંકલ્પબદ્ધ સમાજવૈજ્ઞાનિક

સમાજશાસ્ત્રી દુબેએ જણાવ્યું સામાજિક સંશોધન માટે સામાજિક વિજ્ઞાની ની સંકલ્પબદ્ધતા ઉપર ભાર મુક્યો છે.સમાજવિજ્ઞાની રાષ્ટ્રીય જરૂરીયાતો અને સમાજની મહત્વની બાબતોને લગતા ચાવીરૂપ પ્રશ્નો અંગેના પ્રસ્તુત સંશોધનો હાથ ધરે તે સમાજવિજ્ઞાની સંકલ્પબદ્ધ સમાજવિજ્ઞાની કહેવાય અહીં ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકરે કયા-કયા સંકલ્પ લીધા હતા અને તે સંકલ્પ ની પરિપૂર્ણ માટે કેવી-કેવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતીનો સહારો લીધો.તે તપાસ કરતા.

(૧) પ્રત્યક્ષવાદ અને અનુભવવાદ :-

પ્રત્યક્ષવાદ એ સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ વિકાસ માટે મહત્વના તથ્ય તરીકે તે ક્યારેક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતી તરીકે તે વળી ક્યારેક સિંદ્ધાંત તરીકે ગણવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્ર ના ભીષ્મ પિતામહ એવા ફ્રાંસના મહાનવિચારક ઓગષ્ટ કોમ્ટે (POSITIVE PHILOSOPHY AND POSITIVE POLITICS) મા અર્થ આપ્યો છે. જે અર્થ અનુસાર “જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા થી) થતા પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા જ સૃષ્ટી અંગેનું જ્ઞાન મેળવવું તેમજ મેળવેલા જ્ઞાનની ચકાસણી કરવી. જ્યારે વિસમી સદીમાં પ્રત્યક્ષવાદ “તાર્કિક અનુભવવાદ” અને વૈજ્ઞાનિક અનુભવવાદ જેવા વિભિન્ન નામોથી ઓળખાતો રહ્યો છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જે કાંઈ લખ્યું જે કાંઈ વિચારો આપ્યા તે પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી પ્રશ્નોનું પૃથકકરણ કરેલ. સમાજશાસ્ત્રિય અભિગમથી વિચારતા તેઓએ ક્ષેત્રીય અભિગમ અને પાઠ્યપુસ્તકિય અભિગમનો સુંદર સમન્વય સાધ્યો છે.

(અ) ક્ષેત્રીય અભિગમની ઉપયોગિતા આધારીત વિચારણા :- ★ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરીકાના પ્રવાસ દરમ્યાન ત્યાના બંધારણનો અભ્યાસ, ★ દલિતો પોતાના સુખ:દુખ ના અનુભવો બાબાસાહેબ આંબેડકરને જણાવતા. ★ દક્ષિણ ભારતનાં મલબાર વિસ્તારનાં અછુતો નુ મિલન. તેમની વતક કથા સાંભળી ★ પાંચ મહિનાનો પ્રવાસ કરી મલબાર વિસ્તારને ખુંદી નાખેલ (ક્ષેત્રાયકાર્ય) ત્યાની પ્રજાની જીવનશૈલી. માં કૃતિની જ્યોત પ્રગટાવી સસહાય અસ્પૃશ્યોમાં આત્મસંમાનની ભાવના ભરી દિધેલ. ★ ગરીબીનો સંપુર્ણ ખ્યાલ તેમણે સાક્ષાત અનુભવેલો જે તેના નીચે પ્રમાણે લખાયેલ બાબત પરથી સાબિત કરી શકાય છે. મુંબઈની ચાલીની ૧૦ x ૧૦ ની ઓરડીમાં મા-બાપ, ભાઈ બહેનો સાથે રહી અભ્યાસ, કર્યો છે. હું ગરીબને ત્યા જનમ્યો છું તેમજ તેમની વચ્ચે રહ્યો છું તેમના દુખ દર્દો ને મેં જોયા છે. તેમા ભાગીદાર પણ બન્યો છું. જેથી ગરીબીનો સંપુર્ણ ખ્યાલ છે. ગરીબોને કેવી યાતના ભોગવવી પડે છે તેનો મને જાત અનુભવ છે. ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરીકામાં શિક્ષણ દરમ્યાન રાજકીય પીડ પર ઉદ્ધરમતવાદ , સંસદીય લોકશાહી રાજ્ય યવસ્થા કાયદાનું શાસન, મતાધિકાર સાર્વત્રિક ચુંટણીઓ ચુંટણીના નિયમો વગેરે તેઓએ પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યું હતું.

ડૉ. બાબાસાહેબ અને અનુભાવિક સંદર્ભ :-

બહુસ્તના વસુંધરાની કુખે અનેક સ્તનો પાકતા છે. મહાન આત્માઓ થયા છે. વિજેતા અને વિર પુરુષો થયા છે. પરંતુ ખરેખર તેની જકદર થઈ છે કે જેમણે “બહુજન હિતાય” “બહુજન સુખાય” માટે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કર્યું હોય. ડૉ. બા. બા. સાહેબ આંબેડકર અમાના એક હતા. ભારતીય અછુત સમાજને પ્રાપ્ત થયેલ આશિર્વાદ અને અસ્મિતા સ્વરૂપ હતા, બ્રીટીશ શાસન સમયે દલિતોની

સ્થિતી માં કોઈ પરિવર્તન આવ્યું નહોતું આજીવીકા માટે રામજી શકપાલ દાપોલી સતારા મુંબઈના ત્રિકોણમાં અથડાતા રહ્યા અને આ ત્રિકોણી અથડામણમાં બાળક ભીમારાવનું ઘડતર, ભણતર થવા માંડેલું સતારાની શાળાનાં કડવા અનુભવ તેમને જીવનભર વેદના આપતા રહ્યા. આવા કેટલાક સંદર્ભ તપાસતા.

(+) વાણંદ ધ્વારા વાળ કાપવાની ના. (+) શિક્ષક શાળામાં સાથે બેસાડે નહીં. (+) વર્ગમાના કાળાપાટીયા પાસે પહોંચાય નહીં. (+) વર્ગ બહાર બેસી અભ્યાસ કરવો. (+) શાળાના પરબેથી પાણી પીય નશકાય. (+) શુદ્ધને સંસ્કૃત ભાષા ભણવા ન દેવાય.

વડોદરા મહારાજા સયાજીરાવને ત્યા નોકરી અને તેના અનુભવો

(+) અસ્પૃશ્ય “મહાર”ને મકાન કોણ ભાડે આપે. (+) પટ્ટાવાળા ફાઈલનાં ઘા કરીને અંબાવે. (+) કોઈ સવર્ણના ટેબલને અડકવું નહીં. (+) કચેરીમાંથી બહાર નીકળે ત્યારે જાઝમવાળી લેવાય. (+) બનાવટી નામ(એદલજી સોરબજી) ખબર પડતા સમાન બહાર ફેંકી દેવાયો. (+) વડોદરાના વસમાં અનુભવે તેમનું સમગ્ર જીવન બદલી નાખેલ.

આમ ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકરને પોતાના જીવનમાંજ એવા અનુભવોનો સામનો કરવાનો આવલો અને આકરા અનુભવોએ તેમનું જીવનમિશન બદલી નાખેલ તેમણે ઉડું ચિંતન કરવા પ્રેર્યા વિદેશમાં શિક્ષણ લીધું હોવા છતાં આ દેશમાં અદ્યુત જહોય તો પશુથી બદતર જીવન જીવતા અને સ્થિતી ધરાવતા હોય તો મારા કરોડો અભણ અજ્ઞાન, અકિંચન, અદ્યુત બાંધવોના શા હાલ હશે? અધિકારી આંબેડકર માંથી અહીં ચિંતક આંબેડકરનો આવિર્ભાવ થયો. ડો.આંબેડકર ભગવાન બુદ્ધની જેમ સમાજસેવાની સંબોધી પ્રાપ્ત થઈ. અધિકારી આંબેડકર માંથી સંઘર્ષવીર આંબેડકરનો જન્મ થયો તે કહી શકાય

ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ધર્મનો ખ્યાલ. :-

અંત્યંત ઉદ્ધત-ધાર્મિક વાતાવરણમાં ઉછરેલ ડોં આંબેડકરને હિન્દુધર્મ માટે અપાર આદર અને અનુરાગ હતો. તેમણે હિન્દુધર્મની સીમામા રહીને સમતા સ્વાત્મિમાન મેળવવા ખુબજ પુરુષાર્થ કરેલો પરંતુ ૧૯૧૯ ઓક્ટોબર મુંબઈ માં ભુલેશ્વર મંદિર ના દ્વારા ભીડાવી દિધા અને શંકરાચાર્ય માત્ર સવર્ણ માટે જ મંદિર પ્રવેશ અને અંત્યજનોને મંદિર પ્રવેશ એટલે શાસ્ત્ર પ્રમાણે મહાપાતક તથા અમદવાદનાં કાલુપુર મંદિરનાં દ્વાર આઝાદી બાદ પણ બંધ રાખવામાં આવ્યા હતા, જે સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદા પછી પણ માંડ-માંડ ખુલ્યા હતા. જેનો ડો.બા.બા. સાહેબને અપાર આઘાત લાગેલો. ડો. બા. બા. સાહેબે હિન્દુ અને હિન્દુત્વ ની રક્ષા માટે પંદરવર્ષ (૧૯૨૦ - ૧૯૩૫) પ્રબળ પુરુષાર્થ

કરેલો હિન્દુ ધર્મની સુધારણા અને હિન્દુઓના હૃદય પરિવર્તન માટે અસંખ્ય કાર્યક્રમો આપેલ તથા પોતાના અપાર પુરુષાર્થ અને મહેનતથી તૈયાર કરેલા અભિભાષણો ને ૧૯૩૬ માં ટરઅચતસ દ્વં તહઈ ટામમઈસ ગ્રંથ તરીકે બહાર પાડેલ. પોતાના વિશાળ વાંચન અને બૈદ્ધિક દ્રષ્ટી બિંદુએ હિન્દુ ધર્મના બે અંગ દર્શાવ્યા જેમાં એક “તત્ત્વજ્ઞાન” અને બિજુ “આચાર”કોઈ પણ ધર્મનું આચારાત્મક અંગજ મહત્ત્વનું હોય છે.વાણીમાં સર્વને ઈશ્વર માનારા અને આચરણમાં માનવને પશુ ગણનાર નો સંગ કરવાનો ઘસી ના પાડે છે.ડોંબા.બા.સાહેબ આંબેડકરની દ્રષ્ટીએ જે ધર્મમા માનવ ને માનવ તરીકે ઓળખવાતો નથી તે ધર્મ નથી પરંતુ એકમ રોગ છે.લોકોને શારીરિક એ બૈદ્ધિક ગુલામીમાં રાખવાની ચાલ છે.જે ધર્મમાં અશિક્ષિતને અશિક્ષિત રહેવાનું અને ગરીબને ને ગરીબ રહેવાનું કહે તે ધર્મ નથી.ધર્મજ માનવ માટે છે. માનવી ધર્મ માટે નથી.

ગાંધીજી વર્ણાશ્રમમાં માનતા જયારે ડોં આંબેડકર માનતા કે વર્ણાશ્રમ-જાતિભેદના આધારે બનાવેલી કોઈપણ વસ્તુ તુટી જવનો ભય રહેવાનો.જયા પ્રત્યેક જાતિ અન્ય જાતિ-જ્ઞાતિ કરતા પોતાને સ્વતંત્ર મનાવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે.અને અન્ય જ્ઞાતિએ માટે તુચ્છતાનો ભાવ પ્રદર્શન કરતી હોય છે ત્યાં દલિતોત્થાન કે સ્વાભીમાન શક્ય જ નથી.જાતિભેદને એક મીનાર સાથે સરખાવતા જણાવેલ કે આ મીનારમાં એકબીજામાં પ્રવેશ માટે ની સીડીઓ નથી.વળી વ્યક્તિના વિકાસમાં તેમણે જે ત્રણ બાબતોને મહત્ત્વ આપેલ સહાનુભૂતિ સમતા અને સ્વાતંત્ર્યની અતિ આવશ્યકતા હોય છે,પરંતુ હિન્દુધર્મમાં આ ત્રણ પૈકી એકપણ આશરો અછુતો માટે તો શા માટે તે ધર્મમાં અપમાનિત થઈને પડયા રહેવું .?સુપ્રીમ કોર્ટ ના ન્યાયે ડોં.આંબેડકરને ભારે આઘાત આપેલો જેના પ્રત્યુત્તર માં જણાવેલ હિન્દુત્વ એ એકલા સવર્ણોનો ઈજારો નથી.ડોં.આંબેડકરે હિન્દુ અને હિન્દુત્વનીની રક્ષા માટે ૧૯૨૦ -૧૯૩૫ પંદર વર્ષપ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો હતો.હિન્દુધર્મની સુધારણા અને હિન્દુઓના હૃદય પરિવર્તન માટે અસંખ્ય કાર્યક્રમો અને ચળવળ માટેની લડત ચલાવેલ.લાહોર જાતિપાત તોડક મંડળના (૧૯૩૬) અદ્યક્ષતરીકે આપવા તૈયાર કરેલ તેમનું અભિભાષણ સ્નનાહાલઅતાદ્રન દ્વં છઅસતઈ .હિન્દુધર્મ સુધારણાનું સાચું નિદાન અને અકસીર ઈલાજ છે.આથી વિશેષ તેઓ હિન્દુ ધર્મ વિશે ના અનુભવોના આધારે ડોં આંબેડકર ને પ્રતિતિ થઈ હતી કે પોતે હિન્દુધર્મની સુધારણા માટે પોતે ખોટી શક્તિ વેડફી રહ્યા છે. તેમણે કહ્યું “એકાદ વસ્તુ કડવી હોય તો તેને મીઠી કરી શકાય,તુરી હોય તો પણ તેનો સ્વાદ બદલી શકાય પરંતુ વિષનું અમૃત થવું શક્ય નથી આમ હિન્દુ ધર્મમાં રહી જાતિભેદનો નાશ કરવો એટલે વિષનું અમૃત કરવું તેમ માનવા બરાબર છે.ડોં.આંબેડકરનો હેતુ હિન્દુધર્મની નિંદા કરવાનો નહી પણ હિન્દુધર્મ અને હિન્દુ સમાજના કાયાકલ્પનો હતો.લોકજાગૃતિનો હતો. હિન્દુધર્મમાં કલ્યાણકારી પાયાની સુધારણા કરવા માટે હિન્દુશાત્રોના આધાર સાથે ગ્રંથ લખ્યો હતો.

સંદર્ભસૂચિ

- (૧) સામમાજીક સંશોધનની પદ્ધતીઓ. એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ
- (૨) સમાજશાત્રીય વિચારકો ; ; ; ; ; (૩) સમાજશાત્ર કી નઈ દિશાએ.(હિન્દી)
- (૪) આધુનિક ભારતમાં સામાજીક પરિવર્તન. એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે. અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ.

નવાનગર સ્ટેટનું વર્ણન

-કેવલીયા ભાવિન હસમુખભાઈ (એમ.ફીલ)

Email ID : Bkevaliya@gmail.com

☐ નવાનગર સ્ટેટનું વર્ણન :

કાઠિયાવાડના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલ પ્રદેશને હાલાર કહેવામાં આવે છે. એ પ્રદેશ જામશ્રી રાવળજીએ મેળવી પોતાના પૂર્વજ હાલાજીના નામ ઉપરથી તેનું નામ હાલાર રાખ્યું. ચૂંદ્રથી ૧૩૮ માં અને શ્રી કૃષ્ણથી ૮૩ માંજામ નરપત (વિ.સ. ૬૮૩) માં થયા. ત્યારથી આરંભથી આજ પર્યત 'જામ' ની પદલી જામનગરનાં મહારાજાઓ ભોગવે છે.^{-૧} કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં જામરાવળજીએ ગાદી સ્થાપી ત્યારથી 'પછમના પાદશાહ' ની પદવી જામશ્રીએ ધારણ કરેલ છે. તેમજ હાલારમાં રહેતા નવલખા માણસોની માલિકીથી 'નવલખા હાલારના ઘણી' અને પોતાના દરિયાઈ સરહદમાં સાચા મોતી નીપજતા હોવાથી 'મોતીયુવાળા જામ' વગેરે ઉપનામો ધારણ કરેલ છે. જામશ્રીરાવળજીએ જામનગર (નવાનગર) શહેર વિ.સ. ૧૫૮૬ માં વસાવ્યું. -^૨

કહેવાય છે કે નગરની સ્થાપના વખતે બે કે ત્રણ થાંભલિઓ રોપવામાં આવી હતી. આમાંની બે થાંભલીઓ દરબારગઢ પાસે અને ત્રીજી થાંભલી માંડવી ટાવર પાસે રોપી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. હાલ રાજેન્દ્ર રોડ પર આવેલ દિલાવર સાયકલ સ્ટોર્સ નામની દુકાનમાં એક થાંભલી છે. અને બીજી થાંભલી દરબારગઢના પ્રવેશ દરવાજા પાસે રામ હોટલ નજીક શ્રી પી. એચ. શેઠના મકાનમાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે. માંડવી ટાવર પાસે આવેલ કહેવાતી ત્રીજી થાંભલી હાલ મળી આવતી નથી એ શક્ય છે કે, શહેરનો આરંભ દરબારગઢની દિવાલનો પાયો નાંખવાથી થયો હોય અને ધીમે - ધીમે આસપાસ અન્ય મકાનો બંધાયા હોય અને તે મકાનોનો આરંભનો વિસ્તાર દરબારગઢથી માંડવી ટાવર સુધીનો રહ્યો હોય, પાયો નાંખતી વેળા માણેકસ્થંભ પ્રકારની થાંભલી રોપવામાં આવી હશે. -^૩

દરિયાની સપાટીથી ૧૫૭ ફુટની ઉંચાઈએ જામનગર વસેલું છે. સ્વચ્છ હવામાન ૩૨ કિ.મી. દુર દરિયા ઉપરથી તેનો કિલ્લો કોઠો જોઈ શકાય છે. ૨૨.૨૭ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૦.૦૫ પૂર્વ રેખાંશ તથા ૪૯.૪૦ રેખાંતર ઉપર રંગમતી નાગમતિના કિનારે વસેલું આ શહેર વિશિષ્ટ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ધરાવે છે. -૪ જેની સરહદમાં ઉત્તરે કચ્છનું રણ તથા કચ્છનો અખાત, પૂર્વે મોરબી, રાજકોટ, ધ્રોળ, ગોંડલ અને બીજા કેટલાંક હાલાર પ્રાંતના નાના તાલુકાઓ, દક્ષિણે સોરઠ પ્રાંત અને પશ્ચિમે ઓખાનું રણ તથા અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. આ સ્ટેટની સરહદ કાઠીવાડના દરેક રાજ્યની સરહદ સાથે થોડે ઘણે અંગે લાગુ છે આ સંસ્થાનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૯૧ ચો. માઈલનું છે. એટલે કાઠિયાવાડના બીજા બધે રાજ્યો કરતા આ રાજ્ય વધારે વિસ્તાર વાળું છે. -૫

☐ **નવાનગરની વસ્તી :**

નવાનગરની વસી ૨,૯૦,૮૪૭ (ઈ.સ. ૨૦૦૧ ની વસ્તી ૧૦,૨૭,૭૦૮) કુલ ૨,૯૦,૮૪૭ ની વસ્તીમાંથી ૨,૪૪,૨૫૭ હિંદુ, ૪૬,૫૫૪ મુસ્લિમને ૩૬ ખ્રિસ્તી હતા. કાળી પરજમાં મેર, વાઘેર, મિયાણા, આહિર ને કોળી, રાજપૂતોમાં વાઢેર, વાળા, ચૂડાસમા, સોઢા, જાડેજા ને વાઘેલા, કાઠિઓમાં ખાયર ને વાળા કાઠિ, અબોટી ને ગુગળી બ્રાહ્મણો પણ અહીં છે. ગુગળી તે ધ્વારકાના મંદિરોમાં પૂજારી છે. નવાનગર સંસ્થાનમાં સૌથી બુદ્ધિમાન જાત તે વાણિયા તે નાગર બ્રાહ્મણની છે. અહિંના નાગર તે ભાવનગર કે જુનાગઢના નાગરો જેવા સતાવાન નથી. -૬

☐ **ડુંગર :**

નવાનગર રાજ્યમાં બરડા, આલેય, દલાસા અને ગોપ ડુંગર આવેલા છે. બરડાનું શિખર વેણું ૨૦૫૭ ફુટ, આભાપુર ૧૯૩૮ ફુટ ને ગોપ ૧૧૯૧ ફુટ ઉંચા છે. આટકોટ મહાલના ભાડલા તાલુકાનો ઠાંગાનો ડુંગર ૧૦૩૮ ફુટ ઉંચો છે. આટકોટ મહાલના બરવાળા તાલુકામાનો સાલીમીલ ડુંગર ૯૮૫ ફુટ ઉંચો છે. સરોહડની પાસેનો નવાનગર સંસ્થાનમાં

આવેલ ફુલેશ્વર ડુંગરનું શિખર ૮૬૪ ફુટ ઉચું છે, બધા ડુંગરો જવાળામુખીને યોગે ટ્રેપ ને બેસાડના પડના બનેલા છે. -૭

☐ **ખેતી :**

જમીનના વર્ગ ઘણા છે તેમાં મુખ્ય બે જીરાયત અને બાગાયત, રાવળ, ઘુંધવાવ ને બીજી કેટલીક જગ્યાએ કેટલીક સારી કપારી જમીન છે. કાંઠા ઘઉં કેટલીક જગ્યાએ પિયત કર્યા વગર થાય છે. પાકોમાં મુખ્ય જુવાર, બાજરો, ઘઉં, ચણા, તલ, કળથી, ડાંગર, કપાસ, શેરડી વગેરે. જમીનને શિયાળામાં ખેડીને તૈયાર કરી રાખે છે. ને બિયારણની રોપણી વરસાદનો પહેલો પડાવ થયા પછી થાય છે. જુવાર-બાજરી ને ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં કાપે છે. પણ કપાસ તો ફેબ્રુઆરી, માર્ચ કે એપ્રિલમાં પણ વીણે છે. ઘઉં ઓક્ટોબરમાં વાવે છે ને માર્ચની શરૂઆતમાં કાપણી કરે છે. -૮

☐ **વેપાર, ઉદ્યોગ :**

જામનગરમાં ત્રાંબા-પિતળના વાસણો બનાવવાનું અને સોના-રૂપાના આભૂષણો ઘડવાનું કામ સારા પ્રમાણમાં થતું. હાથશાળ ઉપર કાપડ વણાતું. ઉનનો વેપાર સારો ચાલતો. જરી સોનેરી ભરતક્રમ અને બાંધણિનો ઉદ્યોગ સોળમી સદીના અંતમાં જામનગર ખાતે શરૂ થયો. અને સતરમી તથા અઠારમી સદીમાં ટોચે પહોંચ્યો હતો. નગરના દરિયાકાંઠે મીઠાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલતો ઉનનો ઉદ્યોગ જામનગરમાં લાંબા સમયથી આગળ પડતો રહ્યો છે. જામનગર અને ખંભાળિયામાં જથ્થાબંધ સાબુ બનતો. માછલા પકડવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલતો. આંખામાં આંજવાનો સુરમો સાચા મોતીમાંથી વહોરા લોકો બનાવતા સુરમો ઠેઠ અમદાવાદ અને મુંબઈ સુધી જતો. જામનગરના અતર વખણાતા કાઠિયાવડમાં મોતી, હીરા, માણેક, પોખરાજ, નીલમ વગેરે જવાહિર માત્ર જામનગરમાં જ મળતું. ઓગણીસમી સદીના મધ્યમાં જામનગરમાં છાપખાનાનો ઉદ્યોગ શરૂ થયો. આરંભમાં દરબારી પ્રેસ દરબારગઢમાં શરૂ થયો.

-૯

જામદિગ્વિજસિંહના સમયમાં વિઠલદાસ ધનજી કોટેયાએ દિગ્વિજય ટીન ફેક્ટરીની સ્થાપના કરી. પ્રભુલાલ સંઘરાજ શાહે ઈ.સ. ૧૯૨૯ માં બોકસાઈડ ખનિજની શોધ ભાટીયા આસપાસ કરીને એલ્યુમિનિયમ માટે કાચી ધાતુ મિશ્રિત પથ્થરો ખોદી કાઢવાને ખાણ ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. રંગ ઉદ્યોગના સ્થાપક અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશી પણ જામનગરના હતા. નગરની બાંધણી દેશ-વિદેશમાં વખણાતી. આજે પણ નગરનાં કારીગરો સુંદર બાંધણી બાંધે છે અને તે ઉપર કલાત્મક ભરતકામ કરીને ઘરચોળા બનાવે છે. વિદેશથી અને ભારત ભરમાંથી આવનાર પ્રવાસી સૌ પ્રથમ સારી બાંધણી ક્યા મળશે તે પુછે છે. જામનગરમાં બાંધણી આજ પણ પ્રત્યેક કાપડની દુકાનેથી મળી શકે છે. - ૧૦

☐ કેળવણી :

અંગેજોના સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ પહેલા શિક્ષણનું વ્યવસ્થિત આયોજન ન હતું. આંક અને અક્ષરજ્ઞાન માટે મહેતાજીની ધૂળી નિશાળો મોટા ગામમાં હતી. આવી નિશાળઓ ખાનગી ધોરણે ચાલતી વિદ્યાર્થી પોતાના ઘેરથી રોજ મુઠ્ઠી બે મુઠ્ઠી અનાજ, કપડાના ટુકડામાં બાંધીને લાવતો અને મહેતાજીને આપતો. બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને આ અનાજ લાવવામાં મુકિત હતી. વિદ્યાર્થીઓ લાકડાના પાટલા લઈ તેનાં પર ધૂળ નાંખતા અને તેમાં આંકડા અને અક્ષર પાડતાં, આ પ્રકારની બ્રાહ્મણ મહેતાજીની ધૂળી નિશાળો સતરમી અને અઢારમી સદીનાં ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી હતી. જામનગરમાં કલ્યાણજીનાં મંદિર નજીક ક્યાંક મહેતાજીનું એક જુની ધૂળી નિશાળ હોવાનું કહેવાય છે. પરંતુ તે અંગે કોઈ વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. - ૧૧

એ જમાનામાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે જામનગર "છોટી કાશી" કહેવાતું. સૌરાષ્ટ્રનાં બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત ભણવા જામનગર આવતા. બસ્સો વર્ષ ઉપરાંતના સમયનો નગરનો સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણનો ઝળહળતો ઈતિહાસ છે. ઓગણિસમાં સૈકાના આરંભમાં સંસ્કૃત ભાષા, ધર્મશાસ્ત્રો અને વેદ, વેદાંતના અભ્યાસ માટે જામનગર જૂના કાઠિયાવડ પ્રદેશનું પ્રમુખ કેન્દ્ર હતું. - ૧૨

અંગ્રેજોનું આગમન થતાં અને ઈ.સ. ૧૮૨૦ માં કાઠિયાવડનો વહિવટ સંભાળતા અંગ્રેજી પદ્ધતિની કેળવણીનો ઝડપી વિકાસ થયો. એક પછી એક શાળા અને માધ્યમિક શાળા ખુલવા લાગી. ઈ.સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં સૌરાષ્ટ્રમાં કુલ ૧૧ માધ્યમિક શાળાઓ હતી. અને ૧૭૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. સૌરાષ્ટ્રની સૌ પ્રથમ કોલેજ શામળદાસ કોલેજ ઈ.સ. ૧૮૮૫ માં ભાવનગરમાં સ્થપાઈ. ઈ.સ. ૧૯૦૦ માં આ કોલેજમાં ૧૪૭ વિદ્યાર્થીઓ હતા. શામળદાસ કોલેજ પછી ટુંકા ગાળામાં જુનાગઢ ખાતે બહાઉદીન કોલેજની સ્થાપના થઈ. બહાઉદીન કોલેજનો પાયો ૨૫-૩-૧૯૯૭ નાં રોજ કોલોનલ જે. એમ. હન્ટરનાં હાથે નખાયો. - ૧૩

☐ આરોગ્ય અને તબીબી વિજ્ઞાન :

કાઠિયાવડમાં વિશેષ કરીને હાલારની હવા સામાન્ય રીતે નિરોગી છે. નગર અને તેની આસપાસની જમીન ભેજવાળી છે. સૂકી હવાના સ્થળેથી અહીં આવનારને ઠંડી વધારે લાગે છે. ભેજના કારણે શરદીનું પ્રમાણ રહે છે. જામનગરમાં લાંબા સમય સુધી દવાખાના બિલકુલ ન હતા, પરંતુ દેશી વૈદ્યો હતા. લોકો દેશી ઓસડ અને વનસ્પતિના આધારે ધરગથ્થુ ઈલાજ લેતા. જાહેર આરોગ્યની દિશામાં પ્રથમ નોંધપાત્ર પ્રયાસ સમર્થ વૈદ્ય ઝંડુ ભટ્ટે કર્યો. ઝંડે ભટ્ટે પોતાના ભાઈ મણીશંકર વિઠ્ઠલજીની સહાયથી પુરાતન પ્રસિધ્ધ સુખનાથ મહાદેવની જગ્યા પાસે આવેલ વાડીમાં રસશાળા ઔષધ આશ્રમની સ્થાપના કરી. અનેક પ્રકારના ઔષધો બનાવીને ઔષધોનો મોટો સંગ્રહ એકત્રીત કર્યો. ૧૯૨૦ માં રસશાળામાં દર્દીઓને રાખવાની સગવડ પણ ઉભી કરવામાં આવી. બહારગામથી લોકો ઝંડુ ભટ્ટજીના આ આરોગ્યધામમાં ઉપચાર કરાવવા આવતા. - ૧૪

:: સંદર્ભો ::

- (૧) રતનું માવદાનજી ભીમજી, શ્રી યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઇતિહાસ, કાલાવડ, ૧૯૪૩ (તૃતીય ખંડ) પૃ.૨
- (૨) એજન પૃ. ૨
- (૩) જોષી હરકિશન નગર નવાનગર જામનગર, પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ (દ્વિતીય આવૃત્તિ), ૧૯૯૪, પૃ. ૪૧
- (૪) એજન. પૃ. ૪૫

- (૫) શ્રી યદુવંશપ્રકાશ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૨
(૬) ખાચર પ્રદ્યુમન ભ. (સંપા), કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, મોતી પેલેસ રાયજી બાગ, જૂનાગઢ
, ૨૦૦૫, પૃ. ૨૯૮-૨૯૯
(૭) એજન પૃ. ૨૯૬
(૮) એજન પૃ. ૨૯૮
(૯) નગર નવાનગર જામનગર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૫૨-૧૬૪
(૧૦) એજન પૃ. ૧૫૮ - ૧૬૫
(૧૧) ભટ્ટ હિતેનભાઈ જોષી જોગીનભાઈ (સંપા), ઈતિહાસનું દર્પણ જામનગરને અર્પણ,
ગૌતમ તાળા મેયર, જામનગર, ૨૦૦૪, પૃ. ૧૧૮
(૧૨) એજન પૃ. ૧૧૮
(૧૩) નગર નવાનગર જામનગર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૯૨
(૧૪) એજન પૃ. ૧૭૬

• ['કચ્છની કલા'] •
The Art of Kachchh.

- રાજેશએન. ડાભી(એમ.એ.,બી.એડ્.,એમ.ફીલ.)
ઈતિહાસ વિભાગ, શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ,
ભુજ-કચ્છ

ભારતના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રદેશ-પ્રાંત વિસ્તારની વાતો આલેખાયી છે. પરંતુ કચ્છ પ્રાંત વિશેની ભૌગોલિક રચનાથી હજું ઘણા અજાણ છે. અને વળી ગુજરાતમાં 'કચ્છ' વિશે 'વિકટ ભૂમિ' જેવા ખ્યાલો પ્રવર્તતા હોવાથી સંશોધન માંગી લે તેવો વિષય બન્યો છે. ૧૯મી સદીની શરૂઆતથી અંગ્રેજો કચ્છમાં આવવા માંડ્યા તેમના પ્રવેશે ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રીના ક્ષેત્રે કાન્તિ કરી છે.^૧

કચ્છની વિશિષ્ટતાઓ જેટલી આંકીયે એટલી ઓછી છે. ભારતમાં વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ કચ્છ જિલ્લો બીજું સ્થાન ધરાવે છે.^૨ પહેલું સ્થાન કાશ્મીરનો લડાખ જિલ્લો ધરાવે છે. કચ્છ વિશ્વના નકશામાં આશરે ૨૨.૪૪' ઉત્તર અક્ષાંશથી ૨૪.૪૧' ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૬૮-૦૯' પૂર્વ રેખાંશથી ૭૧.૫૪' પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો છે. કચ્છની પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈ આશરે ૧૮૦ માઈલ અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળાઈ ૫૦ માઈલ છે. ચૌબારી અને ભચાઉ પાસે તો તેની પહોળાઈ માત્ર ૧૫ માઈલ જ છે. કચ્છની સીમા રણના સામા છેડા સુધી ગણાય છે. તેથી રણવિસ્તાર ૯૦૦૦ ચોરસ માઈલ અને બાકીનો વિસ્તાર ૬૫૦૦ ચોરસ માઈલ સાથે ગણીએ તો એકંદર વિસ્તાર ૧૫,૫૦૦ ચોરસ માઈલનો થાય છે. જે આખા ગુજરાત રાજ્યનો મોખરે આવે છે.^૩

• કચ્છનું નામાભિધાન

કચ્છ શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. જેમાં બેટ, ભેજવાળો પ્રદેશ, કિનારો, નિચાણવાળી ભેજવાળી જમીન, કર્ક, કચ્છ, અમરકોષમાં 'કચ્છયતિ ઇતિ કચ્છ' અર્થાત્ પાણીથી જુદો પડતો પ્રદેશ એવો અર્થ આવ્યો છે.^૪ કચ્છના ઉલ્લેખો કચ્છ ઉપરાંત ભોજકટ, અનૂપ, કાઠી, કુશદ્વીપ, જર્તદેશ, પશ્રમ, અપરાન્ત, આભીર, પ્રાણથલ, શ્રીપતિ, સાગરદ્વીપ, ઔદુમ્બર, ઉદમદેશ જેવાં અસંખ્ય નામોથી થયા છે. ટૂંકમાં કચ્છનું નામાભિધાન પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતા અને ભૌગોલિક આકારને અનુલક્ષીને થયું છે. કેમ કે કચ્છ અત્યાર સુધી ત્રણ વખત પાણીની અંદર એટલે કે દરિયાની અંદર ગયો હોય અને ત્રણ વખત પાણી બહાર આવ્યો હોય તેવું લાગે છે. એના કારણે પાંચ-છ હજાર વર્ષો પહેલાની સંસ્કૃતિ પાણીની અંદર ઘરકાઉ થઈ ગઈ હોય તેવું કચ્છના ઘોળાવીરા જેવા સ્થળ જોતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને લોકગીતોમાંથી 'કચ્છ' નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેને ઘણી વખત આનર્ત, લાટ, સિંધ કે પશ્ચિમ ભારતના એક ભાગ તરીકે પણ ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે. જ્યારે તેના વાગડ, મોડાસા, અબડાસા જેવા પ્રદેશોનો પણ વારંવાર ઉલ્લેખ થયો છે.^૭

કચ્છે કલા ક્ષેત્રે ઘણાં મૌલિક તત્ત્વો પ્રદાન કર્યા છે. કચ્છમાં પણ કલાત્મક સુશોભનોની પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ચાલી આવેલી પરંપરા છે જેના પુરાવા ભિન્ન-ભિન્ન ઉત્ખનનોથી પ્રાપ્ત થયા છે, હર હંમેશા જો કચ્છની આગવી વિશેષતાઓ રહી હોય તો તેમની કલા. કલાના કેટલાક ક્ષેત્રો વિક્સાવ્યા પણ છે, જેમાં લીપણકલા, બાંધણીકામ, છપાઈકામ, બુટ્ટાકામ રેશમનું વણાકકામ, અજરખના ક્સબ, હાથીદાંતની નકશી, રોગાનીકામ, વણાટકામ, ચેઈન વર્ક વગેરે કચ્છનાં કલાના ક્ષેત્રે મૌલિક પ્રદાન છે. તેમાં ચેઈનવર્ક વિશે શ્રી એમ.આર. મજૂમદાર નોંધે છે કે તે ભારતભરમાં શ્રેષ્ઠ હતું. 'કચ્છની ઔદ્યોગિક કલામાં બાંધણીકામ વિદેશોમાં પણ વિખ્યાત હતું. વળી બાંધણીકામમાં અને ભરતીકામમાં સુડો, હાથી, વૃક્ષ, આંબો, પનિહારી મહિયારી, મખલી, હરણ, સ્વસ્તિક, કુંગરી અથવા સાંકળી જેવા આકરો બનાવવામાં આવતા જે ખૂબજ નયનરમ્ય લાગતા. ભરતકામમાં મોચીભરતની માંગ ઝાંઝીબારમાં પુષ્કર રહેતી ઉપરાંત અન્ય ભરતકામોમાં કણબી, બન્ની, ભાનુશાલી, વાગડિયા, રજપૂત, ઓસવાળ વગેરેનું સહેજ વૈશિષ્ટ્ય છે. મીનાકામ, રોગાનકામ, ઢોળકામ, છાપવાની કલામાં બાટીકકામ અગત્યનું હતું.

હસ્તકલાઓમાં ઊનના ઘાબળા વણવા, મોજડી, માટીના રમકડા, હાથી દાંતના રમકડાં વગેરે નોંધપાત્ર છે. ગામડાઓને પણ પોતાની આગવી કલા હતી.

જો કલાની વાત કરીએ તો યુરોપની કેટલીક કલાઓને 'કાનો માલમ' કચ્છમાં લાવ્યો હતો. આ કલાનો પણ કચ્છમાં પ્રસાર થયો હતો. તેને 'માલમી વિદ્યા' એવું નામ મળ્યું હતું. ભારતભરમાં વિખ્યાત થયેલું કચ્છ વર્ક આ કલાનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

- કચ્છની ચિત્રશૈલી

કચ્છમાં જાડેજા રાજવીઓના સમયમાં ભીતચિત્રોની એક ખાસ પરંપરા વિકસી હતી જે 'કમાંગરી' ના નામે ઓળખાય છે. આ ચિત્રશૈલી બહુરંગી જલરંગોના માધ્યમથી કરાતી ચિત્ર પરંપરા છે. કચ્છમાં ચિત્રકલાની પરંપરા ખરેખર ખૂબ જ જુની છે. આ કલાના તેમજ મૂર કલાના મિશ્રણરૂપ ચિત્રો ભુજના આયના મહેલમાં દેખાય છે. તેમજ અંજારમાં મેક્મડોના બંગલામાં, ભારાપરની શાળામાં, રાયણમાં ધોરમનાથના ભંડારાના ચિત્રો, ઘાંગમાં જાંઘીના અખાડાના ચિત્રો, ભુજ મ્યુઝિયમ ચિત્રો અને થાનમાં ધીણોધરની જાગીરમાં અને 'તેરા' જાગીરના મકાનમાં આજે પણ જોઈ શકાય છે.^૮

કચ્છી કલાના ચિત્રોનો વિષય પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, પુષ્પો, લતા, રોજિંદા જીવનપ્રસંગો, રામાયણ, મહાભારતના દૃશ્યો, હાથીઓની સાઠમારી વગેરેનો વિષય રહેતો. આ સિવાયની ગ્રામજીવનને અનુલક્ષીને પણ ચિત્ર અંકિત કરવામાં આવતા હતા.

• કચ્છની સંગીતકલા

કચ્છની સંગીતકલાને લગતી કેટલીક બાબતો વિશે શ્રીમતિ પોસ્ટન્સ નોંધે છે કે 'કચ્છના ભાટ ચારણો વીણાની સાથે સિતાર કે ગીટારનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. મત્સ્યાકારનું એક તંતુતાદ્ય કોટાયના એક શુંગાર— યુગલમાં પુરુષ આકૃતિના હાથમાં મૂકેલું છે. કચ્છમાં સંગીત વખતે સાજની પણ જરૂર રહેતી નહિ. ઢોલકી કે એકતારા પર સુંદર રાગરાગણીઓ રેલાવી શકાતી. શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ જણાવે છે તેમ કચ્છી રાગણીની હલકમાંથી છત્રીસ સૂરો પ્રગટાવાય છે ફક્ત સ્વરમાપન કરવાનું જ બાકી છે.^{૧૦}

સારંગી, ફીડલ અને મૃદંગનો પણ વપરાશ થતો આ બધા વાદ્યોની સાથે ઢોલ અને પડધમનો જુદા-જુદા ટયુનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. સાથે ઝાંઝ કે કાંસિયો તાલ આપતા હતાં. મંદિરમાં તેનો સૌથી વધારે ઉપયોગ થતો. કચ્છમાં સંગીતમાં ખાસ કરીને ધૂન, ભજન અને કાફીઓનો વપરાશ થતો. ગામડાંના લોકો દોહરા બોલતાં. આ બધા ખૂબ જ અર્થયુક્ત અને વિખ્યાત હતા. કચ્છની મુસ્લિમ 'લંઘા' જાતિ ગાવા- વગાડવાનો જૂના સમયથી ધંધો કરે છે. તેમનું સંગીત હમણા સુધી ખૂબ જ વિખ્યાત હતું. તેઓ ધ્રુવપદ શૈલીથી ગાય છે.

આમ, કચ્છ પોતાની કલાને લીધે પોતાના ગજા કરતાં પણ ઘણું વધુ ફાળો આપ્યો છે. તેમ કહી શકાય તેના આ થોડાક પ્રદાનમાં મૌલિકતા પણ ક્યાંક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે 'તળપદી' સંસ્કૃતિના તત્વોને કારણે મિશ્રણનું પ્રમાણ પણ ઓછું નથી. કચ્છ એ પોતાની આગવી અને અમૂલ્ય એવી કલાઓને જાણવા- માણવા અને અનુભવ આજે પણ માત્ર ભારતના જ નહીં પણ વિદેશી લોકો પણ અનેકવાર મુલાકાત લીધી છે. અને કચ્છની અકલ્પીય કલાના સુભગ સમન્વયથી પરિચિત થયા છે. આજે કચ્છે પોતાની કલાની દૃષ્ટિએ હરણફાળ કરી છે. તેનાથી આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું છે. અંતે કચ્છ પોતાની ગામઠી અને અમૂલ્ય કલાનો વારસો આજે પણ જાળવી રાખ્યો છે. જેની આપણે સૌએ નોંધ કરવી રહી.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ઓઝા (ડો.) ઈશ્વરલાલ ગિ. 'મિરજા મહારાવ રાયઘણજી બીજાના સમયનું કચ્છ' — વીસનગર, ૧૯૮૬ પૃ-૧
૨. શાહ નવીન, પરીખ, ધીર, 'અસાં-જો-કચ્છ' — ભુજ, ૧૯૬૨ પૃ-૪૧
૩. ગઢવી શંભુદાન, 'કચ્છ દર્શન', — ભુજ — ૨૦૦૮, પૃ-૧૨

૪. બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સિલેક્શન નં.-૧૫, ન્યુ સીરીઝ, પૃ-૨૦૭
૫. દેશાઈ શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ, 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', જૂનાગઢ, ૧૯૬૮, પૃ-૧૮૫
૬. ગેજેટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી વોલ્યુમ ૧-૨ પૃ-૧૩૭
૭. રશબ્રુક વિલિયમ્સ એલ. એફ., 'કારા ડુંગર કચ્છ જા', - ભુજ, ૧૯૫૮, પૃ-૮૧
૮. ઈન્ડિયન એન્ટિકવેરીઝ, વોલ્યુમ-૩, પૃ-૨૮૮
૯. ગોસ્વામી રાજરત્ન, 'કચ્છ સંસ્કૃતિ સમસ્યા અને સમાધાન' જુનાગઢ, ૧૯૮૨, પૃ-૧૩૩
૧૦. રાઠોડ રામસિંહજી 'કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન' અમદાવાદ ૧૯૫૫, પૃ-૧૮

"સત્યના પ્રયોગની ભાષાશૈલી"

- Sunita B.Kanzariya (M.A.,MPHIL.,NET-SLET)
DEPARTMENT OF GUJRATI
SHRI R.R.LALAN COLLAGE BHUJ-KACHCHH

ગુજરાતી ગદ્યમાં ગાંધીજીનું પ્રદાન અનન્ય છે. અર્વાચીન ગદ્યનો પિતા નર્મદ છે. ત્યારબાદ નવલરામે અને નંદશંકરે ગદ્યમાં ઠીક પ્રગતિ કરી. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના અધ્યયનને કારણે મણીલાલનું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં મહત્વનું બની રહ્યું છે. નરસિંહરાવ, બળવંતરાય, આનંદશંકર અને ગોર્વધનરામ જેવા સમર્થ ગદ્યસ્વામીઓની શ્રેણીમાં ગાંધીજીના ગદ્યે અનોખો વળાંક આપ્યો. સરળતા, સચોટતા અને સુંદર અર્થવાહકતા એ ગાંધીજીના ગદ્યના લક્ષણો છે. ગાંધીજીના ગદ્યે ગુજરાતમાં એવું નવપ્રસ્થાન કર્યું કે આડંબરી ગદ્યને ગુજરાતીમાંથી કાયમી દેશવટો મળ્યો.

ગાંધીજીના ભાષાશૈલીના ઘડતરની પાછળ તેમની ચોક્કસ મનોવૃત્તિ કામ કરી રહી હતી. 'નવજીવન' ના પહેલા અંકમાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું – 'નવજીવન' મારે ખેડૂતોના ઝુંપડા અને વણકરોનાં ઘરોમાં પહોંચાડવું છે. મારે તેઓની ભાષામાં તે લખવું છે. ઘેર ઘેર સ્ત્રીઓ એ વાંચે એમ હું ઈચ્છું છું.' સાદાઈ, સરળતા અને સચોટતા એ ગાંધીજીની નવશૈલીના મુખ્યગુણો છે. અને તેનું કારણ તેમના લખાણની પાછળ લોકાભિમુખતા હતી તે છે. પોતાનું ગદ્ય સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજી શકે એ માટે ગાંધીજી જાગૃત હતા અને વસ્તુ તેમના ગદ્યને ઘડવામાં કેન્દ્રસ્થાને રહી છે.

'સત્યના પ્રયોગ' નું ગદ્ય વિશિષ્ટ છે. લેખકના ચિત્રમાં પહેલા અર્થ આવે છે. શબ્દ પછી છે. શબ્દને અર્થાભિવ્યક્તિનું સાધન સિદ્ધ કરી શક્યું છે. તેમના નિશ્ચિતાર્થતા અને સરળતા સર્વત્ર જણાય આવે છે. ગાંધીજીના ગદ્યની સરળતાને આંબે એવું ગદ્ય ગુજરાતીમાં અન્યત્ર ક્યાંય દેખાતું નથી. પ્રેમશંકર ભટ્ટ આ અંગે લખે છે.

"આત્મકથાની ભાષા એના લેખનમાં
સોલ્લાસ વહેતી સરિતા જેવી હોવી જોઈએ."

આત્મકથાકાર પોતાના શાલ પ્રમાણે પોતીકી શૈલીથી આત્મકથાનું આલેખન કરે છે. પોતાના જીવનમાં, ભૂતકાળની બની ગયેલા બનાવો, પ્રસંગોનું ... આલેખન કરે છે. ત્યારે આત્મકથાકારની ગદ્યશૈલી સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. ખરેખર તો, આત્મકથાકારની પોતપોતાની આગવી અને વિશિષ્ટ પ્રકારની ગદ્યશૈલી હોય છે. આત્મકથામાં લેખકે પોતાની જાતિનું નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી લેખકની શૈલી આપોઆપ એ રીતે પ્રગટ થતી રહે છે.

અનુભવે છે. આત્મકથાકારની મન:સ્થિતિ પ્રમાણે ગદ્યશૈલીના વર્ણાંકે આવે છે. આ પ્રકારની શૈલીમાં એક પ્રકારની વિવિધતા જોવા મળે છે. ડો. રસીલા હડીઆ આ વિચારને અનુબોધન આપતા લખે છે.

'કથાત્મક, નાટ્યાત્મક, વર્ણનાત્મક, વાર્તાલાપયુક્ત એમ વિવિધ શૈલીઓ આત્મકથામાં જોવા મળે છે.

આત્મકથાકાર પોતાના અંતર્ગત ભાવોને નિરૂપણ કરવા માટે શક્ય હોય ત્યાં સુધી રસાદૃશ શૈલીનો ઉપયોગ કરે છે.

પોતાના જીવનમાં બની ગયેલા સારા-નરસા, સુખદાયક કે દુઃખદાયક, વિચારી કે અવિચારી બનાવો, પ્રસંગો, ઘટનાઓનો આત્મકથાકારને જે અનુભવ થયો હોય તેનો ચિતાર વાચક સમક્ષ મૂકીને લેખક પોતાની આગવી શૈલીથી તેનું નિરૂપણ કરી મનનો ભાર ઓછો કરે છે.

ગાંધીજીની ગદ્યશૈલીની લાક્ષણિકતા ટૂંકા અને સરળ વાક્યો છે. તેમનું વક્તવ્ય આવા ટૂંકા વાક્યોમાં પણ ખૂબ સચોટતા પૂર્વક રજૂ થાય છે. તેઓ પોર્ટસ્થમ ગયા ત્યારે દુરાચારી સ્ત્રીના ઘરના અનુભવને ટૂંકા વાક્યોમાં સચોટતાથી 'સત્યના પ્રયોગ' માં વર્ણવે છે જેમ કે –

"હું શરમાયો ચેત્યો હૃદયમાં આ મિત્રનો ઉપકાર
માન્યો માતાની પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ
આવી હું ભાગ્યો મારી કોટડીમાં ધ્રુજતો, ધ્રુજતો
પહોંચ્યો છાતી થડકતી હતી કાતિલના હાથમાંથી
બચીને કોઈ શિકાર છૂટે ને તેની જેવી સ્થિતિ હોય
તેવી મારી હતી ?

છેલ્લા વાક્યમાં જે ઉપમા અનાયાસ આપી છે તે ગાંધીજીની મન:સ્થિતિને તો સૂચવે જ છે પરંતુ ગાંધીજી પોતાની મન:સ્થિતિને કઈ રીતે રજૂ કરી શક્યા તે પણ સૂચવે છે. આ રીતે ટૂંકા વાક્યોની શૈલી તેમની ગદ્યશૈલીની વિશેષતા છે. અન્ય પણ ટૂંકા વાક્યોની શબ્દ પદાવલી જોવા જઈએ તો –

"આ સમય મારા સોળમાં વર્ષમાં છે. આપણે
આગળ જોઈ ગયાં કે પિતાજી ભગંદરની બિમારીથી
તદ્દન ખાટલાવશ હતા. તેમની ચાકરીમાં માતૃશ્રી,
ઘરનો એક જૂનો નોકર અને હું ઘણે ભાગે રહેતા
મારું કામ 'નર્સ' નું હતું એમનો ઘા ઘોવો, તેમાં દવા

નાખવી, મલમ લગાડવા હોય ત્યારે લગાડવા તેમને
દવા આપવી અને જ્યારે ઘેર દવા તૈયાર કરવાની
હોય ત્યારે એ તૈયાર કરવી એ મારું ખાસ કામ હતું
ત્યારે અથવા એ ઊઘી ગયા હોય ત્યારે મારે સૂઈ
જવું એવો નિયમ હતો મને આ સેવા અતિશય
પ્રિય હતી કોઈ દિવસ તેમાંથી ચૂક્યો હોઉં એવું મને
સ્મરણ નથી. આ દિવસો હાઈસ્કૂલના હતા."

આવા વાક્યોમાં તથા વર્ણનમાં, વ્યક્તિચિત્રોમાં, સંવાદોમાં તેમની ગદ્યશૈલીની વિશિષ્ટતાઓ પ્રગટ થાય છે. ભાવસંવેદન વ્યક્ત કરવામાં ગાંધીજીની ગદ્યશૈલી વળી જુદો જ રંગ ધારણ કરે છે. વ્યક્તિઓનું બાહ્ય અને અંતરંગ ચિત્ર તેઓ કુશળતાથી દોરી શકે છે. આ ચિત્રણમાં સંક્ષિપ્તતા જોવા મળે છે. જેમ કે – રાયચંદભાઈનું કુશળતાથી દોરેલું ચિત્ર –

'પહેરવેશ સાદો: પહેરણ, અંગરખું, ખેસ, ગરામસૂતરો ફેંટો ને ધોતિયું.... તેમને મન ભોય બેસવું અને ખુરશીએ બેસવું બંને સરખા હતાં સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં તેઓ ગાદીએ બેસતા' તેઓ ઉપરાંત પણ કહે છે—

'તેમની ચાલ ધીમી હતી. સમજી શકે કે ચાલતાં પણ તેઓ વિચારગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો. અત્યંત તેજસ્વી, વિહ્વળતા જરાય ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર પણ નહીં, ચપટું પણ નહીં, શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણશ્યામ, દેખાવ શાંત મૂતિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે સાંભળવા માણસ થાકતો નહીં ચહેરો હર્ષમુખોને પ્રફુલ્લિત હતો.

ગાંધીજીની ગદ્યશૈલીમાં આપણને રૂઢિપ્રયોગ, નાના વાક્યો, તળપદા શબ્દો, સરળ રૂઢિપ્રયોગો તેમજ કહેવતો ગાંધીજીએ બહોળે વિનિયોગ કર્યો છે. તેમના રૂઢિપ્રયોગમાં આપણને – ટાંગો ઊંધો વળ્યો, ફૂટી બદામ ન હોવી, હૃદય કોરી ખાવા. સ્તબ્ધ થઈ જવું જીભ ન ઉપાડવી, મોતીના બિંદુ ટપકવા, ધર્મસંકટો વેઠવા, દોકડો એક ન મળ્યો કેસ લૂલો લાગેવો, મનને મનાવવું, ઘોળો હાથી બાંધવો, દલીલોને દાદ ન દેવો, ઘુંબા ખાવા.... તેમની ગદ્યશૈલીમાં આપણને ભાષાશૈલી જોવા મળે છે.

તો વળી, આપણે 'સત્યના પ્રયોગ' વાંચતા પણ તેમાં આપણને ઘણી કહેવતોનો બોધ પણ થાય છે. પોતે જ્યાં જેવી અનુકુળ પરિસ્થિતિ તેવી તેઓ કહેવતોનો ઉપયોગ કરતાં આપણને જોવા મળે છે. જેમ કે – 'પાકા ઘડે કાંઈ કાંઠા ન ચડે', ઉજજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન,.... કહેવતો આપણને જોવા મળે છે. તો ભાષામાં આપણને 'હાથે પાય, પૂંઠેપાય, જેવા દયારામની ગરબીનો સંદર્ભ જે 'મારી પૂંઠે પૂંઠે ચાલમાં' જેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તો વળી કેટલુંક ચિંતન પણ આપણને જોવા મળે છે. જેમાં 'જયા સંસ્કાર બળવાન છે. ત્યાં

શિખામણ બધી મિથ્યા થઈ પડે છે, વહેમનો કાળ જ્યારે સંભાળું છું ત્યારે તે કાળો ડાઘ તે આજ સુધી ઘસી શક્યો નથી, પ્રેમી તેવો જ વહેમી પતિ જેવો આપણને રૂઢિપ્રયોગ મળે છે. 'પત્નીની દઢતા' નામના પ્રકરણમાં ગાંધીજી જે વર્ણન તે નોંધનીય છે.

"ઝરમર ઝરમર મેહ વરસતો હતો. સ્ટેશન દૂર હતું. ડરબનથી ફિનિક્સ રેબરસ્તો ને ફિનિક્સથી લગભગ અઢી માઈલનો પગ રસ્તો હતો. જોખમ સારી પેઠે હતું. ઈશ્વર સહાય થશે એમ મેં માની લીધું. મેં ફિનિક્સ એક માણસ આગળથી મોકલ્યો." આવા 'સત્યના પ્રયોગમાં' આપણને ટૂંકા-ટૂંકા વર્ણનો નિરૂપવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત આપણને ઘણાં એવા નિરૂપણો જોવા મળે છે. જેમાં વર્ણનોની પ્રધાનતા આપણને જોવા મળે છે.

ભાષામાં જોતા ગાંધીની ભાષા હંમેશા પ્રસંગોને અનુરૂપ આવે છે. તેમાં અંગ્રેજી શબ્દનો પ્રયોગ પણ નિરૂપવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજી વિદેશ ગયાં ઉપરાંત તે વકિલાતમાં પાન આપણને અંગ્રેજી શબ્દનો ઉપયોગ વિશેષ આપણને જોવા મળે છે. જેમ કે – વેઈટર, એગ્રીમેન્ટ, મેજિસ્ટ્રેટ, રિટન ટુ નેચર, મ્યુનિસિપાલીટી, ઈન્ડિયન ઓપિનિયન, સુપરિટેન્ડેન્ટ, વકીલ... શબ્દોનો પ્રયોગ આપણને 'સત્યના...માં થાય છે. ગાંધી થોડા દિવસ મુંબઈ હાઈકોર્ટનો અનુભવ લેવા ગયાં ત્યાં તેમને હિંદુસ્તાનના કાયદાનો અભ્યાસ કરવા ગયા હતા ત્યાં તેમણે રસોઈયો રાખ્યો હતો તેની ભાષામાં –

આવા વિવિધ અન્ય ભાષાના જ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ આપણને જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પણ આપણને તેનાં કેટલાક સંદર્ભોમાં જરૂર પડે ત્યાં તેમણે કાવ્યની પંક્તિનો વિનિયોગ કરેલો આપણને જોવા મળે છે. જેમ કે –

'અંગ્રેજો રાજ્ય કરે, દેશી રહે દાનાઈ
દેશી રહે દબાઈ, જોને બેના શરીરભાઈ,
પેલો પાંચ હાથ પૂરો, પૂરો પાંપસેન
નિષ્ફળતાનંદનું –
ત્યાગ ન ટકે વૈરાગ્ય વિના
ભલે કરીએ કોટિ ઉપાયજી.

શ્યામ તેમાં આપણને ગદ્યમાં પદ્ય છે એજ રીતે વૈરાગ્યને લગતું –

રામના બાણ વાગ્યા હરિના ...

× × ×

એકડે એક, પાપડ શેક

પાપડ.....

આથી આપણને પંક્તિનો બોધ પણ થયેલો જોવા મળે છે.

ગાંધીજીએ પોતાની શૈલી પ્રસંગને અનુરૂપ તેમણે લખી છે ને તેમાં તેમણે અંગ્રેજી શબ્દનો વિભયેશ પણ અંક આત્મકથાનું પણ વાંચીને બીજું પાની આપણને તે ઉથલાવાનું મત થાય છે.

આમ, ગાંધીજીની 'સત્યના પ્રયોગની ભાષાશૈલી ધીરગંભીર, પ્રૌઢ, પ્રવાહી, લક્ષવેધી, સરળ, સચોટ, ધારદાર, તેજલી, ગતિશીલ, વેગવંતી, ચોટવાળી, જમ્બેયાના ધાર જેવી અણિયારી, સંસ્કારી, પ્રસાદમયી, ઓજસ્વતી, અંલકૃત, પ્રગલ્ભ, ચિંતાત્મક, અસરકારક, ગૌરવાતીક, મોહક, રસિકભર બની રહે તેવી ચારું છે. ગાંધીનો ભાષાનો વેગ-ભાષાકર્મનો ધોધ કોઈપણ જગતના ખાડાખૈયા કે અપરોધ વિના પાણીના પ્રવાહની જેમ ચરસરતાથી વહી જાય છે. ટૂંકા અને મર્મવેધી વાક્યો આત્મકથાને જાતિ આપે છે.

“Technological Developments in Indian Banking Sector”

**-Dr.Chandramauli R.Dave
(M.A.M.Phil.,Ph.d.)**

Abstract:

Banking sector plays a significant role in development of Indian economy. So banks need to optionally leverage technology to increase penetration, improve their productivity and efficiency, deliver cost-effective products and services, provide faster, efficient and convenient customer service and thereby, contribute to the overall growth and development of the country. Technology enables increased penetration of the banking system, increases cost effectiveness and makes small value transactions viable. Besides making banking products and services affordable and accessible, it simultaneously ensures viability and profitability of providers. Technology allows transactions to take place faster and offers unparalleled convenience through various delivery channels. Technology enhances choices, creates new markets, and improves productivity and efficiency. Effective use of technology has a multiplier effect on growth and development.

In the area of payment systems, there have been significant advancements of technology on the customer transactions. India is one of the country that has effectively ackled huge volumes of paper instruments in cost effective manner. The Magnetic Ink Character Recognition (MICR) cheque clearing System, cheque transaction system(CTS) is another innovative solution that has been developed to enhance the efficiency of paper-based clearing system. CTS has eliminated the need for physical movements of cheques. The National Electronic Clearing System (NECS), with its centralized processing capability coupled with the implementation of CBS has brought down the clearing and settlement cycle. Electronic Fund Transfer(EFT)/ National EFT (NEFT) is another illustration, where better process reengineering coupled with CBS and strict adherence to NEFT procedural guidelines has made this product offer fund transfer service on a real time basis to customer. RTGS for real time gross settlement.
Keyboards: Technology, Effective, MICR, EFT, RTGS,

Technological Development in Banks:

Developments in the field of information technology (IT)strongly supports the growth and inclusiveness of the banking sector by facilitating inclusive economic growth .IT improves the front end operations with back end and helps in bringing down the transaction costs for the customers. Important Events in India · Arrival of card-based payments- Debit, Credit card late 1980s and 1990s Introduction of Electronic Clearing Services (ECS) in late 1990s · Introduction of Electronic Fund Transfer (EFT) in early 2000s · Introduction of RTGS in March 2004Introduction of National Electronic Fund Transfer(NEFT) as a replacement to Electronic Fund Transfer/Special Electronic Fund Transfer in 2005/2006\ · CTS in 2007.

Computerization in Banks:

Table 1: Computerization in Public Sector banks:

Category	2007	2008	2009	2010
Fully computerized Branches(%)	85.6	93.7	95.0	7.8

Technology has charged the face of the Indian banking sector through computation while new private sector banks and foreign banks have an edge in this regard. Among the total number of public sector bank branches, percent are fully computerized at end – March 2010 whereas all branches of SBI are fully computerized.

Automated clearing House (ACH):

In clearing house, computers are employed to handle cheques. The nature of work involved in clearing operations is voluminous, repetitive, routine in nature. It is complex to clear, exchange and settle the transactions among several banks. Computers are deployed in clearing house to speed up the process and clearing the operations quickly and efficiently which is voluminous work. Automated clearing house (ACH) is an electronic network for financial transaction. ACH processes large number of debit and credit transaction in batches.

National Automated clearing house Association(NACHA):

It helps to debit transfers for point-of-purchase (POP) check conversion. Both government and the commercial sectors use ACH payment. Business are also increasing using ACH to collect payment online from customers, rather than accepting credit or debit cards. Rules and regulations governing the ACH network are established by NACHA and Federal Reserve. The Federal Reserve banks are collectively the nation's largest automated clearing house operator. FEDACH is the Federal Reserve's centralized application software used to process ACH transactions. Electronic Clearing Services (ECS): ECS is a mode of electronic funds transfer from one bank account to another bank account using the services of a clearing house. This is used for bulk transfers from one account to many accounts or vice-versa. Types of ECS:- N There are two types of ECS called ECS (credit) and ECS (debit).

1. ECS (credit)- is used for affording credit to a large number of beneficiaries by raising a single debit to an account, such as dividend, interest, salary payment pension etc.
2. ECS (Debit)- is used for raising debits to a number of account of consumers/account holders for crediting a particular institution e.g. payment to utility companies like telephone, electricity or charges such as house tax, water tax etc. [6][7][8][9][10]

Table 2: ECS transaction in Rs. Crores

Item	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10
ECS Credit	32,324	83,277	7,82,222	97,487	1,17,833
ECS Debit	12,986	25,441	48,937	66,976	69,819

Source: RBI, Annual Report 2009-10

National Electronic fund Transfer (NEFT):

National Electronic Fund Transfer (NEFT) is an online system for transferring funds of Indian Financial Institution (especially loans). This facility is used mainly to transfer funds below Rs. 2,00,000/- The NEFT system in India lives with effect from 21 November 2005. NEFT was sent to cover all banks which were participating in the special electronic funds transfer (NEFT) clearing. NEFT was made on the structured financial messaging solution (SFMS) platform. Public key infrastructure (PKI) technique used in NEFT for maintaining security.

Electronic Funds Transfer (EFT):

Electronic Funds Transfer (EFT) is the electronic exchange or transfer of money from one account to another. The exchange takes place between a single financial or across multiple institutions, through computer based systems. RBI introduced EFT to help banks offering their customers money transfer service from account to account of any bank branch to any other bank branch. The EFT system presently covers all the branches of the 27 public sector banks and 55 scheduled commercial banks at the 15 centers viz:- Ahmadabad, Bangalore, Bhubaneswar, Kolkata, Chandigarh, Chennai, Guwahati, Hyderabad, Japura, Kanpur, Mumbai, Nagpur, new Delhi, Patna, and Thriuvananthpuram.

Table 3: EFT/NEFT Transactions in Rs. Crores

Item	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10
EFT / NEFT	61,288	77,446	1,40,326	2,51,956	4,11,088

Source: RBI, Annual Report 2009-10

Cards Transaction:

Debit card is a plastic card which provides an alternative payment method for cash when making transaction. Using debit card cardholder can see balance available on account. Debit card is mainly used for cash withdraw from ATM, at point of sale (POS), also on the internet for online purchase, funds transfer, paying bills, accessing detail account information, charging PIN etc. Bank provides debit card free of cost at the time of

opening account. From 1st Jan 2011, RBI declared that for every transaction with debit card on ATM user has to enter password for every transaction. This is done for security purpose.

Table 4: Card based payment Transaction Value (Rupees Crores)

Item	2005- 06	2006- 07	2007- 08	2008-09	2009-10
Credit Cards	33,886	41,361	57,985	65,356	62,950
Debit Cards	5,897	8,172	12,521	18,547	26,566

Source: RBI, Annual Report 2009-10

Core Banking:

Presently, a technological development is closely related to computerization in banks branches for adoption of the core banking solution (CBS). An important development in the percentage of branches of public sector banks implementing CBS. The percentages of such branches increased by 79.4 % at end March 2009 to 90% at the end of March-2010.

Table 5: Branches under Core Banking (in %)

Name of the Bank	Branches under core banking solutions
Public Sector Banks	90%
Nationalised Banks	85.9%
State Bank Group	100

Source: Report on Trend and Progress of Banking in India 2009-10, P-55

Automated Teller Machine (ATM):

Even through ATM originally developed for cash dispenses, now it includes many other bank related functions such as- Cash withdraw, Paying routing bills fees and taxes., Printing bank statement., Funds transfer., Purchasing online products, Train tickets reservations, Products from shopping mall, Donating to charities, Claque processing module, Adding pre-paid cell phone/mobile phone credit, Advertising channels for own or third party products and services, Pay premium.

Table 6: Growth in ATM Installation (2005 To 2009)

Year	Number of ATMs
2005 -06	21110
2006-07	25247
2007-08	34547
2008-09	43651

Source: Cyber Media DQ Estimates Research

ATMs installed In the country at end-March 2009, new private sector banks had the largest share in off-site ATMs, while nationalised banks has the largest share in on-site ATMs.

Table7: Branches and ATMs of Scheduled Commercial Banks

Bank Group	Rural	Semi-Urban	Urban	Metro-Politian	Total	On-site	Off-site	Total
Nationalised	13,381	8,669	8,951	8,375	39,376	10,233	5,705	15,938
State Banks	5,560	4,835	3,043	2,624	16,062	7,146	4,193	11,339
Old Private Banks	842	1,554	1,344	933	4,673	1,830	844	2,674
New Private Banks	271	1,084	1,371	1,478	4,204	5,166	7,480	12,646
Foreign Banks	4	4	52	233	293	270	784	1,054
Total	20,058	16,146	14,761	13,643	64,608	24,624	19,006	43,651

Source: Report on Trend and Progress of Banking in India 2008-09 Graph2: Showing Number of ATMs per Banks

The use of electronic payment has witnessed manifold increase, partly reflecting increased adoption of technology.

The growth of volume of ATMs indicates that customer most prefer ATMs for transactions. ATMs provide different kinds of services per customer. The volume of ECS credit and more significantly ECS debit continued to show an increasing trend during 2008-09 in line with the trend witnessed during past few years. Magnetic Ink Character Recognition (MICR): In India, MICR introduced in 1987 in the four metros cities. The MICR clearing is now in operation in 14 centers viz- Hyderabad, Bangalore, Ahmadabad, Kampur, Japura, Nagpur, Baroda, Pune, Gauhati, Trivandrum. It is proposed to be extended to a total 22 centers were volume of clearing transactions in large. Recently the paper-based system still continue to dominated in terms of volume, and therefore are categorized as system wide important payment system(SWIPS), its share has; recent years. Speed clearing, introduced in 2008, operating on the core banking infrastructure of banks has now been mode available as a part of MICR. Dearing at all the 66 MICR cheque processing centers(CPCS).

Real time gross settlement (RTGS):

Real time means payment transaction is not subjected to any waiting period. In RTGS the transaction are settled as they are processed. Gross settlement means the transaction is settled on one to one basis without bunching or netting with any other transaction. "RTGS is funds transfer system where transfer of money or securities takes place from one bank to another on a "real time" and on "gross basis". Once processed, payment are final and irrevocable.

INFINET:

For working of e-banking, it requires various components like- communication channels, servers, connecting networks etc. Reserve Bank of India (RBI) having prime control on ebanking services. RBI monitor, control of e-banking by establishing and connecting various service providers in India. Following are the service some of providers- INFINET stands for Indian Financial Network. There is a satellite based wide

area network using VSAT (Very Small Aperture Terminal) technology set up by the RBI in June 1999. The hub and the Network Management System of the INFINET are located in the Institute for Development and Research in Banking Technology, (IDRBT) Hyderabad (an institute set up by the RBI). Services provided by INFINET: Among the major applications identified for porting on the INFINET in the initial phase are e-mail, Electronic Clearing Service - Credit and Debit, Electronic Funds Transfer and transmission of Inter-city Cheque Realisation advices. Later, other payment system related applications as well as Management Information System (MIS) applications are proposed to be operationalised.

BANKNET:

BANKNET is a internet based communication network. It provides speed of financial transaction. BANKNET is set up in 1991 by the RBI, this backbone is meant to facilitate transfer of inter-bank (and inter-branch) messages within India by Public Sector banks who are members of this network. [31] Service Centers - At present, service centers are viz. Mumbai, Delhi, Calcutta, Madras, Nagpur, Bangalore, Pune, Ahmedabad, Kanpur, Lucknow, Chandigarh, Kochi, Jaipur, Bhopal, Patna, Bhubaneswar, Thiruvananthapuram, Guwahati, Panaji Jammu.

Society for Worldwide Inter-bank Financial Telecommunication (S.W.I.F.T):

The S.W.I.F.T provides reliable and expeditious telecommunication facilities for exchange of financial message all over the world. The gateway is in Mumbai and efforts are on to other cities through leased lines/public data network. The majority of international interbank messages Institute for Development and Research in Banking Technology (IDRBT): The main purpose of IDRBT is to adopt research and development as well as consultancy in the application of technology to the banking and financial sector in the country. Reserve Bank of India (RBI) established IDRBT in 1996. Structured Financial Messaging Solution (SFMS): Structured Financial Messaging Solution (SFMS) is helpful for inter-bank and intra-bank messaging. This messaging is useful for applications like Electronic Funds Transfer (EFT), Real Time Gross Settlement (RTGS), Delivery verses Payment (DVP), Centralised Funds Management System (CFMS). The SFMS was launched in India on December 14, 2001 by RBI.

National Payment Corporation of India (NPCI) :

NPCI consolidate and integrate the multiple systems with varying service levels to nation-wide uniform and standard business process for all retail payment systems. Also it helps to facilitate an affordable payment mechanism to benefit the common man across the country and help financial inclusion.

Mobile Banking:

Mobile banking (also known as M-Banking, mbanking, SMS Banking etc.) is a term used for performing balance checks, account transactions, payments, credit applications etc. via a mobile device such as a or Personal Digital Assistant (PDA).

Dmat Card:

The demat account has to be treated virtually like a account with the difference being that instead of actual cash there are shares in the account. A beneficiary account is an account opened by the investors or broker with a Depository Participants (DP) of his choice, to hold shares in dematerialised (demat) form and undertake scripless trading. The investors must open a demat account with a DP. Opening a demat account.

Conclusion:

Use of technology in expanding banking is one of the key focus areas of banks. The banks in India are using Information Technology (IT) not only to improve their own] internal processes but also to increase facilities and services to their customers. Efficient use of technology has facilitated accurate and timely management of the increased transaction volume of banks of that comes with larger customer base. By designing and offering simple, safe and secure technology, banks reach at doorstep of customer with delight customer satisfaction.

Reference:

1. Bose Jayshree (2006), "E-Banking in India, The paradigm Shift", PP. 22-23, The ICAI University Press
2. Brown, I. & Molla, A. (2005) Determinants of Internet and cell phone banking adoption in South Africa. Journal of Internet Banking and Commerce, Vol. 9, No. 4, pp.1-9.
3. Committee on Payment and Settlement Systems of the central banks of the Group of Ten countries (March 1997). p. 14.
4. Daddihal V.S. Kulkarni P.K., "Technology in Banks A Case Study of HDFC Bank", Professional Bankers, April 2998 Vol-VIII Issue-4, p-82
5. Gurusamy S. (2005), "Merchant Banking and Financial Services". PP. 406-410, Nicole Imprints Pvt. Ltd.

“ENTERPRISE RISK MANAGEMENT COMPONENTS AND PROCESS”

-DESAI YOGESH K.
M.Com.,M.Phil.

Abstract :-

Enterprise risk management (ERM) is the process of planning, organizing, leading, and controlling the activities of an organization in order to minimize the effects of risk on an organization's capital and earnings. Enterprise risk management expands the process to include not just risks associated with accidental losses, but also financial, strategic, operational, and other risks.

In recent years, external factors have fueled a heightened interest by organizations in ERM. Industry and government regulatory bodies, as well as investors, have begun to scrutinize companies' risk-management policies and procedures. In an increasing number of industries, boards of directors are required to review and report on the adequacy of risk-management processes in the organizations they administer.

Since they thrive on the business of risk, financial institutions are good examples of companies that can benefit from effective ERM. Their success depends on striking a balance between enhancing profits and managing risk. Business risk management, holistic risk management, and strategic risk management are synonyms.

RELATED GLOSSARY TERMS:

business integration, business process, system thinking , B2E, Total Quality management (TQM) ,

compliance Risks can impact an organization in the short, medium and long term. These risks are related to operations, tactics and strategy, respectively. Strategy sets out the long-term aims of the organization, and the strategic planning horizon for an organization will typically be 3, 5 or more years. Tactics define how an organization intends to achieve change. Therefore, tactical risks are typically associated with projects, mergers, acquisitions and product developments. Operations are the routine activities of the organization.

ENTERPRISE RISK MANAGEMENT

“Enterprise risk management is a process, effected by an entity’s board of directors, management and other personnel, applied in strategy setting and across the enterprise, designed to identify potential events that may affect the entity, and manage risk to be within its risk appetite, to provide reasonable assurance regarding the achievement of entity objectives.”

The definition reflects certain fundamental concepts. Enterprise risk management is:

- ✚ A process, ongoing and flowing through an entity
- ✚ Effected by people at every level of an organization
- ✚ Applied in strategy setting
- ✚ Applied across the enterprise, at every level and unit, and includes taking an entity level portfolio view of risk
- ✚ Designed to identify potential events that, if they occur, will affect the entity and to manage risk within its risk appetite
- ✚ Able to provide reasonable assurance to an entity's management and board of directors
- ✚ Geared to achievement of objectives in one or more separate but overlapping Categories.

SCOPE OF ERM

- ⇒ Aligning risk appetite and strategy
- ⇒ Enhancing risk response decisions
- ⇒ Reducing operational surprises and losses
- ⇒ Managing multiple and cross enterprise risks
- ⇒ Grabbing opportunities
- ⇒ Improving deployment of capital

TYPES OF RISK

- 1) **MARKET RISK:** - It is the risk that the value of on and off-balance sheet positions of a financial institution will be adversely affected by movements in market rates or prices such as interest rates, foreign exchange rates, equity prices, credit spreads and/or commodity prices resulting in a loss to earnings and capital.
- 2) **Inherent risk-** A risk which it is impossible to managed or transferred away
- 3) **Static risk-**Risk which is unique to an individual asset
- 4) **Credit risk-**Failure to meet the obligated payments of counter parties on time
- 5) **Systematic risk :-** The risk of holding Market Portfolio
- 6) **Residual risk :-** That remains after the action to mitigate risk is taken.

The basic elements of an effective risk management program are:

1. Senior management and board level commitment
2. Risk management policies and procedures established in writing for the most prominent risks, with specific objectives and targets
3. Clearly defined responsibilities for managing and controlling risk
4. Ongoing employee training is essential

1. Testing and monitoring of all programs and procedures.
2. Regular reports including independent audits prepared for review by senior management and board director

Components of Enterprise Risk Management

Enterprise risk management consists of eight interrelated components. These are derived from the way management runs an enterprise and are integrated with the management process. These components are:

• ***Internal Environment*** –

The internal environment encompasses the tone of an organization, and sets the basis for how risk is viewed and addressed by an entity's people, including risk management philosophy and risk appetite, integrity and ethical values, and the environment in which they operate.

• ***Objective Setting*** –

Objectives must exist before management can identify potential events affecting their achievement. Enterprise risk management ensures that management has in place a process to set objectives and that the chosen objectives support and align with the entity's mission and are consistent with its risk appetite.

• ***Event Identification*** –

Internal and external events affecting achievement of an entity's objectives must be identified, distinguishing between risks and opportunities. Opportunities are channeled back to management's strategy or objective-setting processes.

• ***Risk Assessment*** –

Risks are analyzed, considering likelihood and impact, as a basis for determining how they should be managed. Risks are assessed on an inherent and a residual basis.

• ***Risk Response*** –

Management selects risk responses – avoiding, accepting, reducing, or sharing risk – developing a set of actions to align risks with the entity's risk tolerances and risk appetite.

• ***Control Activities*** –

Policies and procedures are established and implemented to help ensure the risk responses are effectively carried out.

• ***Information and Communication*** –

Relevant information is identified, captured, and communicated in a form and timeframe that enable people to carry out their responsibilities. Effective communication also occurs in a broader sense, flowing down, across, and up the entity.

• **Monitoring –**

The entirety of enterprise risk management is monitored and modifications made as necessary. Monitoring is accomplished.

Risk management process

The risk management process can be presented as a list of co-ordinated activities. There are alternative descriptions of this process, but the components listed below are usually present. This list represents the 7Rs and 4Ts of (hazard) risk management:

- _ recognition or identification of risks ranking or evaluation of risks
- _ responding to significant risks tolerate
- _ treat transfer
- _ terminate resourcing controls reaction planning reporting and monitoring risk performance. reporting and monitoring risk performance
- _ reviewing the risk management

Achieving the benefits of HRM:-

Risk assessment

Risk identification establishes the exposure of the organization to risk and uncertainty. This requires an intimate knowledge of the organization, the market in which it operates, the legal, social, political and cultural environment in which it exists, as well as an understanding of strategic and operational objectives. This will include knowledge of the factors critical to success and the threats and opportunities related to the achievement of objectives. It should be approached in a methodical way to ensure that all value-adding activities within the organization have been evaluated and all the risks flowing from these activities defined. The result of the risk analysis can be used to produce a risk profile that gives a rating of significance to each risk and provides a tool for prioritizing risk treatment efforts. This ranks the relative importance of each identified risk. This process allows the risks to be mapped to the business area affected, describes the primary control mechanisms in place and indicates where the level of investment in controls might be increased, decreased or reapportioned. The risk analysis activity assists the effective and efficient operation of the organization by identifying those risks that require attention by management. This will facilitate the ability to priorities risk control actions in terms of their potential to benefit the organization. The ranges of available risk response treatments include tolerate, treat, transfer and terminate. An organization may decide that there is also a need to improve the control environment.

Risk treatment

Risk treatment is presented in ISO 31000 as the activity of selecting and implementing appropriate control measures to modify the risk. Risk treatment includes as its major element, risk control (or mitigation), but extends further to, for example, risk avoidance, risk transfer and risk financing. Any system of risk treatment should provide

efficient and effective internal controls. Effectiveness of internal control is the degree to which the risk will either be eliminated or reduced by the proposed control measures. The cost effectiveness of internal control relates to the cost of implementing the control compared to the risk reduction benefits achieved. Compliance with laws and regulations is not an option. An organization must understand the applicable laws and must implement a system of controls that achieves compliance. One method of obtaining financial protection against the impact of risks is through risk financing, including insurance. However, it should be recognized that some losses or elements of a loss may be uninsurable, such as uninsured costs and damage to employee morale and the reputation of the organization.

Feedback mechanisms

ISO 31000 recognizes the importance of feedback by way of two mechanisms. These are monitoring and review of performance and communication and consultation. Monitoring and review ensures that the organization monitors risk performance and learns from experience. Communication and consultation is presented in ISO 31000 as part of the risk management process, but it may also be considered to be part of the supporting framework. Reporting and disclosure are only very briefly mentioned in ISO 31000 and they are not included in the process shown in Figure 3. Also, the monitoring and review feedback activities set out in ISO 31000 do not explicitly mention the tasks of monitoring risk performance.

Glass Ceiling in India: A Reality for Women?

-MISS. MONIKA GADHAVI
LECTURER, K.M.&K.K.SAVJANI
COLLEGE, VERAVAL

What Is the Glass Ceiling for Women?

The phrase “glass ceiling” refers to an invisible barrier that prevents someone from achieving further success. It is most often heard in the context of women who cannot advance to the highest levels of power in the workplace. The glass ceiling is a way of describing whatever keeps women from achieving power and success equal to that of men.

Who Said “Glass Ceiling”?

It is unknown who first used the term glass ceiling. A widely read *Wall Street Journal* story in 1986 popularized the term. The story looked at barriers confronting women at high levels of corporate power. Glass ceiling was used even earlier by Gay Bryant in the 1984 book *The Working Woman Report*, which examined the status of women in the work place.

In 1991, the Federal Glass Ceiling Commission was established to gather information and study opportunities for and barriers to advancement for women and minorities.

The phrase is often used in the media. When women or minorities have made gains or achieved some success in the workplace, they sometimes refer to “cracks in the glass ceiling.”

Meaning:

"Nature intended women to be our slaves. They are our property. What a mad idea to demand equality for women."

Napoleon

An unofficial barrier to workplace advancement, usually in regard to women or minority groups.

In hr term glass ceiling refers to an artificial barrier based on attitudinal or organizational bias prevents qualified woman from advancing upward into senior management level positions or situations where the advancement of the qualified person within the hierarchy of an organization is stopped at lover level because of some form of discrimination, most commonly sexism or racism but since the term was coined “Glass

ceiling” has also come to describe the limited advancement of the deaf, blind, disable and aged.

A "glass ceiling" refers to that invisible barrier beyond which minorities, in particular women in middle level management, never rise. Silent, yet unbreachable, this barrier is one of the root causes why the percentage of women occupying top-level management is much lesser than men. There are a handful of women who have breached this barrier like Indra Nooyi, Simone Tata and Kiran Mazumdar.

Reasons of Glass Ceiling

Late 1970s- early 1980s:

- Woman lacked required experience and skills
- They were restricted to clerical and other support services.

Mid –late 1980s

- Trend started changing
- More woman took up higher education in management
- Looked for career in operating areas
- The debate over the existence of glass ceiling began

Problems in developing countries

- culture issue
- male chauvinism
- marriage
- corporate organizations do not favour women
- unwritten rule of not employing women

Type of glass ceiling barriers

- Different pay for comparable work
- Sexual, ethnic, racial religious discrimination or harassment in the work place.
- Lack of family-friendly policies

- Exclusion from informal network; stereotyping and preconceptions of women roles and abilities; failure of senior leadership to assume accountability for women's advancement; lack of role model; lack of mentoring
- Requiring long hour of advancement; sometime called the hour glass ceiling.

What HR Can Do to Help Break the Glass Ceiling

HR professionals should take a proactive role to identify whether the glass-ceiling phenomenon is operating within their organization and should lead the way to find solutions to overcome it. Below are a number of actions that HR professionals can take to break the glass-ceiling barriers.

- Review HR policies and practices to determine if they are fair and inclusive
- Examine the organization's informal culture
- Train line managers to raise awareness and understand barriers to women's advancement
- Develop a list of women for succession planning.
- Develop and implement retention programs for women.
- Educate and Support Women in Career Development
- Monitor the impact of recruiting strategies designed to attract women to senior levels of the organization.
- Track women's advancement in the organization (hiring, job rotation, transfers, international assignments, promotions)

Does glass ceiling actually exist?

The forces like socio-cultural, legal, personal, and organizational etc. affect a woman's rise to the upper echelons of an institution are for the most part, universal. Theoretically, every woman is capable of reaching the top of her organization. What sets women such as Indra Nooyi and Chanda Kochchar apart from the rest of the similarly talented women are: a high level of sustained self confidence and emotional quotient, persistence and patience, the right mentors at various stages of their career, an extremely supportive family and a little bit of luck or opportunity.

The glass ceiling is a reality!

This is not only because women are held to higher standards than men but also because they are neither made aware of, nor given opportunities that would catapult them to the upper echelons. Often, women with technical competencies in line functions such as manufacturing, R&D and operations end up in staff functions. Experience in line or operational functions, during one's mid-career are often an unwritten prerequisite to getting into the C-suite.

Perception of women more emotional than men

Men and women are likely to be equally emotional and family-oriented although they may espouse different approaches to parenting and other issues related to their personal lives. However, women are perceived as being more emotional because their management and leadership styles are different. Women bring a **holistic approach**, are more nurturing and are willing to share power and information. These traits stand to benefit women because the world has transitioned from an industrial age into an information age during this century.

Impact on Organizations

There is some truth to this notion. We see more women in the C-suites of certain industries such as publishing, education, entertainment, healthcare, etc. and negligible representation in defence and aerospace, banking, and engineering especially in the Western economies. Self-selection could be an important reason for this gap. In business administration, although women are a majority, there are very few women in disciplines such as accounting or finance. Having an advanced degree in these two business disciplines is a stepping stone to the upper echelons of the organization.

In India, women are entering professions that were once dominated by men. In sectors such as advertising, banking, engineering, civil services, manufacturing, and the civil services, there is an exponential growth in the number of women. One major reason for this development could be the change that has occurred at the grassroots level. In absolute numbers, India has one of the largest pools of female students in engineering and IT in the world.

All studies, be it academic, reveal this fact. This is very relevant for the following reasons:

First, organizations are competing in an increasingly global environment which calls for greater adaptability and a superior combination of technical and survival skills. The challenges that women face when climbing the corporate ladder equip them with the skills to cope with uncertainty and to adapt.

Second, having an increased representation of women in top positions sends a positive signal to the rest of the organization and augurs well for the treatment of other women.

Third, a woman's leadership style, often perceived to be nurturing, inspires confidence among her peers and subordinates, and especially among the other women. Fourth, women play multiple roles in their personal lives which sharpen their interpersonal, conflict resolution ability and other leadership skills. This combination of adaptability, interaction with peers and subordinates, and an ability to nurture and inspire can help an organization to succeed.

Conclusion

Contrary to popular belief, the glass ceiling is a very prevalent phenomenon in the corporate world today. Women have to work harder than men in general to gain the same recognition. One of the main reasons for this in India is the societal pressure on women. On the other hand, the sense of familial duty and support helps women get back on track after a hiatus. Thus, the ceiling is breach able only with increased awareness and empowerment of the leaders of tomorrow.

वर्णना व्यासदेवस्य शास्त्रज्ञानावगुण्ठनी ।
पश्यन्ती वाङ्मयं सर्वम् भाति भव्या सुमडली ॥

प्रा .रवि सेंगलिया

M.A, B.Ed.,M.Phil

बहाउद्दीन विनयन कॉलेज, जूनागढ़

व्यासदेवस्य पुराणादिषु ग्रन्थेषु या वर्णना विराजते, सा न दृश्यते भव्या, न च सा सुमडली कुत्रापि दृश्यते । एवमेव अस्यां वर्णनायां न मया दृश्यते कुत्रापि शास्त्रज्ञानावगुण्ठनम् । यतो हि यदि व्यासदेवेन पुराणवदवाच्यस्य वाङ्मयस्य रचना कृता स्यात् तर्हि तत्र तु सौ, प्रतिसौ, वंशो मन्वन्तराणि च, इत्यादि पञ्चविध-लक्षण- सम्न्वितं एव लक्षणं भवितुमर्हति । येन स्वयमेव सिद्ध्यति यत् तेषु पुराणेषु निखिलस्यापि वाङ्मयस्य दर्शनं न समाहितं स्यादिति । सर्गादीनां वर्णने शास्त्रज्ञानस्य प्रदर्शनाय अपि कोऽपि अवकाशः नावलोक्यते ।

आदौ तावत् मत्स्यपुराणम् अधिकृत्य वर्णनविषयस्य समीक्षा क्रियते । अस्मिन् पुराणे प्राधान्येन शिवपार्वत्योः मध्ये संवादो निखिपितः । जगन्माता पार्वती शंकराय किमपि पृच्छति, तदन्तरं शिवः तं प्रश्नं समाधातुं कस्यचित् तीर्थस्य माहात्म्यं वर्णयति अथवा तीर्थविशेषे कृतायाः दानादिक्रियायाः फलश्रुतिः श्रावयति । अस्मिन् संवादे तीर्थदानादीनां ज्ञानमवश्यमेव भवति, परन्तु अस्मात् संवादात् न प्राप्यते किमपि शास्त्रज्ञानम् । तद्यथा अविमुक्तस्य क्षेत्रस्य

यो महिमा पार्वत्यै निवेदितः स महिमा केवलं शिवस्य कृते उपयुक्तः भवेत् । परन्तु आधुनिके समये यदि वाराणसीस्थो कोऽपि युवा अर्थोपार्जनाय यदि वाराणसीं न जहाति तर्हि उदरपूर्तिः अपि न सम्भाव्यते । अतः अस्य पुराणस्य तीर्थादीनां यद् वर्णनम् अत्र-तत्र-सर्वत्र वितानितं, तस्मिन् न दृश्यते किमपि शास्त्रज्ञानं न च दृश्यते तत्र वाङ्मयस्य कोऽपि संश्लेषः।

अस्मिन् मत्स्यपुराणे यदि वंशवर्णनं स्यात् यद्वा 'मदनद्वादशी' इति नामकः व्रतोपदेशः स्यात् तदापि न मिलति किमपि शास्त्रज्ञानं, प्रत्युत अंधश्रद्धया श्रोतॄणां नयनानि निमील्यन्ते । मदनद्वादशीव्रतं श्रुत्वा अद्य न कोऽपि पुत्रीं लभते, पुत्रं वा लभते । केवलं धनक्षयः एव भविष्यति ।

आरोग्यं भास्कराद् इच्छेद्, श्रियम् इच्छेद् कृताशनात् ।

ईश्वरात् ज्ञानम् अन्विच्छेत्, मोक्षम् इच्छेत् जनार्दनात् ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः यत् किमपि उपदिश्यते तत् सर्वम् उन्मत्तप्रलापमिव प्रतिभाति । यतो हि अग्नि-समीपं उपविश्य यदि कोऽपि ब्राह्मणः धनाढ्यः अभिविष्यत् तर्हि ताताबिरलादयः ये धनाढ्याः अस्मिन् भारतवर्षे सन्ति, ते किम् हुताशन-पर्युपासनाया धनाढ्याः भूताः ? नैव । मम मतिः तु एतेषां पुराणानां पठनेन धर्मकार्येषु न प्रसरति । एवमेव आधुनिकानां मनस्सु अपि न धर्मकार्येभ्यः काऽपि स्पृहा जागर्ति ।

श्रीमद्भागवत-महापुराणे अवश्यमेव समुद्रमन्थनस्य वार्ता श्रूयते । तस्मात् च समुद्रमन्थनात् विविधानि रत्नानि सम्प्राप्तानि एवं च अमृतकलशोऽपि सम्प्राप्तः । परन्तु समुद्रमन्थनस्य अस्मिन् वर्णने पुराणकारेण ' मरीच एन्जिनीयरींग' इति विषयम् अवलम्ब्य समुद्रमन्थनम् अद्य कथं कर्तव्यं तस्य कापि शास्त्रचर्चा न विहिता । अगाधे अपारे च समुद्रे बहुविधानि रत्नानि भवेयुः परन्तु तेषां रत्नानां प्राप्तेः न कोऽपि उपायः पुराणकारेण वर्णितः।

एवमेव कश्यपस्य पत्न्याः दितेः उदरे सम्प्रविष्टस्य गर्भस्य हत्यां कृत्या इन्द्रेण एकोनपञ्चाशत् मरुतः समुत्पादिताः ।

पुराणकालेन गर्भनिष्कासनस्य (Abourtion इति आङ्ग्लभाषायां) विधिः शल्यचिकित्साम् अधिकृत्य न प्रदर्शिता कापि प्रणालिका । एवमेव कालियनागस्य विषेण यमुनायाः जलं दूषितं सञ्जातं, अतः श्रीकृष्णेन कालियदमनं कृतम् इति पुराणकारेण कथितं। परन्तु अत्रापि नदीनां प्रदूषणं कथं नियन्त्रितं स्यात् अथवा प्रदूषितस्य जलस्य शुद्धिः कथं स्यात् तन्नैव निरूपितं पुराणकारेण ।

पुराणग्रन्थेषु बहुविधम् साडम्बरं घटाटोपपूर्वकं वर्णनं क्रियते किन्तु शास्त्रज्ञानं विहाय एव । अर्थात् एतत् सर्वं मिथ्याप्रलापरूपम् एव मह्यं प्रतिभाति ।

इदानीं स्कन्दपुराणं समीक्ष्यते । अस्मिन् पुराणे भारतदेशीयानां विविधानां तीर्थानां वर्णनं पठ्यते । मातृपित्रोः शिवपार्वत्योः प्रदक्षिणां कृत्वा गणेशेन स्वकीयं कार्यं लघुना उपायेन संसाधितं परन्तु कुमारः कार्तिकेयः अर्थात् स्कन्दस्वामी देशदेशान्तरे विद्यमानानां विविधानां तीर्थानां प्रदक्षिणां कर्तुं ग्रामात् ग्रामम् अटति, भ्रमति च । एवं प्रकारेण स्कन्दपुराणे भारतीय-तीर्थानां वर्णनं प्राप्यते । परन्तु अत्रापि शास्त्रज्ञानस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मः कोऽपि गन्धलेशोऽपि असमाकं घ्राणेन्द्रियं न स्पृशति । अर्थात् स्कन्दपुराणे अपि भगवता व्यासेन न शास्त्रचर्चा वितानिता इति मामकीनं मतम् ।

अस्माकं मनसि एका अन्यापि विवक्षा वर्तते । सा विवक्षा अग्निपुराण-मधिकृत्यैवास्ति । यतो हि इदमग्निपुराणम् अस्माकं मते प्रधानमल्लरूपेण विराजते । समस्तेस्मिन् जगति अयमेवाभिप्रायः श्रूयते यद् अग्निपुराणे तु केवलं शास्त्रचर्चा एव वर्तते। परन्तु अग्निपुराणं पठित्वा कथयामि यद् अग्निपुराणे ह्यमाना शास्त्रचर्चा केवलम् आभासिकज्ञानं प्रददाति । नाट्यशास्त्रम् उत काव्यशास्त्रं यद्वा व्याकरण- शास्त्रमुद्दिश्य यत्

किमपि लिखितं तत् सर्वं न साङ्गोपाङ्गं न च तर्कपुरःसरम् । उन्मत्तप्रलाप इति अक्रमेण तर्कविरुद्धं च बहु बहु जल्पितं स्यादिति दृश्यते ।

अतः इत्थं निर्णयते यद् “वर्णना व्यासदेवस्य न शास्त्रज्ञानस्यावगुण्ठनी न च निखिलमपि वाङ्मयं सा पश्यति । अतश्च सा वर्णना न सुमङ्गली वधूः इव सहृदयानां चेतांसि आकर्षति ।

महर्षिणा दयानन्देनापि पुराणकारस्य लेखनी बहु बहु समालोचिता सर्वथा परित्यक्ता च इत्यलम् अतिविस्तरेण ।

વેદોમાં માનવજીવન અને માનવઅધિકાર

-વાજા વિનુ પી.

એમ.એ. એમ.ફિલ.

વ્યાખ્યાતા શ્રી સૌરભ આર્ટ્સ કોલેજ
વિસણવેલ (ગડુ)

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃતસાહિત્ય સમગ્ર વિશ્વ માટે અમુલ્ય અને અલભ્ય દિવ્ય અને ભવ્ય સાહિત્ય વારસો છે. માનવ જાતિના ઉદ્ભવની સાથે સાથે આ સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થતો દેખાય છે. સંસ્કૃતસાહિત્ય વિપુલતા, પ્રાચીનતા અને સંસ્કારોની દ્રષ્ટિએ જગતસાહિત્ય સૃષ્ટિમાં પ્રથમ ક્રમે આવે છે. આવા સંસ્કૃતસાહિત્યના મુળ એટલે વેદ. વેદ સંસ્કૃતસાહિત્યની એક એવી ધરોહર છે જેને વિશ્વના વિદ્વનોએ સ્વીકાર્યું છે. વેદ પ્રાચીનકાળની શ્રેષ્ઠ માનવસંસ્કૃતિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એટલે જ તો માનવે કેવા ધર્મમય અને આદર્શોયુક્ત આચરણ કરવું જોઈએ તેનો ઉપદેશ આપે છે.

સ્વસ્તિ માત્ર ઉત્ત પિત્રે નો અસ્તુ ।¹

આમ અહિં માતા પિતા અને અન્ય સદસ્ય સાથે સદ્વ્યવહાર કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે વેદોમાં માનવ જીવનના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સોપાનનો વિચાર થયો છે.

વેદોમાં માનવજીવન

માણસે કેમ જીવવું અને કેમ મરવું? આ બે પ્રશ્નો દરેક માણસની સમક્ષ પ્રતિક્ષણ ઉપસ્થિત રહે છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો જેવું જીવન તેવું મરણ એ નિયતિ છે. જે માણસનું જીવન મુધર છે તેનું મૃત્યુ પણ મુધર હશે

અને જેનું જીવન કટું છે તેનું મરણ પણ કષ્ટકારક હશે. જે માણસ પોતાના જીવનને સુધારે છે તેનું મરણ પણ સ્વભાવિક રીતે સુધરે છે. જેનો વર્તમાન સારો છે. તેનું ભવિષ્ય પણ સારૂ જ રહેવાનું છે. એટલે જ વેદ ભગવાન કહે છે.

ॐ મધુમન્મે નિક્રમણં મધુમન્મે પરાયણમ્ ।²
વાચા વદામિ મધુમદમ્ ભૂયાસં મધુસંદૃશઃ ।।

અર્થાત મારી સમસ્તપ્રવૃત્તિઓ મધુરતાપૂર્ણ તથા મારી બધી જ નિવૃત્તિઓ પણ મધુરતાથી ભરપુર રહે, આમ માનવજીવનમાં મધુર અર્થાત્ સુન્દર અને સારા વ્યવહારનું મહત્વ વેદો વડે પ્રતિપાદિત થાય છે. જ્યારે શુક્લયજુર્વેદ સંહિતામાં પ્રાર્થના જોવા મળે છે કે હે પરમાત્મા! તું મારા દુર્ગુણો નું નિવારણ કરીને મને મિત્રતાદિથી સદ્ભાવનાયુક્ત બનાવ. સમસ્તપ્રાણીવર્ગ મને મિત્રની દૃષ્ટિથી જુવે અને હું પણ બધાનો મિત્ર બની રહું. તેવી મારી પ્રાર્થના અને પ્રતિજ્ઞા છે. જેમ કે,

દૃતે દૃહં મા મિત્રસ્ય મા ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ
સમીક્ષાન્તમ્ મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષે ।
મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે ।।³

પ્રસ્તુત મન્ત્ર માનવીને પરસ્પર મિત્રતાથી રહેવાનું અને જીવનને સદ્ભાવયુક્ત બનવાનું કહે છે.

મહસ્તે વિષ્ણો સુમતિં ભજામહે ।⁴

આ મન્ત્રમાં પ્રાર્થના દ્વારા વિષ્ણુને કહેવામાં આવ્યું છે કે હે વિષ્ણુ! આપની સર્વજનસુખકર અને હિતકર સુમતિનું અમે સેવન કરીએ છીએ. અન્ય એક મન્ત્રમાં મહર્ષિ પોતાના શિષ્યને કહે છે કે તને ઉદાર વિશાળ અને સદ્ભાવવાળી સુમતી પ્રાપ્ત થાય.

उर्वी गभीरा समतिष्ठे अस्तु।⁵

આમ સુમતી-સારી બુધ્ધિથી માણસનું જીવન અતિપ્રશસ્ત અને ભદ્રમય થઈ જાય છે. માણસના જીવનમાં સમભાવનું મહત્વ દર્શાવતા ઋષિ કહે છે કે તમારા બધાના સંકલ્પ, નિશ્ચય, પ્રયત્ન અને વ્યવહાર સમભાવયુક્ત સ્વચ્છ રહે અને આપના હૃદયો પણ સમાન નિર્દ્વન્દ્વ, હર્ષ-શોક રહિત મન સમાન, સુશીલ થાય. જેમ કે,

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।⁶
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।।

આમ સ્વતઃ પ્રમાણ વૈદિક સંહિતાઓમાં માનવ જીવનના પ્રશસ્ત આદર્શોનું વર્ણન ખુબજ જણવટ પુર્વક કરવામાં આવ્યું છે.

વેદોમાં માનવઅધિકાર

સમગ્ર સંસ્કૃતસાહિત્યમાં માનવઅધિકારની વાત કરીએ તો સર્વત્ર આપણને માનવઅધિકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માનવ + અધિકાર = માનવઅધિકાર. અંહિ માનવ શબ્દનો અર્થ થાય છે, “માનોઃ ગોત્રપત્યમ્ પુમાન્” અર્થાત્ મનુનો વંશધર મનુષ્ય અને આમ જ અધિ + ક્ + ધ્ + ઘ્ = અધિકારઃ શબ્દનું નિર્માણ થાય છે. જેનો અર્થ થાય છે આધિપત્ય, પ્રભુત્વ અથવા અધિકાર .

વૈદિકસાહિત્યમાં માનવ અધિકારની ચર્ચા તે કાળના અનુસંધાનમાં થયેલી છે. અને તે પ્રમાણે જ માનવઅધિકારની વાર્તા પ્રાપ્ત થાય છે. અથર્વવેદમાં ઉલ્લેખ છે કે,

“વયં સર્વતઃ અભયાઃ તિષ્ઠેમા”⁷

અર્થાત્ અથર્વવેદના મતાનુસાર સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં નિર્ભયતાનું સામ્રાજ્ય હોય જે દુષ્ટજન હોય તેનો વિનાશ ઈન્દ્ર દેવ કરે છે. અહિં વિસ્તૃત રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કોઈ વ્યક્તિ છલ અને બળ દ્વારા ધનનું હરણ કરે, અવૈધ રીતે ધનસંગ્રહ કરે તો તે હંમેશા વિનાશ કરવાને યોગ્ય છે. આ પૃથ્વી બધા પ્રાણીઓ માટે સમાન અધિકાર વાળી અને કલ્યાણકારી છે. અથર્વવેદમાં વિશેષ ઉલ્લેખ મળે છે. “મનુષ્યનું જીવન યજ્ઞમય થાય અને સમસ્ત બ્રહ્માંડને સમાન ભાવથી જોવો જોઈએ”⁸ અહિં કહેવાનો ભાવાશય એ છે કે સમાજમાં પરિવારના બધા સદસ્ય પ્રેમપૂર્વક રહે, પુત્ર આજ્ઞાકારી હોય ભાઈ બહેન એકબીજાથી દ્વેષ ના કરે આ પ્રકારની વેદોક્તિઓ થી ખબર પડે છે કે તે સમયમાં પણ બધાના પારસ્પરીક અને સ્વાધિકારી હતા. જેમ કે,

સંજ્ઞઞ્ઞં સંવદ્ધં સં વો મનાસિ જાનતામ્।⁹

આમ બધાના મન કર્મ અને તેના દ્વારા અધિકારની સમાનતાને પ્રગટ કરવામાં આવી છે. વૈદિક સાહિત્યના અધ્યયનથી જ્ઞાત થાય છે કે રાજપદ નિર્વાચનનો વિષય હતો. ઉપસ્થિત પ્રજાની સહમતિથી રાજાના પદ માટે નિર્વાચન થતું હતું.¹⁰ આમ અધિકાર સર્વદા કર્તવ્ય પર આશ્રિત હોય છે. કર્તવ્ય અને અધિકાર એકબીજા પર અવલંબિત છે. જો કોઈ રાજા પોતાના કર્તવ્યથી ભટકી જાય તો તેને તેના અધિકારો અને પદ થી વંચિત થવું પડતું અથર્વવેદમાં આ બાબત પર પણ વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.¹¹

આમ વૈદિક સાહિત્યમાં માનવઅધિકાર વિશે વિસ્તૃત, વિષદ અને સુસ્પષ્ટ ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે.

સારાંશ

આમ સંસ્કૃતસાહિત્ય જેમ જેમ પ્રાચીનતાને વરતું જાય છે તેમ તેમ તેની દિવ્યતા દૈદીપ્યમાન થતી જાય છે. વેદ અન્તર્ગત જે સંશોધન થાય છે તે તેની

ભવ્યતાને ઉજાગર કરતાં જાય છે. વેદએ માનવજીવન સાથે એવી રીતે જોડાયેલું છે કે માનવજાતિના અંત સુધી માનવને તેમાંથી જીવન મૂલ્યો અને જીવનના મૂળભૂત સિધ્ધાંતો જેવા સારભૂતતત્ત્વો પ્રાપ્ત થતા રહેશે.

“જય સોમનાથ”

પાદટીપ્પણી

- (1) અથર્વવેદ ૧/૩૧/૪.
- (2) અથર્વવેદ ૧/૩૪/૩.
- (3) શુક્લયજુર્વેદ ૩૬/૧૮.
- (4) ઋગ્વેદ ૧/૧૫૬/૩.
- (5) ઋગ્વેદ ૧/૨૪/૯.
- (6) ઋગ્વેદ ૧૦/૧૯૧/૪.
- (7) અથર્વવેદ ૧૯/૧૫/૫,૬.
- (8) અથર્વવેદ ૧૨/૧/૧૩.
- (9) ઋગ્વેદ ૧૦/૧૯૧/૧.
- (10) અથર્વવેદ ૬/૮૭,૮૮.
- (11) અથર્વવેદ ૩/૩/૪/૫/૬.

"વેદકાલીન સમયમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ"

-પ્રો. રામભાઈ વી. બાકુ
એમ.એ., એમ.ફિલ., બી.એડ.
(સંસ્કૃત વિભાગ)
બહાઈદિન કોલેજ-જૂનાગઢ

ઘણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ નામશેષ થઈ ગઈ છે. પરંતુ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સાથે સંપર્ક રાખીને તેના ઘણા અંશો સચવાયેલા નજરે પડે છે. કારણ કે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે તે એન્જીવંતપણું અનેક વિસ્મયકારક ઘટનાઓ આ સંસ્કૃતિને ચડતી આવી છે. એનું વિહંગાવલોકન આપણે અપ્રમાણે કરીએ. વેદની સંહિતા પછીના પરંતુ વેદના જ ભાગ સમા બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદને આપણે વેદ વિસ્તાર તરીકે ઓળખીએ છીએ.

બ્રાહ્મણગ્રંથો: વેદના યજ્ઞકાર્યોને ઝીણવટથી સમજાવતાં વિવેચનો બ્રાહ્મણગ્રંથ કહેવાયા. યજ્ઞ એ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક ધર્મ જીવનનું મહત્ત્વનું અંગ હતું. યજ્ઞ કેમ, ક્યારે અને કઈ વિધિથી કરવા, વ્યક્તિએ કરવાના અને સામુદાયિક રીતે કરવાના યજ્ઞો..... આ બધું બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં સમજાવ્યું છે. યજ્ઞના દેવોની અને યજ્ઞ માટે નક્કી થયેલ દિવસો અને ઋતુઓની એમાં સમજ છે. યજ્ઞના રહસ્યને એમાં સમજાવ્યું છે. વૈદિક આચારનો મુખ્ય ભાગ તે યજ્ઞ, યજ્ઞને અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન તે બ્રાહ્મણગ્રંથ યજ્ઞનું મહત્ત્વ અત્યારે પણ કેટલું છે એ સમજવા માટે આપણે ભગવદ્ગીતાની યજ્ઞનની ચર્ચા, આર્યસમાજ સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદે યજ્ઞને આપેલું સ્થાન, અને ગાંધીજીએ જીવનમાં યજ્ઞની ઘટાવેલી ભાવના સમજવાં જોઈએ. યજ્ઞ એટલે જડ હોમવિધિ નહીં પરંતુ વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સ્વાર્પણની ભાવના એવો અર્થ થવો જોઈએ.

આરણ્યક: બ્રાહ્મણ પછીના આરણ્યક, વેદના આચારને બ્રાહ્મણ સમજાવે છે તેમ ચિંતનને—વિચારને આરણ્યક સમજાવે છે. અરણ્યમાં, એકાંતમાં, ઋષિમુનિઓને ચિંતન કરીને જોયું તે રહસ્ય આરણ્યકમાં મુક્યું આરણ્યકોમાં પણ આ ચાર ભાગ આવે છે. પરંતુ ચિંતનનો ત્યાં આરંભ થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઉપનિષદ્: એ વૈદિક તત્ત્વચિંતનની પરિપૂર્ણતા ઉપનિષદ્માં થઈ ઉપ+નિ+સદ એટલે ગુરૂ પાસે જઈ, ચરણ પાસે બેસીને પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા એવો થાય. કેટલાંક ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે, કેટલાંકમાં યોગ અને કેટલાંકમાં ભક્તિનો મહિમા ગવાયો છે.

સંહિતાથી ઉપનિષદ્ સુધીમાં ચિંતનનો કેટલો વિકાસ થયો હશે તે સમજવા નીચેનાં બે અવતરણો સરખાવીએ :

વેદઋચ્યા માગે છે : અમને અન્ન આપો: અમને વીર પુત્રો આપો : અમારા પશુઓને સુખી કરો."

ઉપનિષદ્ કહે છે :

"આખી પૃથ્વી સુવર્ણથી ભરી હોય તોય શું? ધનમય પૃથ્વીમાંથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે? બ્રહ્મ તો સુક્ષ્મ તત્વરૂપે સર્વમાં વસી રહે છે, એ સર્વનો આત્મા છે. એ સત્ય છે. એ આત્મા તે તું પોતે છે."

વેદની ઋચ્યાઓથી ઉપનિષદ્ સુધીમાં આર્યોની દ્રષ્ટિ બહારની સૃષ્ટિ ઉપરથી ખસીને અંતરના આત્મા પર કેન્દ્રિત થઈ. સૃષ્ટિને સમજવાની યાત્રી દરેકના અંતરમાં જ છે' એનો ખ્યાલ આવ્યો. મુંડક ઉપનિષદે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો : "જે જાણવાથી બાકીનું બધુંજ સમજાઈ જાય એવું કયું જ્ઞાન છે?"

વેદિક યુગનાં ચિંતનવલણોમાંથી જે તત્વશાખાઓ પ્રકટી એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ભવ્ય ગૌરવ બની રહી. દેવોની ઉર્મિભરી પ્રાર્થનાઓથી આગળ વધીને આર્યોચિંતન તરફ વળ્યા. સત્ય, બ્રહ્મ, જ્ઞાન, સુખ, વિશ્વ, મૃત્યુ, મુક્તિ વગેરે ગૂઢ પ્રશ્નો વિષે વધારે શાસ્ત્રીય અને ઝીણવટભરી વિચારસરણીને તેમણે હાથ ધરી, કર્મ અને વિધિને ત્યાજ્ય ન ગણ્યા, પરંતુ જ્ઞાન ઉપર પણ એટલો જ ભાર મૂક્યો. ઉપનિષદો આર્ય તત્વજ્ઞાનનું એક મહાશિખર છે.

ઈ.સ.પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધીમાં વેદરચના પૂરી થઈ એમ સ્વીકારીએ તો ઈ.સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીમાં જૂનાં ગણાતાં ઉપનિષદો રચાઈ ચૂક્યાં હતાં એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલા તો વેદને ખસતા કરવાની પ્રણાલિકા શરૂ થઈ ચુકી હતી એમ માનવું જોઈએ. ઈ.સ.પૂર્વે ૮૦૦ પછીના કાળમાં છેક મુસ્લિમ યુગ સુધી પણ કોઈક ઉપનિષદો રચાયાં હશે, એમ 'અલ્લોપનિષદ' ઉપરથી લાગે છે. ઉપનિષદ ૨૦૦ જેટલા હાથ લાગ્યા છે.

ઉપનિષદનું તત્વજ્ઞાન: વેદમાંથી વિકસેલું તત્વજ્ઞાન તે ઉપનિષદ્, ઉપનિષદની ફિલસૂફીએ આખી આર્ય સંસ્કૃતિને આધ્યાત્મિક રંગે રંગી નાખી છે એમાં તો શંકાજ નથી, પરંતુ ઉપનિષદો ના ઉન્નત વિચારો, બુદ્ધિ કલ્પનાની ગગનગામી, જ્ઞાન તથા ચિંતનનાં અગાધ ઉડાણોએ પશ્ચિમનાં અનેક વિચારકોને ચકિત કરી નાંખ્યા છે. શાહજહાંના પુત્ર દારાએ ફારસીમાં ઉપનિષદનું ભાષાંતર કરેલું. તેમાંથી લેટીન અને ગ્રીકમાં ઉતારેલી ઉપનિષદની નકલ વાંચીને જર્મન ફિલસૂફ શોપનહાઉરથી બોલી જવાયું : "આ અજોડ ગ્રંથે આત્માના ઉડાણોને હલાવી નાખ્યા છે. એના એક એક વાક્યમાંથી ઉડા, અપૂર્વ અને ઉન્નત વિચારો જાગી ઉઠે છે. આખી પૃથ્વી ઉપર ઉપનિષદ્ સરખો ઉન્નત અભ્યાસ નથી. મારા જીવનનું આશ્વાસન ઉપનિષદ્ છે, મારા મૃત્યુનું આશ્વાસન પણ ઉપનિષદ્ જ બની રહેશે".

આર્ય જીવનનું એક પાસું તે કર્મકાંડ, અને બીજું પાસું તે ફિલસૂફી. કર્મકાંડની જટિલતા સામેનું એ બંડ પણ હોય. ત્યારે કર્મકાંડ અને ચિંતનની વચ્ચે તપશ્ચર્યા અને યોગક્રિયાઓને વ્યવસ્થિત થતી આપણે જોઈએ છીએ. દેહકષ્ટ અને મનસંયમ એનો પાયો હતો.

જેમ જેમ વેદ ગોઠવાતા ચાલ્યા, અને બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ આકાર લેતાં ગયાં તેમ તેમ આર્યોનો ભ્રમણ વિસ્તાર પણ વધતો જાય એ સ્વાભાવિક છે. સપ્તસિંહુ, કુરૂપાંચાલ અને ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાંથી આગળ વધીને વૈદિક સંસ્કૃતિ આખા ભારત વર્ષ પર પથરાઈ ગઈ. એમાં નવા પ્રદેશો ઉમેરાતા ગયા અને નવી પ્રજાઓ સાથે સબંધ બંધાતા ગયા, નવી ભાષાના શબ્દો વૈદિક સાહિત્યમાં આવતા ગયા અને ભૌગોલિક સંજોગોની રીતરિવાજ અને કર્મકાંડ પર અસર થવા લાગી. ગંગા કિનારે વસતો આર્ય દિવસમાં ત્રણ વખત સ્નાન કરી શકતો ત્યારે રાજસ્થાનમાં કદાચ ત્રણ દિવસે એક વખત પણ સ્નાન શક્ય ન બને. હોમમાં બલી માટે પાડો ન મળે તો અન્નથી અને કદાચ કુષ્માંડ (કોળા) થી પણ ચલાવવું પડે. આમ આચાર અને ભાષા, ઉચ્ચારણ અને અર્થ તણાઈ ન જાય, બદલાઈ ન જાય, એની કાળજી આર્યો ઘણી ચીવટથી રાખતા હશે વેદની ભાષા જૂની બનવા લાગી અને એ જૂની વેદભાષાને સમજવા માટે વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂર પડવા લાગી. વૈદિક મંત્રોને સમજનાર અને સમજાવનાર એક વિશિષ્ટ શિક્ષકવર્ગ ઉભો થયો તે પુરોહિતવર્ગ, એમાંથી પ્રબળ બ્રાહ્મણકોમ જન્મી.

વેદની અંતિમ ગોઠવણી વેદવ્યાસે-વ્યાસ દ્રેપાયને કરી. ત્યાર પછી એમાં કાંઈપણ ફેરફાર થવાનો સંભવ ઘટી ગયો. એમાં ઉમેરા, સુધારા,વધારા કે ઘટાડા અશક્ય બન્યા. મન્ત્રસંહિતાગ્રંથોની પવિત્રતાનો એવો સુદ્રઢ ખ્યાલ અભ્યાસીઓમાં પેસી ગયો કે વેદના મંત્રોમાં કે એના ઉચ્ચારણમાં જરાયે છુટછાટ મુકી શકાય નહિ. એ આગ્રહને પરિણામે વૈદિક સાહિત્યને વિવિધ ઢબે સ્પષ્ટ કરતી વેદાંગપદ્ધતિ વિકાસ પામી તે વેદાંગ.

૧. શિક્ષા-વેદના સ્વરસહિત ઉચ્ચાર શિખવતી પદ્ધતિ-પાણિનિએ રચેલી કહેવાય છે.
૨. કલ્પ-યજ્ઞ અને બીજી ક્રિયાવિધિ દર્શાવતો ગ્રંથસમૂહ
૩. વ્યાકરણ-વેદની ભાષારચના સમજાવતો ગ્રંથ-પાણિનિની રચના સર્વશ્રેષ્ઠ છે.
૪. નિરૂકત-જૂના અને કઠિન અર્થવાળા વૈદિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ સમજાવતો ગ્રંથ-યાસ્ક મુનિએ રચ્યો.
૫. છંદ-વૈદિક મંત્રો, કાવ્યો, છંદોના મેળ સમજાવતો ગ્રંથ-પિંગળ મુનિએ રચ્યો.
૬. જ્યોતિષ-આચારવિધિ માટે કાલગણના અને નક્ષત્રોના ઉપયોગ સમજાવતો ગ્રંથ -ગર્ગાચાર્ય રચ્યો.

વેદાંગ સૂત્રગ્રંથો: વેદાંગ ગ્રંથો એ વેદને સમજાવનારી દીપિકાઓ કહી શકાય. વેદકાલીન સંસ્કૃતિને સમજવામાં આ છંદો પદ્ધતિઓ સીધી કે આડકતરી રીતે ખૂબજ ઉપયોગી નીવડી છે. વેદ પ્રાચીન બની જવાથી તેમને ઓળખાવનારા આ ગ્રંથો પણ આપણે માટે તો પ્રાચીન છે.

આ સૂત્રગ્રંથોનો મોટો ભાગ સૂત્રરૂપે રચાયો છે. ભાષા અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ આ સૂત્રગ્રંથોની વિશિષ્ટ રચના એક અદ્ભુત શૈલી—પ્રકાર છે. સૂત્ર એટલે દોરો. થોડાક શબ્દોને ગૂંથી રહસ્યપૂર્ણ વાક્યો બનાવવાની એ શૈલી છે. બૌદ્ધો અને જૈનોને પણ આ સૂત્ર—શૈલી ગમી ગઈ હોય તેમ લાગે છે. વેદાંગના સમયને વેદની વ્યવસ્થાનો અંતિમ સમય માની શકાય.

વેદાંગોમાંથી કલ્પનું મહત્વ સામાન્ય જનસમુદાય માટે વધ્યું અને એના ત્રણ વિભાગ થયા: શ્રૌતસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર, શ્રૌતસૂત્રમાં વેદમાં બતાવેલી ક્રિયાઓ, યજ્ઞો વગેરે કેવી રીતે કરવા તેના સૂચનો છે. ગૃહ્યસ્થે ગૃહમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને સંસ્કારોનું વિવરણ ગૃહ્યસૂત્ર માં છે. ધર્મસૂત્રને સામાજિક ધર્મ વિવિરણ કહી શકાય. જ્ઞાતિ, વર્ણ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, લેણદેણ, કાયદો—રૂઢિ વગેરેની ચર્ચા ધર્મસૂત્રમાં છે.

સ્મૃતિનો આરંભ : આ ધર્મસૂત્રોમાંથી સમય જતાં સ્મૃતિઓ રચાઈ. સ્મૃતિઓ ઘણી થઈ છે. પરંતુ તેમાં મનુસ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અને પારાશસ્મૃતિ વધારે જાણીતી છે, મનુસ્મૃતિનો તો આ પણે માનવધર્મ તરીકે સમાજમાં વારંવાર ઉપયોગ કરીએ છીએ. સ્મૃતિનો સમય ઈસુના જન્મની આસપાસનો માનવામાં આવે છે. એ પછીનો હોય શકે પરંતુ એથી વહેલો તો નહીંજ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચ્ચે શ્રુતિ વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય. શ્રુતિ તો ઈશ્વરપ્રણીત, અને સ્મૃતિ તો પ્રજાની, લોકનેતાઓની, યાદમાં (સ્મૃતિમાં) રહી ગયા હોય એવા આચાર—વિચારના નિયમોને પણ સ્વીકારે. શ્રુતિમાં વેદમાં— ન હોય એવા પણ કેટલાક આચાર—વિચાર સ્મૃતિમાં આવે એ બનવા જોગ છે. સ્મૃતિગ્રંથોમાં લોકાચાર, કુલાચાર અને દેશાચારની ભિન્નતા સચવાઈ શકે છે. એ દ્રષ્ટિએ આર્યોનાં આગમન પહેલાનાં પણ કેટલાક રિવાજો સ્મૃતિઓમાં હોય તો નવાઈ નહીં.

દર્શનસૂત્રો : જેમ વૈદિક કર્મકાંડ બ્રાહ્મણગ્રંથમાંથી કલ્પસૂત્રો, ધર્મસૂત્રોમાં થઈને સ્મૃતિમાં પરિણામ પામ્યું, તેમ વૈદિક જ્ઞાનકાંડ ઉપનિષદ્માં થઈને દર્શનોમાં ઉતરી આવ્યું એ દર્શનસૂત્રોએ એક એવો વિચારઘોષ ઉપજાવ્યો કે જેમાંથી જુદી જુદી આસ્તિક—નાસ્તિક અનેક વિચારશ્રેણીઓ વહી રહી અને ભારતીય ચિંતનપ્રતિભા સર્વાંગે ખીલી ઉઠી. એ ચિંતનમાંથી અનેક ધર્મમાર્ગો નીકળ્યા. એમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિને નવું જીવન પણ મળ્યું.

બુદ્ધિવેભવની પરંપરા સરખા એ છ દર્શનસૂત્રો—ષડર્શનના નામે ઓળખાય છે. મોક્ષ એ માનવીનું અંતિમ ધ્યેય. એ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપનિષદે કરેલા અનેક વિચારોમાંથી ઉપસ્થિત થયેલી સંભાવનાઓ અને પ્રણાલિકાઓ તે ષડ્ દર્શન. એ છ તત્ત્વશાખાઓના નામ:

૧. સાંખ્ય : વ્યવસ્થિત કરનાર કપિલ
૨. યોગ : વ્યવસ્થિત કરનાર પતંજલિ
૩. ન્યાય : સંકલિત કરનાર ગૌતમ

૪. વૈશેષિક : પ્રતિપાદન કરનાર કણાદ
૫. પૂર્વ મીમાંસા : આકાર આપનાર જૈમિની
૬. ઉત્તરમીમાંસા : વેદાન્ત-એકત્ર કરનાર વ્યાસ.

સૂત્રશેલીમાં સમાવાયેલા આ ષડ્દર્શનો આર્યોની બુદ્ધિ અને ચિંતનના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે. આ છએ પ્રણાલિકાઓનો સમન્વય ભગવદ્ગીતામાં છે. માટેજ કદાચ ભગવદ્ગીતા એક સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ગણાયો હશે. ઉત્તરમીમાંસાએ-વેદાન્તે-આર્યજીવન પર ભૂંસાય નહી એવી ઉડી છાપ પાડી છે અને એની સાથે શંકરાચાર્યનું નામ સંકળાયું છે. ષડ્દર્શન ખરેખર ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહાન ચિંતન બળ છે.

આશ્રમ વ્યવસ્થા: આર્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય શરીર સરખી વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા પણ સાથે. સાથે જ આકાર લેતી હતી. કર્મકાંડ અને ચિંતનના વિકાસનું સ્થાયી સ્થાપત્ય બની રહેતી વર્ણવ્યવસ્થા આકાર લઈ રહી હતી. વર્ણમાંથી આજની જડ અને વગોવાઈ રહેલી જ્ઞાતિસંસ્થા ઉદભવી તે સ્વીકારતા પહેલા આપણે વર્ણવ્યવસ્થાએ સાધેલી સામાજિક સુદ્રઢતા અને સંસ્કૃતિ સુરક્ષણનો કયાસ કરી લેવો જોઈએ.

ચાર આશ્રમ : આશ્રમ તો આજે પણ વ્યક્તિજીવનનો નૈસર્ગિક વિભાગ બની ગયો છે. પાંચ-છ વર્ષથી વીસ-બાવીસ સુધીનો કાળ વિદ્યાભ્યાસનો અને ચારિત્રયઘડતરનો સમય બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જરૂર કહી શકાય. ત્યાર પછીનો ગૃહસ્થાશ્રમ આજે પણ માનવીને કુટુંબપોષણ અને સમાજ સેવામાં પ્રેરે છે, અને ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનો માટે પણ એ જ ગૃહસ્થાશ્રમ છે એમ કહી શકાય. પંચાવન-છપ્પન વર્ષે ફરજિયાત નિવૃત્તિ આપવાનું ધોરણ સ્વીકારીને દુનિયાભરની સરકારોએ વાનપ્રસ્થ આશ્રમને માન આપ્યું છે. એમ કહીએ તો ખોટું નથીજ. હા, આજના વ્યાપારી, ડૉક્ટરો, વકીલ અને પ્રધાનો જલ્દી નિવૃત્ત થતા નથી, પરંતુ રીઠા રાજદ્રારી પુરૂષોને જો છપ્પન વર્ષે નિવૃત્ત કરવામાં આવે નો દુનિયા વધારે દુઃખી થશે એમ માનવાને જરાય કારણ નથી. દુનિયાના બીજા દેશોમાં પણ શહેરોના રઘવાટિયા જીવન કરતાં શાંત ગ્રામજીવન (વનજીવન) નિવૃત્ત લોકો વધારે પસંદ કરે છે એ જાણીતી વાત છે. વાનપ્રસ્થ સ્થિતિનો અંતિમ આકાર તે સંન્યસ્ત- દુન્યવી વસ્તુઓમાંથી વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે પાછી વાળવાની ક્રિયા. જો માનવી પોતે સંન્યસ્ત ન સ્વીકારે તો છેવટે મૃત્યુ તો એને સંન્યસ્ત આપે જ છે ! આમ આશ્રમવ્યવસ્થા માત્ર આર્યોની જ છે અને ભારતમાં જ છે એમ નથી: એ સર્વવ્યાપી છે. કુદરતી રીતે જ થતાં શારીરિક અને માનસિક પરિવર્તનોનો સ્વીકાર અને તેને અનુસરતી જીવનરચના એ આશ્રમવ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા. એ સ્વાભાવિકતાને આર્ય સંસ્કૃતિએ પોતાનું અવિભાજ્ય અંગ બનાવ્યું એ એની દીર્ઘદ્રષ્ટિ. આશ્રમધર્મના પાલન માટે રાજવીઓ રાજપાટ છોડી વનમાં જતાં એવા દ્રષ્ટાંતો યુધિષ્ઠિરથી માંડીને આજ સુધીમાં આપણે ઘણા મળી શકે તેમ છે.

વર્ણ અને જ્ઞાતિ: આજની જ્ઞાતિસંસ્થા એક રીતે વેદકાળમાં ય ખરી : આર્યો અને જેમની સાથે એમને યુદ્ધ થયું તે જુની દ્રવિડ જ્ઞાતિઓ તે અનાર્ય એ બે જ્ઞાતિ કલ્પી શકાય. તેવીજ રીતે દેવ અને દાનવ, સુર અને અસુર

યુધ્ધમાં પકડાતા દાનવો દસ્યુ- દાસ- બની જતાં આર્યો અને અનાર્યો ના રંગમાં (વર્ણમાં) ફેર એટલે આર્ય અને અનાર્ય રંગથી ઓળખાઈ જતાં. આર્યોના દ્રિજમાં -બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યમાં ભારે રંગફેર કેવી રીતે હોય ? શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ તેથી કદાચ વર્ણને ધંધાનો રંગ માને છે. પુરોહિત આર્યો બ્રાહ્મણ કહેવાયા યુધ્ધ અને રક્ષણનો ભાર ઝીલનારા આર્યો ક્ષત્રિય અને ખેતી વાણિજ્ય કરનારા વૈશ્ય.

વેદકાળમાં આર્યોના ચાર વર્ણ સ્પષ્ટ હતા એમ 'પુરુષસૂક્ત' ઉપરથી લાગે છે.

"બ્રાહ્મણ તેના (વિરાટ યજ્ઞપુરૂષના) મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો, ક્ષત્રિય હાથમાંથી, વૈશ્ય ઉરૂમાંથી અને શુદ્ર પગમાંથી" વર્ણોમાં ઉચ્ચ-નીચનો ખ્યાલ પણ તે વખતે હશે ખરો ?

સૌથી પહેલા બધા બ્રાહ્મણ જ હતા અને કર્મ (ધંધા) વડે વર્ણ પડયા. એ આપણે મહાભારતમાં ભરદ્રાજ-ભૂઝના સંવાદમાં જોઈ શકીએ છીએ :

न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्मिन्द जगत ।

ब्राह्मणः पूर्वसृष्टा हि कर्मभिर्वर्णता गता : ॥

સમાજના આરંભમાં એમજ બને છે. એકજ માણસ પોતાના યજ્ઞયાગાદિ કરે છે, પોતાનું રક્ષણ કરે છે, અને અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ સમાજ મોટો થતાં, વસ્તી, વધતાં, કામની વહેંચણી વધારે સુગમ પડે છે. જુદા જુદા કાર્ય કરવા માટે લોકોના જુદા જુદા વર્ગો પડી જાય છે અને એક વર્ગ એક જાતની ક્રિયા કરવામાં વખત જતાં કુશળ બની જાય છે. આવી કામની વહેંચણીની પ્રથા આજે પણ જગતનાં ઉદ્યોગોમાં અને સમાજમાં જોવામાં આવે છે. ધર્મક્રિયા કરનાર અને કરાવનાર, 'શિક્ષણનું કાર્ય કરનાર બ્રાહ્મણ', દેહને કસીને યુધ્ધમાં જ કુશળતા મેળવનાર 'ક્ષત્રિય', 'કૃષિ, વ્યાપારમાં નિપુણતા મેળવનાર, 'વૈશ્ય', અને શારીરિક શ્રમતાંથી આજીવિકા મેળવનાર 'શુદ્ર' આજે બધાજ દેશોમાં મળી આવે છે.

આર્યકાળમાં વર્ણભેદ, જન્મભેદ નહોતા પરંતુ કર્મભેદ હતા અને તે સમયની વર્ણો એકબીજા સાથે લગ્ન અને ભોજનનો સંબંધ છુટથી રાખતી એવા દ્રષ્ટાંતો આપણને અસંખ્ય મળી શકે તેમ છે : ઈન્દ્ર સરખો આર્યોનો દેવ અસુર પુલોમાની પુત્રી શયીને પરણ્યો, વિશ્વામિત્ર સરખો ક્ષત્રિય, ગાયત્રીમંત્રનો મંત્રદ્રષ્ટા બ્રાહ્મણ બની શક્યો, જમદગ્નિ અને ચ્યવન બ્રાહ્મણ હોવા છતાં રાજકન્યાને પરણી શક્યા, વાલ્મીકિ સરખો શુદ્ર મહામુનિ બની શક્યો, શુક્રાચાર્ય જેવો બ્રાહ્મણ અસુરોનું ગુરૂપદ સ્વીકારી શક્યો- એ વર્ણ વ્યવસ્થાની પારદર્શકતાની સાબિતી છે.

એમાંથી એમ પણ સમજી શકાય છે કે વર્ણ અથવા જ્ઞાતિ જન્મથી નહિ પરંતુ સંસ્કારથી મળે છે. સ્મૃતિઓમાં બતાવેલા લગ્નના પ્રકારો જોતાં આંતરવર્ણ લગ્ન સારા પ્રમાણમાં થતા એમ જણાય છે. ઉચ્ચ વર્ણ ઉતરતી વર્ણમાં લગ્ન કરે તેમાંથી અનેક નવી જ્ઞાતિઓ થઈ હશે. બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગની અસર સામેના ઉપચાર તરીકે કદાચ વર્ણ વ્યવસ્થાનું ચો કઠું વધારે જડ થયું હશે, અને મુસ્લિમોના આક્રમણ સામે વર્ણની

દિવાલો વધારે મજબૂત બની હશે. તે વખતે એને કદાચ ખબર નહી હોય કે રક્ષણ માટે ઉભી કરેલી દિવાલોમાં એ પોતે જ રૂંધાઈ જશે!

આપણે તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે જડતા ધારણ કરવા જતી જ્ઞાતિવર્ણને બૌદ્ધ અને જૈનોએ અટકાવી અને એનું મૂળ પારદર્શક સ્વરૂપ ટકાવી રાખવામાં મદદ કરી ઈ.સ. ની છઠ્ઠી સદી સુધી તો પરદેશીઓને આર્ય સંસ્કાર આપવામાં આવતા હતા. શક અને હુણો ભારતમાં આવીને આર્ય બની શકતા અને આર્ય સંસ્કાર સ્વીકારી શક્યા હતા. પરંપરાને અપનાવી લેવાનો આર્ય પ્રયોગ વ્રાત્યસ્ત્રોત્ર યજ્ઞ કહેવાતો. સિંધનો બ્રાહ્મણ મહારાજા યજ્ઞ ક્ષત્રિય વિધવા મહારાણીને પરણ્યો હતો, એ ઘટના આઠમી સદીના આરંભની. બાલીદ્રીપમાં હિંદુઓના ચાર વર્ણ કડક જ્ઞાતિ સંસ્થામાંથી ઉદભવી શકે નહિ. આખી માનવજાતને ઈસ્લામમાં ફેરવી નાખવાની જેહાદ લઈને ભારત વર્ષમાં ધસેલી ઈસ્લામી સંસ્કૃતિ સામે ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિ સજીવન રહી શકી. એમાં જ્ઞાતિનો ફાળો તદ્દન ફેંકી દેવા જેવો તો નથીજ. આજની વગોવાયેલી જ્ઞાતિસંસ્થા આજે છે તેવી જ પ્રાચીન કાળમાં હતી, અને બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠત્વ અપાવ્યા સિવાય એણે બીજું કશું કાર્ય કર્યું જ નથી. એમ કહેવું એ જ્ઞાતિએ કરેલા સંરક્ષણકાર્યને ન સમજવા બરોબર છે. વળી એ જ જ્ઞાતિ સંસ્થા પોતાનું કાર્ય પુરૂ થતાં આપોઆપ કેવી રીતે વિલીન પણ થઈ શકે છે. તે સમજવામાં વીસમી સદીના આચાર વિચાર આપણને ઠીક ઠીક માર્ગદર્શક થઈ શકે છે.

સુત્રોથી રામાયણ, મહાભારત સુધીનો વેદપ્રસ્તાર યુગ. આ યુગમાં આર્યસંસ્કૃતિ સ્થિર થઈ એટલું જ નહી, વિસ્તાર પામી અને વિજયી બની. ભારત બહાર પણ તેણે પગ મૂકવા માંડ્યા. સંસ્કાર ફેલાવી રહેલા બ્રાહ્મણો, વિજયી ક્ષત્રિયો, વ્યાપારવણજ અર્થે દેશ પરદેશ ખેડતા વશ્યો અને મહેનતું શુદ્રોએ મળીને ભરતખંડની આબાદી અને શાંતિ વધારી, કલા-હુન્નરને વેગ આપ્યો. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિએ અનેકને આકર્ષ્યા. આમ આપણે ઈ.સ.પૂર્વે ૬૦૦ ની આસપાસ આવી પહોંચીએ છીએ.

વેદની ફિલસૂફી અને એમાંથી ઉદભવેલી અનેક આસ્તિક અને નાસ્તિક વિચાર શ્રેણીઓએ ભારતીય જીવનમાં અહિંસા, ત્યાગ, ચિંતન અને વિશ્વ બંધુત્વ જેવા વિચારો પણ મૂકેલો ભાર હજી પણ ચાલુ છે. ગૌતમથી ગાંધી સુધી યજ્ઞવલ્ક્યથી ટાગોર સુધી અને વિશ્વામિત્રથી અરવિંદ ઘોષ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિનું એ અવિનાશી તત્ત્વ જીવંત રહ્યું છે અને પશ્ચિમનાં વર્તમાન વિચારોને (અણું પરમાણુંની શક્તિ સાપેક્ષવાદ (RELATIVITY) હલાવી નાંખી ભારતીય ફિલસૂફી તરફ વળી રહ્યું છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચાર ઉડ્યનેના નાનો સૂનો યશ નથી.

WATER MANAGEMENT

-Prof. (Dr) JIGAR R RAVAL

PRINCIPAL, SHREE K.M & K.K. SAVJANI

BBA/BCA COLLEGE VERAVAL

OUR WATER TODAY

Contrary to the past, our recent developed technological society has become indifferent to this miracle of life. Our natural heritage (rivers, seas and oceans) has been exploited, mistreated and contaminated. The population decline of the marine and riparian life, the appearance of green algae in the rivers and the stench and slime that comes as a result of putrefaction in the water, are clear signs of the depth and extent of disruption that has been caused to this intricate ecosystem (a composite Greek word: eco, home and system, a combination of things or parts forming a complex or unitary whole). Government bodies and water authorities will have us believe that it is 'safe' and we should not worry about this global alarm. Awareness and action lies entirely upon us, as we need to become our own educators, physicians and innovators. Socrates had once said: "an unexamined life is not worth living....", Jesus took it a step further: "seek, and you shall find.....the truth shall set you free..." So questioning everything and anything that anyone tells you until it makes sense, is of uppermost importance.

THE TRUTH ABOUT THE DRINKING WATER

Our drinking water today, far from being pure, contains some two hundred deadly commercial chemicals. Add to that bacteria, viruses, inorganic minerals (making the water hard) and you have a chemical cocktail that is unsuitable (if not deadly) for human consumption. John Archer in his book 'THE WATER YOU DRINK, HOW SAFE IS IT?' refers to an estimate of 60,000 tones of fifty different chemicals being deliberately added annually to Australia's water. Some of these are:

Chlorine: studies¹ indicate that chlorine is involved in heart disease, hardening of the arteries (arteriosclerosis), anemia, high blood pressure, allergies and cancers² of the bladder, stomach, liver and rectum. Further, chlorine can destroy protein in the body and

cause adverse effects on the skin and hair. The US COUNCIL of environmental quality states that cancer risk among people drinking chlorinated water is 93% higher than among those whose water does not contain chlorine". Chlorine binds and reacts with many other chemicals, forming carcinogens like Trihalomethanes³ (THMs), with chloroform being the most common one. Furthermore, recent real life evidence in the tap water of Sydney shows that certain viruses and parasites, like *Guardia* and *cryptosporidium*, are being resistant to chlorine and can survive the long journey from the sewage treatment to your tap. That makes chlorination a even more pointless and dangerous.

WATER RESOURCES OF INDIA

There is a general feeling that our country with mighty rivers like the Ganga, the Brahmaputra, the Krishna, the Godavari, the Narmada etc. has abundant water resources. But from the last decade it was realized that this impression is not correct. It is therefore necessary to review the availability of water.

- Annual precipitation 4000 Billion Cubic Meters (b. cu. m)
- Available surface water 1869 b.cu.m. (46.7%)
- Utilizable water resources 690 b. cu. m (36.9%)
- Utilizable ground water 432 b. cu. m.

Thus, the total water resources available for utilization including ground water are only about 1122 b. cu. m. Only 28.3% of the water derived from rainfall can be utilized. The position in some of our largest river basins is worse. For example in the Brahmaputra basin, which contributes 629 b. cu. m. of surface water of the country's total flow, only 3.33% i.e. 21 b. cu. m. is utilizable. With the increasing population as well as all round development in the country, the utilization of water has also been consequently increasing at a fast pace. In 1951, the actual utilization of surface water was about 20% and 10% in the case of ground water. In 1997 - 1998, the country used about 57.8% (329 b. cu. m.) of utilizable quantum of surface water and about 53.2% (230 b. cu. m.) of the ground water.

IMPORTANCE OF WATER

Water is our lifeline that bathes us and feeds us. In ancient cultures water represented the very essence of life. The Romans were the first to pipe water into their growing cities, especially with their aqueducts. They also realized that sewage water could cause damage to their people, and needed to be removed from large areas of people.

Water has played a role not only in the history of countries, but in religion, mythology, and art. Water in many religions cleanses the soul through holy water. For example, the water at Lourdes, France is thought by many religions to be sacred water with healing powers. In Egyptian mythology, the Nu was the beginning of everything and represented water. It brought life to their people, but in drought, produced chaos. Water has always been perceived as a gift from the gods as it rained from the heavens.

The water or hydrologic cycle explains interactions between the atmosphere, hydrosphere, and lithosphere. The water or hydrologic cycle is a major driving force on our planet. Water is in constant motion, evaporating into the atmosphere from oceans, lakes, rivers and streams. When the atmosphere can no longer support the moisture within the clouds, we experience rain, snow, hail, or sleet. Some water is locked in the form of ice at the polar caps and in glaciers. Water melts in the spring, producing runoff that percolates through the Earth as groundwater (subsurface) or makes its way back to the sea (surface). The oceans contain most of the water, but it is salt water which is unusable by most organisms. Only pure H₂O (water) can interact with organisms. The movement of the oceans also has a direct effect on the atmosphere. The atmosphere is that envelope of gas that keeps organisms living on this planet. Oceans and atmosphere interact to give us weather. Water provides the Earth with the capacity of supporting life. An organism doesn't have to be told how important water is to their existence. An amphibian knows to lay their eggs in water or else there will be no new born. Even flies know to lay their eggs in fresh water.

The only organism that doesn't understand the importance of water is humans, especially in industrialized countries. Children in those societies turn on the water in a sink and never think about the trouble someone has gone for that "miracle" to occur. Water borne diseases are any illnesses caused by drinking contaminated water.

Diseases can include infection from bacteria (Salmonella), viruses, or by small parasites (Cryptosporidium, Giardia, and Toxoplasmosis). These organisms and viruses cause diseases like cholera, typhoid fever, malaria, botulism, polio, dysentery, giardia, and hepatitis A. One of the first symptoms of these diseases is diarrhea, which cause about three million deaths throughout the world, mainly in India, Africa, and South America. Water is one of the weirdest compounds known to humans. The difference between the boiling point and freezing point of water is one of the largest ranges of any compound. It is this span of temperature that mirrors the range of where life can exist, from bacteria to humans. Water also has a very high specific heat, which means that it can absorb or lose much heat before its temperature changes. This is important in maintaining body heat in mammals. It also takes a lot of energy before vaporization can occur. For this reason, water evaporates slowly from ponds and lakes, where many life forms are dependent on a stable, warm environment. Water is important to the mechanics of the human body. The body cannot work without it, just as a car cannot run without gas and oil. In fact, all the cell and organ functions made up in our entire anatomy and physiology depend on water for their functioning.

NEED FOR CONSERVATION

The population of India is estimated to reach between 1.5 1.8 billion by the year 2050. The UN agencies have put the figure at 1.64 billion. It is now generally accepted that the countries with annual per-capita water availability of less than 1,700 cubic meters (m³) are water stresses and less than 1000 cubic metre as water annually by 2050 to be above the water stress zone and 1,650 b.c.m. to avoid being a scarce country.

The average annual surface water flows in India has been estimate as 1869 b.c.m. of which only 690 b.c.m. can be utilized if appropriate storages can be treated. The reason for this vast difference between potential (1869 b.c.m.) and the conditional availability (690 b.c.m. if it can be stored) has been well recognized the monsoonic climate, besides topographical and geological limitations.

In addition to surface to surface water, there is a dynamic (rechargeable) groundwater resource. Its potential has been estimated as 432 b.c.m. including recharge due to canal irrigation. This means that the total water availability would be 2301 b.c.m.

in 2050 or the per-capita availability of 1403 cubic metre. The country will be water stressed even if the total available water is taken into account. For feeding a population of 1.64 billion, nearly 450 million tones of food grains would be required in 2050, production of which would be a gigantic task considering the constraints being faced in the irrigation sector.

Access of safe drinking water is still a distant reality for most of the population, especially in rural areas. It is estimated that half of the population in the country may be living in urban areas by the year 2050. Most of these urban areas will have multiple water related problems. The above problems faced by the country in the area of water resources development and management necessitate conservation measures to meet the demands for irrigation in arid and draught prone areas and in water deficit basins and to meet the requirements of domestic water supply in the ever expanding urban areas and for industry.

CONSERVATION OF WATER IN INDIA

Water conservation is a loose and undefined concept which brings out the need for judicious use of water through engineering means to meet the human needs by modifying the space and time availability and the quality of water. It brings out the need to store water, where such storage is necessary, due to a mismatch in timing between supply and demand and to the transportation of the water from the place of demand without unavoidable wastage. In India, the water available through precipitation on an average is around 4000 billion cubic meters per year. It is estimated that after accounting for the natural evaporate-transportation the natural run off through the rivers or through the aquifers would be around 1950 billion cubic meters per year. However, both the precipitation and the run off (particularly, the river run off) are very unevenly distributed in time and space. Out of the run off, around 500 billion cubic meters per year occurs in the heavy precipitation areas of the North-East where demands are low.

In India, it is estimated that after considering all these constraints, the utilizable water in terms of diversions would be around 690 billion cubic meters per year from surface sources and about 432 billion cubic metres per year from the ground sources. However, unconventional techniques like inter-basin transfers and artificial recharge of

ground water could overcome some of the constraints and increase the utilizable flows. Water is part of a closed hydrologic circle and in scientific terms there can be no use of water in the ultimate sense. However, the net utilization of water can be considered as the water which reaches, evaporated through various processes and that water which returns at a place where re-use is not possible. Although the industrial requirement of water constitutes only a small percent, it again cannot be met without construction of storage dams. For example, to meet the needs of the Bokaro Steel Plant another dam in the Damodar Valley at Tenughat has been constructed. Similarly, a cluster of thermal and super-thermal power stations in UP are entirely dependant on the waters stored at Rihand dam

CONSERVATION STRATEGIES

Process of conservation may be synonymous of preservation against loss or waste. Technically, conservation of water implies the same meaning in a much wider perspective. Briefly stated it means putting the water resources of the country for the best beneficial use with all the technologies at our command. Water conservation basically aims at matching demand and supply. The strategies for water conservation may be demand oriented or supply oriented and/or management oriented. The strategies may vary depending upon the field of water use domestic, irrigation or industrial

- **Conservation through Optimal & Economical use of Water**

Various crops need a certain quantum of water for maximum yields. It has been established that with a slightly less supply, the yields are not affected considerably. In fact, in scarcity conditions, there is a much better and optimal use of water.

- **Conservation through Multiple use - Reuse and Recycling**

The third aspect of conservation would be to minimize the wastage and misuse of water if not prevent it altogether. This will again apply to all the uses of water. For example, it is estimated that in urban water supply almost 30 to 40% of the water is wasted through the distribution system. In almost all the major urban centres of the country there is already an acute problem of adequate water supply while the sources of

augmentation are very few. It is, therefore, most significant to prevent such wastage. In industries also, there is a scope for economy in the use of water. For example, in India water used for production per ton of paper is 300 kiloliters while in USA it is only 20 kiloliters. It is estimated by the Bureau of Industrial Costs and Prices that 10 - 30 % saving is possible by recycling, modifications in processing, evaporation control etc.

- **Privatize distribution of water and sanitation services**

The water supply boards have neither the financial resources nor the managerial and technical knowledge required to make significant improvements in the water distribution system. Hence, it is necessary to take the assistance of private sector in improving the system. This will require: secure private participation through concession contracts and award projects through competitive bidding.

- **Ensure internal augmentation of water resources**

Local authorities along with the private partner should strive for better utilisation of available water. This should be achieved by reducing wastage of water through reduction in UAFW and the recycling of water through proper treatment. Recycling within industries should be encouraged so that more productivity can be obtained from every drop of water. In the US, on an average, water is used three to four times in industries before it is discharged.

Ensure water conservation through an appropriate tariff structure

The existing highly subsidized water tariffs do not provide any incentive for conserving water. Even these tariffs are mostly levied as fixed prices, such as the Water Tax or User Charges based on the number of outlets. To promote the conservation of water, it is essential to introduce rational pricing and user tariffs based on metered supply.

- **Formulate Policies to Attract and Support Private Sector Participation**

To attract private investment and know-how in the water sector and gain benefits from such an association, the government needs to create an appropriately structured and well-governed policy.

- **Pollution Control & Noise Pollution Control**

Action Plan for controlling pollution from tanneries launched. Industrial zoning regulation strengthened. Air and water quality monitoring intensified. Defaulting industries put on notice to undertake pollution control measures within stipulated timeframe. Procedure for registration of recyclers possessing environmentally sound management capabilities established for processing non-ferrous metallic wastes and waste oil. Noise pollution Rules, 2000 under the Environment Protection Act formulated. Noise standards for automobiles and portable generator sets notified. Standards for fire crackers notified.

- **Urban A forestation & Clean Technology**

City a forestation drive for pollution control launched in Tamil Nadu. Draft notification for phasing out ozone depleting substances prepared. International grants successfully negotiated for phasing out production of chloro fluorocarbons.

- **Water Treatment**

The precarious balance between growing demands and supplies brings forth the importance of maintaining quality of both surface and ground water. In the face of the very large scale re-use water, unless the return flows are of reasonably good quality, very serious problems of quality degradation would occur both in surface and ground water. Correction of quality degradation, particularly, in ground water is a very difficult process. Treatment of waste water is essentially a very costly proposition while this is inescapable in the future, the costs could be a very serious constraint in encouraging treatment. In particular, treatment of domestic sewage for all the growing urban centres would be somewhat impracticable, considering that most municipalities are not financially self-sustainable, until cheaper alternatives for human waste disposal could be evolved. Such alternatives are available by the way of Oxidization Ponds, Waste Stabilization Ponds, use of Up flow Anaerobic Sludge Blanket (UASB) technology, Duck Weed Pond technology, utilization of raw or partially treated sewerage for forestry, artificial wetlands, Root Zone technology etc.

The total investment required in India for urban and rural water supply treatment of domestic and industrial wastes, is not readily available. An attempt in this direction has recently been made by the Indian National Committee on Irrigation and Drainage (INCID), as also by others and these are under discussion.

Summary

While the world's population tripled in the 20th century, the use of renewable water resources has grown six-fold. Within the next fifty years, the world population will increase by another 40 to 50 %. This population growth - coupled with industrialization and urbanization - will result in an increasing demand for water and will have serious consequences on the environment. It is all the more critical that increased water use by humans does not only reduce the amount of water available for industrial and agricultural development but has a profound effect on aquatic ecosystems and their dependent species. Environmental balances are disturbed and cannot play their regulating role anymore. India's huge and growing population is putting a severe strain on all of the country's natural resources. Most water sources are contaminated by sewage and agricultural runoff. India has made progress in the supply of safe water to its people, but gross disparity in coverage exists across the country. Although access to drinking water has improved, the World Bank estimates that 21% of communicable diseases in India are related to unsafe water. In India, diarrhea alone causes more than 1,600 deaths daily—the same as if eight 200-person jumbo-jets crashed to the ground each day. Hygiene practices also continue to be a problem in India.

“DALIT POEMS’ INTERPRETATION KEEPING IN VIEW FRANTZ FANON’S BOOK ‘BLACK SKIN WHITE MASK’”

**-P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH), B.ED**

INTRODUCTION:

From the very emergence of the World, we have a notion of ‘someone’ or say, ‘Almighty’, He who is the Master of the world, He as the driven force and we the human being as His Son or the Followers. Therefore, we always need someone who is more powerful than us and it may be God, we readily accept his command over us. Thus, it may possible that the so-called wise people had established this kind of system, for their selfish purpose and i.e the “powerful” community has right or is able to control the “other” ‘powerless’ people. Therefore, coming to my point, we have the Master-obedient (slave) system; continue from very long period, it may be in the form of King and his People, Master and his bondsman, Colonizer and Colonized and in Indian context, the Upper caste and the Lower caste. As we, all know that we the human beings are the son of the Almighty and for Him we all are equal, but we failed to consider our own fellow equal to us. Consequently, we faced the problems of the Ruler and the Ruled and it is continue in the other disguise.

For making my arguments clear I am taking two Dalit poems and they are- ‘The Need’, by Sahil Parmar and ‘Untouchable’, by Dalpat Chauhan, and how this Dalit writing is connected with a book titled ‘ black skin white masks’, by Frantz Fanon.

The plight of ‘Black’ and ‘Dalit’ in some extent is same, or say, they are connoisseur for the pain that they are suffering from very long period. The reason is that both are marginalized by the main stream. In Sahil Parmar’s poem ‘The Need’, he talks about the photograph of him, which ‘they’ took, and then he takes of them. Certainly, the meaning is not so simple, as I have mentioned before his photo is taken by them and it is through fissured lens of camera, that means the photo shows him (or reality) as fractured, curved or bend deliberately. The other hidden meaning is that he is seen through their

“eyes”, so they show him or represented him, as ‘they’ wanted to do. Now taking consideration of Fanon, he also talks about ‘gaze’, ‘look’, Fanon starts chapter no.5 (The Fact of Blackness) with the words- “Look, a Negro! Mama, see the Negro! I’m frightened” (p.g.84). The reader when he reads the above words they seems him shocking, and many question arise in his mind like-Why one should have frightened by another human being. How is he different? What makes him a different kind of human being? First of all a word ‘Negro’, it is used for black-skinned person and it indicates a person who is not ‘well-cultured, civilized’ and a ‘cannibal’. Then one can ask from where this kind of notion came, or who is spreading this kind of stuff? Therefore, the answer is the so-called “cultured, civilized and the superior Whites”. The White represented ‘the Black’ as they wanted. The same views are observed in Parmar’s poem.

“The lens of their camera is fissured,

They made me slave

And have taken my photographs in different poses”.

The upper caste men constitute the ‘identity’ of the lower caste men. Identity means they make them believe that they are inferior and for that reason, they are controlling them and by arguing this, they are justifying their act same as White have done to the Black.

From this point onwards, Parmar takes turn and says-

“Now, I take the snaps

My own and theirs

As they are,

With my own camera”

Here, Parmar announces that they have taken his photo by twisting it but he will take their photo as they are without any prejudices. Thus, he is not favoring the biased representation. So, Parmar gets courage to fight against that one sided point of view of upper class for the lower class. He also asserts that the upper class people's belief cannot always be true. Fanon also at the end of the 5th chapter, tells the same thing –“I am wholly what I am” (p.g. 103). He denounces any need of representation of him by the ‘other’. Towards the end, Fanon also says that the Black people have their own treasure of nature, magic and their own culture of myth and oracle. Even the White admits that reality. Thus, both the writers are on the same path by saying that there is no need of anyone who will have right to present them, they are happy as they are with their own culture, tradition and it is not inferior to anyone, it has its own peculiarity. The whole world is for them. As Fanon says;

“I embrace the world! I am the world!” (p.g. 97).

The same words are used by Dalpat Chauhan , as he writes;

“Like Sahasrarjun I embrace the world in my arms”

However, the above sentence is not carrying the different meaning i.e Chauhan wants to embrace the world that means the whole world is for him, and he is for the world. The world cannot cast out him, because, here he is not using the world in literal sense, but as his home and as his mother. The very notion of ‘Dharti Mata’ comes here, he is saying that I am a part of it not an outsider.

‘Untouchable’ by Dalpat Chauhan, conveys his message through a persona who is a school boy in his poem, and his feeling as a side lined and that age old feeling of nervousness that is written on their forehead. The title itself suggests the stigma that is engraved on the body of lower class people.

“My chest,

My caste,

I am untouchable, untouchable, you cannot touch me', Echoed in every atom of my existence.”

The main theme of the poem is the feeling of marginalization. The untouchables are ignored by the all other caste, consequently, the feeling of loneliness encompasses the lower caste people and that stifles their development as a healthy human being. Same as the Black people have to disjoint themselves from their own culture and tradition and this aspect is beautifully depicted in Achebe's *Things Fall Apart* Fanon also notes the same thing.

“Every colonized people...every people in whose soul an inferiority complex has been created by the death and burial of its local cultural originality”(p.g.09).

Even the slaves were compelled to speak the language of their 'Master', as Fanon says it in the chapter no.2

“Shut up I told you you must speak French

the French of France

the Frenchman's French”(p.g.10).

Chauhan very beautifully narrates the loneliness filled by the untouchable, for it he uses a metaphor of Hindu God' Tripurari' i.e 'Shiva', who used to live lonely on the "Kailasha" mountain a very remote place, far from every one. Same as Dalit are compelled to live at the outside of the village with nothing and nobody takes care of them. One more aspect is related with Lord Shiva and i.e the poison myth, it is also applicable for the Untouchable who are forced to drink the poison of humiliation for so long period. Lord Shiva had accepted the poison by his will and in the same way, the untouchable accepted the work of cleaning the dirt of other caste and that acceptance brings the life for them, which is like to take ship of poison every day.

Chauhan also gives us the example of the Eklavya a disciple of Drona, Eklavya born in a lower caste was rejected by Drona as his student. Chauhan also feels the same in his School as he is neglected by all.

Towards the end of the poem, Chauhan laments on the stigma that is always following him like a shadow, as Fanon also does - “...a hemorrhage that spattered my whole body with black blood?” (p.g. 85). Chauhan is asking the question, which is asked by many but no one, get the answer.

“On which part of my body
Are written the riches of untouchability.
That’s why, o giver of name untouchable,
I ask you
Where is the name that you gave me
Which has tortured me all my life?”

Dalit people by their work and the Black people by their color were suffering severely from century without any fault and that made their life like Hell on the Earth.

मोहन राकेश के नाटक में प्रयोगशीलता

-श्री बाजुभाई सी.चौहाण (M.A. B.Ed. NET)

(पीएच.डी. छात्र)

क्रांतिसुर श्यामजी कृष्ण वर्मा कच्छ विश्वविद्यालय,
भुज (कच्छ) गुजरात

❖ प्रस्तावना :-

हिन्दी नाटक में विकास के लक्षण स्वतंत्रताके बाद शुरू हुए। प्रतियोगिताओं, समारोहों में नाटक मंच से झुंझकर आसपास के जीवन और मूल्यों को प्रेषित करने की अच्छी शुरुआत हुई। उसके उपरांत रंगमंचीय नाटक और साहित्यिक नाटक का स्थूल अंतर मिटने लगा। पहले हिन्दी रंगमंच की पृथक सत्ता नहीं थी और अन्य भाषाओं के नाटक रंगमंच पर प्रस्तुत होते थे। देशी-विदेशी नाटकों के बीच हिन्दी नाटक का जब कोई अस्तित्व नहीं था, उस समय मोहनराकेश ने एक नाटककार के रूप में नाटक और रंगमंच दोनों को एक साथ उसका स्वतंत्र अस्तित्व प्रदान किया। किन्तु मोहन राकेश के नाटकों में ऐतिहासिकता, काव्यात्मकता और प्रतीकात्मकता आदि में प्रसादकी परंपरा को तोड़ा नहीं है। मोहन राकेश में परंपरा, व्यक्तित्व और आधुनिकता तीनों हैं। इसके साथ कुछ नये आयाम-प्रयोग दिखाई देते हैं। राकेश के नाटकों में आधुनिक संवेदना, इतिहास और आधुनिकता का समन्वय आधुनिक मानव के द्वन्द्व आदि नये रूप से दिखाई देता है। मोहन राकेशने नाट्य समीक्षा के मानदण्ड बदलने के लिए 'आषाढ का एक दिन', लहरों के राजहंस, आधे-अधुरे, पैर तले की जमीन और अण्डे के छिलके' आदि सफल रंगमंचीय रचनाएँ दीं।

❖ मानवीय द्वन्द्व का निरूपण :-

मोहन राकेश ने बहुत कम नाटक लिखे और अधिक प्रतिष्ठा पायी। उनकी रचनाएँ उनकी नाट्य कला के अनुभव-क्षेत्र का परिचय देती हैं। उनके नाटकों में यथार्थ से अधिक मानव के अंतः द्वन्द्व का जटिलता के सुक्ष्म स्तर तक पहुँचने का सार्थक प्रयत्न किया गया है।

'आषाढ का एक दिन' हमारे अपने जीवन परिवेश से ही समस्याओं से उत्पन्न द्वन्द्व का खोज निकालने का प्रत्यक्ष प्रमाण सामने लाता है। नाटक केवल कालिदास और मल्लिका का नहीं किन्तु कालाकार की आन्तरिक आवश्यकता का संवेदनशील मन का ऊहापोह है। कालिदास का अन्तद्वन्द्व और टूटन आज के साहित्यकार का अन्तद्वन्द्व और पीड़ा है। नाटककार ने कालिदास के माध्यम से एक साहित्यकार के मानसिक द्वन्द्व को व्यक्त किया।

हैं। कालिदास के चरित्र-चित्रण में मोहन राकेश के व्यक्तित्व की उनके द्वन्द्वों, शंकाओं और प्रश्नों अभिव्यक्ति हुई है। मल्लिका और अम्बिका में यथार्थ और भावना का द्वन्द्व दिखाई देता है। दो विरोधी दृष्टियों की टकराहट से उत्पन्न तनाव नाटकियता की सृष्टि करता है।

'लहरो के राजहंस' द्वन्द्व प्रक्रिया का नाटक है। तीन अंकीय इस नाटक में नन्द और सुन्दरी को केन्द्र में रखकर द्वन्द्व का दो भिन्न दृष्टियों का प्रयोग किया है। सुन्दरी पुरुष को अपने सौन्दर्य यौवन प्रणय के बन्धन से बाँध रखना चाहती है। जब कि नन्द एक ओर उसके बन्धन अपने को मुक्त भी नहीं कर पाता, तो दूसरी ओर गौतम बुद्ध के प्रभावित है। राकेश के लिए सुन्दरी और बौद्ध दो पात्र ही नहीं किन्तु दो जीवन दृष्टियों हैं, नाटक का मूल द्वन्द्व पार्थिव और अपार्थिव मूल्यों का द्वन्द्व है। सुन्दरी प्रवृत्ति-पक्ष और गौतम बुद्ध निवृत्ति-पक्ष का है और इन दोनों पक्षों के बीच नन्द द्वन्द्वग्रस्त मानवचेतना का प्रतिक है। वह न सुन्दरी के पास रहकर तृष्ट है और न बुद्ध के पास रहकर। वह आज के दिशा शून्य मनुष्य के समान है। उसकी सहायता दूसरा मूल्य नहीं कर पाता, उन्हें ओढ़कर वह जी नहीं सकता। आज के जीवन की विषम परिस्थितियों और उनके विरुद्ध आज के जीवन के ही टूटे पात्रों के संघर्ष के इस कृति में दर्शन होते हैं।

इतिहास और संस्कारों का मोह छोड़कर समकालीन अनुभव का नाटक 'आधे-अधुरे' रचा। इसके समस्याओं के स्थान पर राकेश ने मनुष्य के भीतरी द्वन्द्व की ही अभिव्यक्ति की। इसमें कथानक के स्थान पर पात्रों के द्वन्द्व मुख्य हैं। इस कृति में घटनाएँ गौण हैं पात्रों के मानसिक द्वन्द्व की स्थिति प्रमुख हैं। अपूर्ण पति से असन्तुष्ट एक आधुनिक नारी पूर्ण पुरुष की खोज में बारबार विफल होती है, उसे सभी पुरुष आधे-अधुरे मिलते हैं। आज के संघर्ष में छटपटाते आदमी की सही अभिव्यंजन 'आधे-अधुरे' में हुई है। कथ्य और शिल्प की कुछ खामियों होते हुए भी यह नाटक हिन्दी नाटक की नयी दिशा बनाता है।

❖ इतिहास और आधुनिकता का समन्वय :-

प्रत्यक्ष रूपमें 'आषाढ का एक दिन' एक ऐतिहासिक नाटक माना जाता है वह पुरा आधुनिक और यथार्थवादी है। स्वयं राकेशजी ने स्पष्ट किया है कि इतिहास या ऐतिहासिक व्यक्तित्व का आश्रय साहित्यको इतिहास नहीं बना देता .....साहित्य इतिहास के समय से बाँधता नहीं, समय में इतिहास का विस्तार करता है, युग से युग को अलग नहीं करता, कई युगों को एक साथ जोड़ देता है। 'आषाढ का एक दिन' में न कालिदास नायक है न विलोम खलनायक कभी नायक की तरह उभरने लगता है तो कभी खलनायक जैसी स्थिति में खड़ा दिखाता है। राकेश का आधुनिक व्यक्तित्व रंगिणी-संगीणी और अनुस्वर-अनुनासिक पात्रोंकी परिकल्पना में भी दिखाई देता है ऐसे आधुनिक आयाम देखने को मिलता है।

लहरों के राजहंस में ऐतिहासिकता नये आधुनिक संदर्भ में हैं। आधुनिक अस्तित्ववादी चिंतन दिखाई देता है जैसे मानव अस्तित्व का प्रश्न, अकेलापन विसंगति आदि इस नाटकमें देखें जाते हैं।

उनके दोनों नाटक 'आषाढ का एक दिन' और 'लहरों के राजहंस' ऐतिहासिक कथानक पर आधारित थे यद्यपि इतिहास का नाम मात्र का आश्रय लेकर अपनी कल्पना से बात वर्तमान की ही गई है। जो हिन्दी नाटक को एक नयी दिशा देता है।

❖ प्रतीकात्मकता का प्रयोग :-

लहरों के राजहंस में प्रतीकात्मकता का प्रयोग किया है जैसे कि - राजहंस का जोडा नन्द और सुन्दरी की तरह है। चरित्र भी प्रतीक का काम करते हैं- सुन्दरी जीवन के प्रवृत्ति-पक्ष का प्रतीक और गौतमवुद्ध निवृत्ति-पक्ष का प्रतीक है और नन्द दोनों पक्षों के बीच द्वन्द्वग्रस्त मानव चेतना का प्रतीक है। श्यामांग एक प्रतीक पात्र है, जिसकी कल्पना नन्द के 'अचेतन मन की संकुलता को रेखांकित करने के लिए है। मृग और दर्पण के प्रतीकों का बड़ा प्रभावशाली प्रयोग नाटक में हुआ है। नन्द के केश काम भावना का ; झूला ,चंचल मन का ; अलका का स्वप्न उसकी निराशा के ; घर ,पार्थिव मूल्योंका; जंगल योग का; हवा ,गौतम के सर्वत्यागी प्रभाव का प्रतीक है, इस प्रकार के प्रतीकों के प्रयोग की बहुलता दिखाई देती हैं। प्रतीकों की प्रयोग की बहुलता दिखाना सभी नाटककारों के बस की बात नहीं है किंतु हमारे नाटककार ने इस और भी नयी राह दिखाई है।

❖ समापन : -

मोहन राकेश प्रयोग के पक्षमें नहीं थे तथापि उनकी रचनाओं में प्रयोग मिलते हैं, नवीनता के प्रति उनका आग्रह रहा। उन्होंने अपने नाटकों के माध्यम से नयी दिशा ही नहीं, किन्तु अनुकरणीय आदर्श दिया है। 'आषाढ का एक दिन' स्वातंत्रयोत्तर हिन्दी नाटक की विशेष उपलब्धि है। इसमें वर्णित कालिदास का द्वन्द्व भी युग-युग के सर्जनशील साहित्यकार का द्वन्द्व है, विशेषतः राकेशजी के नाटकों में मानवीय द्वन्द्वका प्रयोग दिखाई देता है। अतः कहा जा सकता है कि मोहनराकेश ने स्वातंत्रयोत्तर हिन्दी नाटक को नयी दिशा दी।

❖ संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) आषाढ का एक दिन - मोहन राकेश
- 2) आज का हिन्दी नाटक-प्रगति और प्रभाव - डॉ. दशरथ ओझा
- 3) हिन्दी नाटक का विकास - डॉ. सुन्दरलाल शर्मा
- 4) नया नाटक - उदभव और विकास - डॉ. नरनारायण राय
- 5) समकालीन हिन्दी नाटककार - गिरीश रस्तोगी

“कालिदास की सौन्दर्य - संस्कृति”

-प्रो. प्रजापति प्रवीणभाइ गोरधनभाइ

‘संस्कृति’ शब्द अत्यंत व्यापक अर्थ में प्रयुक्त किया जाता है। धार्मिक साहित्यिक एवं इतिहास मनीषियों ने इस शब्द की व्याख्या अपने अपने दृष्टिकोण के अनुसार भिन्न-भिन्न प्रकार से की है। संस्कृतज्ञों का विचार है कि ‘संस्कृति’ शब्द सम उपसर्ग पूर्वक ‘कृ’ धातु से ‘सुट’ का आगम करके कितन् प्रत्यय लगाकर बना है, जिसका शाब्दिक अर्थ है - संशोधन करना सुधारना, उत्तम बनाना, सुन्दर या पूर्ण बनाना अथवा परिष्कार करना।¹ श्री ब्रह्मानन्द सरस्वती का विचार है कि ‘संस्कृति’ शब्द ‘कृ’ धातु भूषण अर्थ में ‘सुट’ का आगमन करने पर बना है, जिसका अर्थ है - भूषणभूत सम्यक् कृति की चेष्टा। अतः जिन चेष्टाओं द्वारा मनुष्य अपने जीवन के समस्त क्षेत्रों में उन्नति करता हुआ सुख शान्ति प्राप्त करता है, वे ही संस्कृति कही जा सकती है, अथवा मनुष्य के लौकिक - पारलौकिक सर्वाभ्युदय के अनुकूल आचार-विचारों को संस्कृति कहा जा सकता है।

डॉ. संपूर्णानन्द का विचार है कि ‘संस्कृति’ उस दृष्टिकोण को कहते हैं, जिसमें कोई समुदाय - विशेष जीवन की समस्याओं पर दृष्टि निक्षेप करता है। यह दृष्टिकोण कई बातों पर निर्भर करता है। थोड़े में कह सकते हैं कि समुदाय की वर्तमान अनुभूतियों और पुरातन अनुभूतियों के संस्कारों के अनुरूप उसका दृष्टिकोण होता है²।

डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल का कहना है कि “संस्कृति मनुष्य के भूत, वर्तमान और भावी जीवन का सर्वांगीपूर्ण प्रकार है। हमारे जीवन का ढंग हमारी संस्कृति है।³ संस्कृति हवा में नहीं रहती, उसका मूर्तिमान रूप होता है। जीवन के नाना-विध रूपों का समुदाय ही संस्कृति है। डॉ. गुलाबराय का मत है कि ‘संस्कृति’ शब्द का संबंध संस्कार से है, जिसका अर्थ है - संशोधन करना उत्तम बनाना, परिष्कार करना। संस्कृत-शब्द का भी वही अर्थ है और संस्कार व्यक्ति के भी होते हैं और जाति के भी, किन्तु जातिय संस्कारों को ही संस्कृति कहते हैं। भाववाचक होने के कारण संस्कृति एक समूहवाचक शब्द है।”⁴

डॉ. रामजी उपाध्याय का कहना है कि “मानव ने जो प्रगति की है, उसके मूल में बुद्धि और सौन्दर्य की अभिचि है। इनका अवलम्बन लेकर वह संसार की यथेष्ट रूपरेखा बनाता जा रहा है। यह स्वभावतः किसी रचना को पूर्ण मानकर संतोष नहीं कर लेता, बल्कि नित्य ही कल की वस्तुओं को यथाशक्ति पूर्ण या सुन्दर बनाने का प्रयत्न करता है। सुन्दर बनाने, सुधारने या पूर्ण बनाने का मनुष्य की बुद्धि और सौन्दर्य और सौन्दर्य-भावना

के विकास का परिचय देता है मानव का यही विकास संस्कृति है संस्कृति का मौलिक अर्थ सुधारना, सुन्दर या पूर्ण बनाना है⁴

डॉ. सत्यकेतु विद्यालंकार का कहना है कि “मनुष्य अपनी बुद्धि का प्रयोग कर विचार और कर्म के क्षेत्र में जो सृजन करता है, उसी को संस्कृति कहते हैं मनुष्य ने धर्म का जो विकास किया, दर्शनशास्त्र के रूप में जो चिन्तन किया, साहित्य, संगीत और कला का जो सृजन किया, सामूहिक जीवन को हितकर और सुखी बनाने के लिए जिन प्रथाओं व समस्याओं को विकसित किया उन सबका समावेश हम संस्कृति में करते हैं⁵

श्री रामधारी सिंह ‘दिनकर’ ने कहा है ‘संस्कृति जिंदगी का एक तरीका है और वह तरीका सदियों से जमा होकर उस समाज में छाये हैं जिससे हम जन्म लेते हैं इस लिए जिस समाज में हम पैदा हुए हैं, अथवा जिस समाज से मिलकर हम जी रहे हैं, उसकी संस्कृति हमारी संस्कृति है, यद्यपि अपने जीवन में हम जो संस्कार जमा करते हैं, वह भी हमारी संस्कृति का अंग बन जाता है और मरने के बाद हम अन्य वस्तुओं के साथ अपनी संस्कृति की विरासत भी अपनी संतानों के लिए छोड़ जाते हैं। इसीलिए संस्कृति वह चीज मानी जाती है जो हमारे सारे जीवन को व्यापे हुए है तथा जिसकी रचना और विकास में अनेक सदियों और अनुभवों का हाथ है यही नहीं, बल्कि संस्कृति हमारा पीछा जन्म-जन्मान्तर तक करती है⁶

निष्कर्ष यह है कि ‘संस्कृति’ का सम्बन्ध मानव के भौतिक, आध्यात्मिक, साहित्यिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनीतिक दार्शनिक एवं कलात्मक आदि महत्वपूर्ण विकासों के विभिन्न पहलुओं से है मानव के इस विकास क्रम में परंपरागत संस्कारों का महत्वपूर्ण योगदान है इसलिए संस्कृति का घनिष्ठ संबंध संस्कारों से है यह संस्कार ही वह माध्यम हैं जिससे किसी राष्ट्र की सभ्यता का यथार्थ ज्ञान होता है किसी भी राष्ट्र का बाह्यरूप उसकी सभ्यता के द्वारा जाना जाता है और संस्कृति उसके आन्तरिक रूप का परिचायक है।

साहित्यकार को संस्कृति द्वारा ही ‘सत्यं शिवं सुन्दरम्’ रूपी महामंत्र की प्राप्ति होती है जीवन के महानतम देव-दया-करुणा-प्रेम से समन्वित रहने के कारण मानव प्रकृति एवं आत्मा में रागात्मक संबंध स्थापित करने में संस्कृति ही समर्थ है संस्कृति के माध्यम ही मानव राग या प्रेम का अध्येता बनता है संस्कृति की विशेषताओं का विवेचन करते हुए कहा है कि ‘सत्य की खोज, सौन्दर्य की अभिव्यक्ति और मानव प्रेम का विकास संस्कृति के प्रमुख तत्व हैं’

संस्कृति निर्मित आदर्शों की उच्चता को स्पर्श करने का प्रयत्न मानव समाज सर्वदा से ही करता रहा है नारी एवं नर-सौन्दर्य के आभ्यन्तर एवं बाह्य सौन्दर्य की निर्माणभूमि संस्कृति ही रही हैं आभ्यान्तर सौन्दर्य की संरचना पर संस्कृति की तो और भी महतम देन है। भारतीय संस्कृति में कमनीय कामिनी की शोभा लज्जा उसके शील में ही

निहित रहती है। नारी का पातिव्रत्य उसके सौन्दर्य को द्विगुणित कर देता है और सौन्दर्य की इसी अभिधेयता के माध्यम वह देवी के रूप में पूजी जाने लगती है। महाकवि कालिदासे सौन्दर्य बोध के लिए संस्कृति के महत्व को अपने काव्यों में समुचित स्थान दिया है। छायावादी कवि जयशंकर प्रसाद ने भी संस्कृति को सौन्दर्य का आधार रूप स्वीकारा है।

कालिदास ने भारतीय वांगमय की सम्पूर्ण परंपराओं को आत्मसात किया है और संस्कृति के उज्ज्वल रूप को स्वीकारने में पूर्णतः सफल रहे हैं। इलियट ने कहा है - होमर, मंजिल और दांते को जिसने समझा है वही दार्शनिक है। किन्तु वाल्मीकी, व्यास, कालिदास और तुलसी को जिसने समझा है, निश्चय ही वह भारतीय संस्कृति का ज्ञाता है। निगम - आगम-दर्शन काव्य, शिल्प और कला का सारभूत सौन्दर्य कालिदास की सांस्कृतिक चेतना में सन्निहित है।

भारत के नदी, पर्वत, पशु पक्षी, तपोवन, पुष्प, समुदाय, मन्दिर, देवी, देवता, जनपद आदि से कालिदास की सौन्दर्य संस्कृति रागात्मक सम्बन्ध स्थापित करती है। कालिदास राष्ट्रीय सांस्कृतिक चेतना का मूर्त देनेवाले महाकवि हैं⁹। भारतवर्ष के ऋषियों, सन्तो, कलाकारों राजपुरुषों और विचारकों ने जो कुछ उत्तम और महान दिया है, उसके सहस्रो धर्म के इतिहास का जो कुछ सौन्दर्य है, उसने मनुष्य को पशुसुलभ धरातल से उठाकर देवत्व में प्रतिष्ठित करने की जितनी विधियों का संधान किया है उस सब को ललित - मोहन और सशक्त वाणी देने का काम कालिदास ने किया है। हिमालय प्रदेश को कालिदास ने देव भूमि कहा है - 'पितुः प्रदेशास्तव देव भुमयः'¹⁰ और हिमालय पर्वत को 'देवतात्मा'¹¹। अस्तुत्तरस्य दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। रघुवंशियो ने जिस देश पर शासन किया था वह भारत भूमि कालिदास की भूमि है। कालिदास की सांस्कृतिक चेतना में अनुराग प्रमुख तत्व है। कालिदास ने बौद्धिक सहानुभूति की अपेक्षा रागात्मक स्नेह का वर्णन किया है। रघु की विजय यात्रा के माध्यम से राष्ट्र प्रेम का परिचय दिया है। कालिदास को मन्दिरो से रागात्मक सम्बन्ध है। कालिदास के मृग छौने अपनी नाभि को ऋषि की गोद में तोड़ते हैं। वन्य जन्तुओं के प्रति अनुराग भाव उनके काव्य के मेरुदण्ड है। इस तरह सांस्कृतिक उदय का परिचय इनमें सर्वत्र परिलक्षित है। पार्वती पुत्र प्रेम के कारण मयूर पक्ष को धारण करती है। पार्वती सुन्दर है इसके लिए तीन उपमाओं का प्रयोग कवि ने किया है।

प्रभामहत्था शिखीयदे दीपस्त्रिवर्गमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा सपूतश्य विभूषितश्च ॥

अर्थात् जैसे अत्यन्त प्रकाशमान लौ को पाकर दीपक मंदाकिनी को पाकर स्वर्ग का मार्ग, और व्याकरण से शुद्ध वाणी पाकर विद्वान लोग पवित्र और सुन्दर लगने लगते हैं,

वैसे ही पार्वती जी को पाकर हिमवान भी पवित्र और सुन्दर हो गया यहाँ पार्वती संस्कृति का प्रतीक है।

- ललित कला :-

ललित कला का परिज्ञान सौन्दर्य और संस्कृति दोनों के लिए आवश्यक है। संस्कृति ज्ञान के लिए ललित कला के प्रति अनुराग और उसका सम्यक् ज्ञान अनिवार्य है। ललित कला के प्रति कालिदास को अधिक प्रेम है। मूर्तिकला, काव्यकला और चित्रकला को ये अधिक महत्व देते हैं। रघुवंश में कुश की नगरी अयोध्या जब नष्ट हो गई है, कवि ने उस नष्ट नगरी का भी वर्णन करते हुए कहा है कि पहले जिन सीडियों पर सुन्दरियां अपने महावर लगे लाल लाल पैर रखती चलती थीं उन्हीं पर मृग मारनेवाले बाघ अपने रक्त से सने लाल पैर रखते चलते हैं।

इस तरह स्पष्ट है कि ललित कला का परिज्ञान सौन्दर्य और संस्कृति के लिए समान है। कालिदास की संस्कृति 'रोमांटिक' है अतः कला के अवयवों का ग्रंथन उनका मूल्य है।

तपोवन का सौन्दर्य :-

जिस तरह होमर ने अपनी ग्रीक संस्कृति अपने काव्य में व्यक्त किया है, उसी तरह कालिदास ने अपने काव्यों में संस्कृति को व्यक्त किया है। यह सत्य है कि भारतीय संस्कृति तपोवनो में पली है। का वर्णन अधिक अनुराग के साथ किया है। एक कण्व आश्रम और दूसरा है मारीच आश्रम। कण्व आश्रम मृत्युलोक का आश्रम है और मारीच आश्रम स्वर्ग लोक का है। कहा गया है "आचारः प्रभवो धर्मः" धर्म की उत्पत्ति आचार से होती है। मानस चिंतन में जब तक सुन्दरता और पवित्रता नहीं आती, तब तक संस्कृति नहीं आती है। सद्विचार से जो उत्पन्न हो वह संस्कृति है। तपोवन में आचार और शिष्टाचार भी है। दुष्यंत तपोवन पहुँचते ही राजमुकुट उतारकर आश्रम में प्रवेश करते हैं। आचार-विचार और पुष्पादि के माध्यम से सौन्दर्य प्रदान करते हैं। आश्रम में पवित्रता की अनुभूति होती है। कालिदासने भारतीय संस्कृति को इसी लिए तपोवनो में चित्रित किया है। 'रघुवंश' में वशिष्ठ आश्रम वाल्मीकि आश्रम इसी सौन्दर्य संस्कृति को अवदात रूप देते दिखाई पड़ते हैं। कण्व आश्रम में स्वर्ण का प्रवेश दुष्यंत द्वारा शकुन्तला को अँगूठी देना सूचित करता है। कामिनी काँचन का समागम भावी वियोग का सूचक है। अँगूठी के कारण ही शकुन्तला को दुःख झेलना पड़ा क्योंकि काँचन की प्राप्ति मंगलदायिनी नहीं होती।

कालिदास ने 'शाकुन्तल' का अंत मारीच आश्रम में किया है। मारीच आश्रम में ऋषि रत्न के आसन पर बैठकर तपस्या करते हैं। जहाँ काँचन का महत्व व्यर्थ है। सांस्कृतिक चेतना ही वह चरम अनुभूति है, इसमें आत्मा का दिव्य सौन्दर्य ही रह जाता है। तपोवन में गार्हस्थ्य और निर्वाण दोनों का संगम होता है। सुख - दुःख का अनुभव होता है।

कण्वः भोभोः संनिहित देवतास्तपोवनस्तखः।
पार्तुं न प्रबर्म व्यवस्यूति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाडपि भवताँ स्नेहेन या पल्लवमा
आधे वः कुसुमप्रसूति समये यस्था भवत्युत्सवः
सेवं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वरनुज्ञयताम् ॥^{१२}

अर्थात्

कण्वं - वन देवताओ से भरे हुए तपोवन के वृक्षो । जो पहले तुम्हे पिलाये बिना स्वयं नहीं पीती थी जो आभूषण का प्रेम होने पर भी तुम्हारे स्नेह के कारण तुम्हारे कोमल पत्तो को हाथ नहीं लगाती थी, जो तुम्हारी नई कलियों को देखकर फूली नहीं समाती थी, वह शकुन्तला आज अपने पति के घर जा रही है। तुम सब इसे प्रेम से विदा तो दो और मारीच आश्रम में आनन्द कोष की अनुभूति होती है। ये दोनों आपस में मिलकर ही भारतीय संस्कृति का संदेश देते हैं।

मारीच ! (एकैकं निर्दिशन्)

“दिष्ट्रया शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
श्रद्धा वितं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥”^{१३}

अर्थात्

मारीच (अलग-अलग सबको संकेत करते हुए) आज सौभाग्य से यह पतिव्रता शकुन्तला यह श्रेष्ठ बालक और तुम ऐसे इकट्ठे मिल गये हो जैसे श्रद्धा धन और क्रिया तीनों एक साथ मिल जाये ।

मारीच, शकुन्तला भरत और दुष्यन्त को आशीर्वाद दे रहे हैं। शकुन्तला श्रद्धा के प्रतीक, भरत वित्त दैवीसम्पदा, धर्म और उत्तम धन के प्रतीक और दुष्यन्त - विधि, सत्क्रिया के प्रतीक हैं। 'शाकुन्तल' के इस पद के आधार पर कालिदास संस्कृति के लिए तीन पक्ष चाहते हैं - आचार, विचार, श्रद्धा, दैवी सम्पदा और सत्कर्म इस प्रतीक रूप में ही इन्होंने भारतीय संस्कृति को स्पष्ट किया है।

तपः पूत संस्कृति :-

कला की साधना कला के लिए तब तक वंध्य रहती है जब तक शिव के साथ उसका संयोग न हो। भोग का पर्यवसान योग में होना चाहिए और सौन्दर्य का विकास तप में होना चाहिए । संस्कृति का जो काम भाव है उसका निवास 'जनकतनया स्नान पुष्पोदकेषु' में ही होता है । यक्ष का काम तत्त्व सीता के पुण्योदक से ही पवित्र होता है । अतः कालिदास की सौन्दर्य संस्कृति तपः पूत संस्कृति है । तपस्या का अर्थ जीवन का क्रमिक विकास है । पार्वती की तपस्या शुद्ध भावना का विकास है ।

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरुपतां समाधिमास्थाय तपोमिरात्मनः ।
अवाप्यतेवा कथमन्यथा द्वयं तथा विधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥^{१४}

अर्थात्

पार्वती ने ठान लिया कि जिसे मैं रूप से नहीं रिझा सकी उसे अब सच्चे मन के तपस्या करके पाऊँगी । बात भी ठीक है, क्योंकि ऐसा निराला प्रेम और ऐसा निराला पति बिना तपस्या के भी कहाँ मिला करता है ।

शिव प्राप्ति के लिए उसी तरह की साधना भी चाहिए जैसी पार्वती ने की है । अतः स्पष्ट है कि कालिदास की सौन्दर्य - संस्कृति तपःपूत है ।

इस तरह कालिदास ने सौन्दर्य संस्कृति का वर्णन किया है ।

पादटीप

- (१) कल्याण, हिन्दु संस्कृति अंक पृ.२४
- (२) कल्याण, हिन्दु संस्कृति पृ.७०
- (३) वासुदेवशरण अग्रवाल कला और संस्कृति पृ.१
- (४) डॉ. गुलाबराय भारतीय संस्कृति की रूपरेखा पृ.१
- (५) डॉ. रामजी उपाध्याय, भारत की प्राचिन संस्कृति पृ.२
- (६) डॉ. सत्यकेतु विद्यालंकार, भारतीय संस्कृति और उसका इतिहास पृ.२०
- (७) रामधारी सिंह 'दिनकर' संस्कृति के चार अध्याय पृ.६५३
- (८) भारतीय संस्कृति का इतिहास भटनागर एवं शुक्ल पृ.१०७
- (९) आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, कालिदास की लालित्य योजना पृ.१
- (१०) कालिदास कुमारसंभव, पंचमसर्ग, श्लोक - ४५
- (११) कालिदास कुमारसंभव, प्रथमसर्ग, श्लोक - २८
- (१२) कालिदास शांकुन्तल, अंक चार श्लोक - ९
- (१३) कालिदास शांकुन्तल, अंक चार श्लोक - २९
- (१४) कुमारसंभव पंचमसर्ग, श्लोक - २

મહાભારત અને વેણી સંહારમાં દુઃશાસન રૂઢિરપાન કરતો ભીમ

-પ્રો.નરેશ એમ મહાકાલ,
સરકારી વિનયન કોલેજ,
વલભીપુર.

સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ છે. તત્કાલીન સમાજને આબેહુબ વર્ણન જે તે સાહિત્યમાં ઝીલાય છે. સાહિત્યની અસર માનવ સંસ્કૃતિ વ્યવહારો , વર્તન,તરેહ,શૌર્ય,ઉદારતા વગેરે..... જેવા માનવ જીવનનાં બધાજ પાસાઓ સાહિત્યને પ્રભાવિત કરે છે. એટલુ જ નહિ પરંતુ સાહિત્યનો પ્રભાવ પણ સામે પક્ષે એટલો જ હોય છે.

સંસ્કૃત ભાષા સાહિત્ય એ વિશ્વના વિશાળ પટ પર પોતાના પ્રભાવ વેદ સાહિત્યથી લઈને રામાયણ,મહાભારત જેવા આર્યકાવ્યો,કાલિદાસ,માઘ,ભાસ,ભાવી જેવા કવિઓની કૃતિઓ અર્વાકચીન સંસ્કૃત કૃતિઓ લઈને અર્વાચીન કૃતિઓ તો આજે પણ સંસ્કૃત ભાષાની પ્રભાવકતા એટલી વ વોવા મળેછે. અને આ જ કારણસર ભારતીય સંસ્કૃતિ,ભારતીય સમાજ વિશ્વ માટે આદર્શરૂપ બન્યા છે.

આચાર્ય ભરત સંસ્કૃત નાટકનું એક લક્ષણ ગણાવે છે.પ્રવ્યાતવસ્તુવિષયં પ્રવ્યાતો(૧૯૧૦) આમ,મહાભારત વગેરેમાં પ્રસિધ્ધ હોય તેને આધારે નાટ્યકારે કથાવસ્તુનું સંવિધાન કરવું.મહાભારત વગેરે માં પ્રસિધ્ધ સ્થળોએપ્રસિધ્ધ પુરૂષનાં પ્રસિધ્ધ માર્યો હોય તેને વિષય બતાવી શકાય.

નાટ્યકાર ભટનારાયણે મહાભારતની યુધ્ધ કથાને આધારસ્થાન બનાવીને પોતાનું નાટક "વેણીસંહાર" ની રચના કરી છે. આમ,સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માત્ર એક જ નાટ્યકૃતિથી ભટનારાયણે પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.ઈ.સ.૭૫૦(લગભગ)માં આ કૃતિ રચાઈ છે.

મહાભારતમાં ભીમના પાત્રમાં જે વૈરાજન્ય હિસાં પશુવૃત્તિઓ પ્રગટ થાય છે. જેમા દુઃશાસનનું રૂઢિરપાન કરતો ધ્યાનક અને જંગલી ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.એક માનવ બીજા કાનવનું લોહિ પીવે અને તે પણ યુધ્ધમેદાનમાં એમનાં હિસંક મોનોવૃત્તિનું નિર્દશન કરે છે.જેથી એક આદર્શ પાત્ર કે નાટક તરીકે એમને ગણાવી શકાય નહિ.એક ધીરોવૃત્તિ વ્યક્તિમાં આ સમાજની આ પ્રકારની યુધ્ધની ભયંકરતા તેમજ વ્યક્તિનાં ક્રોધાગ્નિથી કેવુ ચિત્ર સર્જાય છે. એ ધૃવા જન્માવે તેવું છે.

ભટ્ટનારાયણે "વેણીસંહાર" માં પોતાની સામેની ઉપાદાન સામગ્રી પ્રભાવોત્પાદક છે. આમ પણ યુદ્ધસ્થ કથા રમ્યા જાવતિ, હોય છે. જ. ભાસ પછી તે સર્વપ્રથમ મહાભારત ની યુદ્ધકથાને વિષય બનાવ્યો છે.

મુળકથા ધૂતપ્રસંગે પરાજય પછી સમામાં દ્વૌપદીને લાવવામાં આવી ત્યારે દુયોધને પોતાનો સાથળ ખુલ્લો કરીને બતાવ્યો એ વખતે ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પોતે એના સાથળને ધોર યુદ્ધમાં તોડી પાડશે. (સભાપર્વ ૬૩-૪૫)

વેણી સંહારમાં કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોના સંધિપ્રસ્તાવ સાથે જાય તે વખતે ભીમ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે. (૧) તે સો કૌરવોનો નાશ કરશે (૨) દુઃશાસન રૂઢિરનું પાન કરશે (૩) દુયોધનના સાથળ તોડીને તેના લોહીથી ખરડાયેલા હાથ દ્વૌપદીના વાળ બાંધશે.

આ ફેરફારથી ભીમના પાત્રને અનેરો ઉઠાવ મળ્યો છે. તેના ઉત્કટ પરાક્રમ, તીવ્ર વૈરભાવના અને ? દ્વૌપદી પ્રત્યેનો અનન્ય અનુરાગ આનાથી પ્રગટ થયો છે. આ ન રીતે નાટકમાં મુખ્ય વિષય યુદ્ધ છે. પરંતુ રંગમંચ માટે નિષિદ્ધ છે. આથી એના વિકલ્પે નાટકકારને સંવાદથી કામ ચલાવવું પડે છે. રાક્ષસ-રાક્ષસીનો સંવાદ આ રીતે મુકાયેલો છે. તે કાલ્પનિક છે. આ પ્રસંગથી ભીમના પાત્રમાં વૈરજન્ય હિસંક પશુવૃત્તિઓ પ્રગટ થાય છે. જેથી નાટ્યકારે ભીમ માનવલોહી પીવે એ ઘટનાને બનાવવા તેનામાં રાક્ષસે પ્રવેશ મર્યો છે. યુદ્ધપ્રદર્શનનો વિકલ્પ નાટકના સંવાદ જ હોય.

દુઃશાસન નરપશુ હતો. તેણે પાંચાલની રાજકન્યા દ્વૌપદીને વાળથી અગાઉ પકડી હતી. તેણે રાજાઓ અને વડીલોની હાજરીમાં દ્વૌપદીના વસ્ત્ર પણ ખેંચ્યા હતા. આ દુઃશાસનની છાતીમાથી રક્તરૂપી મદિરા પીવાની મે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. કોઈમાં તાકાત હોય તો આ કૌરવને બચાવો.

સ: અય મદભુબપજરનિયતિત: કૌરવે : સંરક્ષ્યાતામ

રાજા દુર્યોધનને માટે સ્વમાન એ સંપત્તિ છે. આ ધનુર્ધારીરાજાની સામે જ મે દુઃશાસનનું હુંફાળુ લોહી એના જીવતા જ પીધું છે. એ વખતે કૃરુઓની સ્વજન કર્ણ અને શલ્ય પણ સામે જ હતા. દુઃશાસન છાતી મે તીક્ષ્ણ નખથી ચીરીનાખી હતી. તેમાથી લોહી કાઢ્યું હતું. દુઃશાસન આને લાયક જ હતો. તેણે પાંડવોની વહુના કેશ અને વસ્ત્ર ખેંચ્યા હતા. પશુની સાથે થાય એવું ઘાતકી કર્મ ભીમસેને દુઃશાસન સાથે કર્યું. યુદ્ધમાં દુઃસાધ્ય ગણાય, તેવી શત્રુહોની પ્રતિજ્ઞા દૈવે સહજતાથી પુરી કરાવી આપી.

મહાભારત યુદ્ધની ઘટનાઓ લગભગ દોઢ મહિનામાં બની જેને નાટકમાં. લેખકે ચાર જ દિવસમાં આટોપી લીધું છે.

સમગ્ર ઘટનામાં ભીમના પરક્રમોમાં અમાનવીય વ્યવહારને સુધારવા માટે ભીમનાં પાત્રનું ઉધ્વીકરણ ભટ્ટનારાયણે કર્યું છે.

ડો.રાજવંશ હિરા લખે છે—વહુ એશા દ્વયોન્મત ઉછૂત નાયક હૈ જીસકે વ્યક્તિત્વ કી એક માત્ર વિશેષતા હૈ—પ્રતિશોધ એવ પ્રતિજ્ઞાપુર્તિ

પ્રતિશોધની એની વૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ છે કે એ સહદેવને કહે છે કે મારો વૈરસંબધ મારી અંગત બાબત છે, તમારે સંધિ કરવી હોય તો કરો, ભીમ આ સંધિ તોડી નાખશે. પ્રતિશોધની એની ભડભડતી આગમાં સાહસવૃત્તિ ઈંધણનું ક્રમ કરે છે. જેમા માનવસહજ વિવેક ભુલાઈ જતો ઓય માટ ભટ્ટનારાયણે ભીમનાં પાત્રમાં રાક્ષસનો પ્રવેશ થયો એમ દર્શાવ્યું છે. ત્યારબાદ એના માતાપિતા તુલ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર—ગાંધારીને પગે લાગીને કહે છે—કૌરવોનો પુરેપુરો યુરો કરનારો દુઃશાસનના લોહીનો પીનારો, દુર્યોધનના સાથળને તોડનારો આ ભીમ મસ્તક નમાવે છે. અહીં પણ ભીમનાં પાત્રમાં નમ્રતા જોવા મળે છે. મુળકથાનકને આધારે પાત્રોની મનોવૈજ્ઞાનિક બાજુઓની નિરીક્ષણ કરીને આવા પ્રસંગોનાટકમાં ઉભા કરવામાં આવ્યા છે.

ભટ્ટનારાયણ એક ઉત્તમ નાટકકારની અદાથી ભીમનાં વ્યહારો માનવસહજ બને એ માટેની યુક્તિ—પ્રયુક્તિઓ નાટકમાં પ્રયોજી છે. ખાસ કરીને ભયંકર દશ્યને ટાળવાને બદલે તેની ભયંકરતા ક્યાક ઓછી દેખાય અને મુળસ્વભાવ રાક્ષસીવૃત્તિનો ઓય જેથી નેપથ્યનો સહારો લઈને ભીમનાં ધૃણા જન્માવે તેવા દુઃશાસન રૂઢિરપાન વખતનું દશ્ય ખરેખર રાક્ષસનાં પ્રવેશ થવાથી નિર્માણ થયું છે અને એક આ મહત્વનો વળાક કાલ્પનિક રીતે નાટ્યકારે રજૂ કર્યો છે.

WOMEN EMPOWERMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT : POLICES AND ISSUES

- Dr. Prema. Parande
Lecturer in Economics
Govt PU College for Girls
BIJAPUR - 586101
Karnataka State, INDIA

The year 1975 was declared as “year of women” by the United Nations. Since then there is increased concern of women’s sufferings and their empowerment in the society. Very recently the UNDP has brought out its Human Development Report 2003, which speaks about the millennium development goals. It lists eight goals out of which the third goal to be achieved is gender equality and empowerment of women. In the latest budget presented before the Parliament for the 2004-05, the Union Finance Minister has spoken about “gender budgeting”.

Women empowerment is a global issue, which has gained momentum in the recent decades. In India, besides ratification of International conventions, provisions in the constitution and several legislative Acts have been made to get rid of this malaise. But things are far from satisfactory

On the eve of International Women’s Day, IFC and the World Bank’s Oil, Gas, Mining, and Chemicals Department teamed up with the Women’s Network for a Sustainable Future, a nonprofit organization that mobilizes business women for social responsibility and sustainable development.

Ann Goodman, Executive Director of WNSF, said, "Women executives are eager to share capacity with women in the developing world. WNSF facilitates this connection because it thinks this cross-fertilization of ideas helps all women and advances the cause of sustainable development. No matter what industry you are in, women's economic empowerment should be a top priority."

“For far too long, extractive industries have come at a great cost to women,” said John Strongman, Mining Advisor at the World Bank Group. “Women tend to bear the brunt of family and community disruption of the projects while men accrue the employment benefits. We need to close this gender gap because this is not only a moral issue but a development one.”

The group of experts unanimously agreed that in a world where women comprise a clear majority of the poorest 1.3 billion people, earn only 10 percent of the world’s income, and own only 1 percent of the world’s property, there will be no sustainable development without women’s economic empowerment.

The year 1975 was proclaimed the International Women's Year by the United Nations General Assembly. The Year was a turning-point in that it put women's issues on the

The Convention defines discrimination against women as " any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex, which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women, irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field."

By accepting the Convention, States commit themselves to undertake a series of measures to end discrimination against women in all forms, including:

1. Incorporating the principle of equality of men and women in their legal system, abolish all discriminatory laws and adopt appropriate ones prohibiting discrimination against women;
2. Establishing tribunals and other public institutions to ensure the effective protection of women against discrimination; and
3. Ensuring elimination of all acts of discrimination against women by persons, organizations or enterprises.

Countries that have ratified or acceded to the Convention are legally bound to put its provisions into practice. They are also committed to submit national reports, at least every four years, on measures they have taken to comply with their treaty obligations.

INTERESTING FACT

Egypt has signed the Convention on 16 July 1980, the United States of America on 17 July 1980 and the UK on 22 July 1981. followed other developing countries.

The Fourth World Congress on Women, Platform for Action, held in Beijing in 1995 aimed at accelerating the implementation of Nairobi Forward-Looking Strategies for the Advancement of Women, and at removing all the obstacles to women's active participation in all areas of public and private life through full and equal share in economic, social, cultural, and political decision-making.

Critical areas of concern include the persistent and increasing burden of poverty on women, unequal access to education and training, violence against women and the effects of armed conflicts on women. Other issues include inequality in economic structures and the sharing of power and decision-making at all levels, the stereotyping of women in media, and the persistent discrimination against the girl child.

This was then followed by the "Beijing + 5 (200)" meeting held in New York at the UN Headquarters, which adopted a political declaration and document for "Further Actions and Initiatives to Implement the Beijing Declaration and Platform for Action." This document consisted of three main sections:

Achievements and obstacles in the implementation of the Platform for Action;

1. Current challenges affecting the full implementation of the Beijing Declaration and the Platform for Action; and
2. Actions and initiatives to overcome those obstacles.

In November 2003, the U.S.A Department of State launched the Middle East Peace Initiative

(MEPI), which adopted the empowerment of women as one of its four main pillars.

Technology, and innovation, as well as mainstreaming a gender perspective into decision making processes, development policies, programs and projects as a tool for achieving gender equality and sustainable development.

The Network activities are expected to contribute towards building an integrated scientific community capable of meeting the challenges of sustainable development. Arab region in line with the expected scientific advancement of the 21st century by empowering women and strengthening their effective participation and contribution in science, technology, and innovation.

There will be several important opportunities for further progress in the weeks and months ahead. The International Conference on Finance for Development and the World Summit on Sustainable Development offer important opportunities to recognize the central role of women in achieving sustainable development in a globalizing world. The Second World Assembly on Ageing will address the dramatic impact on women of global population ageing, and the need to ensure that all women can age with security and dignity. And the General Assembly's Special Session on Children is expected to set specific, time-bound targets for protecting and fulfilling the rights of all children and women.

On this International Women's Day, as we prepare for the vital challenges before us, let us all be mindful that the achievement of women's rights is not the responsibility of women alone--it is the responsibility of us all. Let us step up our efforts to create an environment where progress towards gender equality is not a daily struggle, but a natural part of all our actions. Let that resolve underpin all our work to translate the Millennium Declaration into reality.

Despite many international agreements affirming their human rights, women are still much more likely than men to be poor, malnourished and illiterate. They usually have less access than men to medical care, property ownership, credit, training and employment. They are far less likely than men to be politically active and far more likely to be victims of domestic violence.

Gender equality implies a society in which women and men enjoy the same opportunities, outcomes, rights and obligations in all spheres of life. Equality between men and women exists when both sexes are able to share equally in the distribution of power and influence; have equal opportunities for financial independence through work or through setting up businesses; enjoy equal access to education and the opportunity to develop personal ambitions. A critical aspect of promoting gender equality is the empowerment of women, with a focus on identifying and redressing power imbalances and giving women more autonomy to manage their own lives. Women's empowerment is vital to sustainable development and the realization of human rights for all. Addressing women's issues also requires recognizing that women are a diverse group, in the roles they play as well as in characteristics such as age, social status, urban or rural orientation and educational attainment. Although women may have many interests in common, the fabric of their lives and the choices available to them may vary widely. UNFPA seeks to identify groups of women who are most marginalized and vulnerable (women refugees, for example, or those who are heads of households or living in extreme poverty), so that interventions address their specific needs and concerns. This task is related to the critical need for sex-disaggregated data and UNFPA helps countries build capacity in this area.

Key Issues and Linkages

- Reproductive health: Women, for both physiological and social reasons, are more vulnerable than men to reproductive health problems. Reproductive health problems, including maternal mortality and morbidity, represent a major – but preventable – cause of death and disability for women in developing countries. Failure to provide information, services and conditions to help women protect their reproduction health therefore constitutes gender-based discrimination and a violation of women’s rights to health and life.
- Stewardship of natural resources: Women in developing nations are usually in charge of securing water, food and fuel and of overseeing family health and diet. Therefore, they tend to put into immediate practice whatever they learn about nutrition and preserving the environment and natural resources.
- Economic empowerment: More women than men live in poverty. Economic disparities persist partly because much of the unpaid work within families and communities falls on the shoulders of women and because they face discrimination in the economic sphere.
- Educational empowerment: About two thirds of the illiterate adults in the world are female. Higher levels of women's education are strongly associated with both lower infant mortality and lower fertility, as well as with higher levels of education and economic opportunity for their children.
- Political empowerment: Social and legal institutions still do not guarantee women equality in basic legal and human rights, in access to or control of land or other resources, in employment and earning, and social and political participation. Laws against domestic violence are often not enforced on behalf of women.
- Empowerment throughout the life cycle: Reproductive health is a lifetime concern for both women and men, from infancy to old age. UNFPA supports programming tailored to the different challenges they face at different times in life.

Experience has shown that addressing gender equality and women’s empowerment requires strategic interventions at all levels of programming and policy-making.

“Educationally, women constitute one of the most deprived and long neglected segments of the society. The deprivation gets acute with their poverty and socio-economic awkwardness. Efforts will be target oriented in fulfilling the goal of educating women and ensuring ‘equality’. Eco-feminism envisages concern of the women for the environment and their direct involvement in the environment protection. Women are more prone to fall victim to environmental degradation.

“Ecological improvement hinges and availability of drinking water and cooking fuel for which enormous women labour is spent without any return. Women welfare schemes such as Self Help Groups empower women to become economically independent and sound. This will enable them to. Have greater access to healthcare services and improve their physical well being. Women should be encouraged to contribute not only to home affairs but also to socio-economic, political, cultural and ecological growth of society.”

The World Bank’s Gender Action Plan as the world’s biggest development bank, the World Bank Group finances projects to the tune of more than \$ 20 billion a year. Established to underpin the World Bank Gender Strategy, the Gender Action Plan aims to ensure that World Bank programmes, in future, will reach and benefit larger numbers of women, without being confined to the health and education sectors.

The Action Plan is a strategic initiative designed to promote better access to productive assets such as capital, land and infrastructure and also to legal services and provisions for women. In addition, the Action Plan provides start-up capital for innovative projects and approaches in support of women’s economic empowerment and participation and invests in analytical work on

gender in order to make the business case for women's economic empowerment and for an effective integration of gender issues in the World Bank's credit policy and also in national poverty reduction and growth strategies by our development partners. The Gender Action Plan is an expression of the Bank's desire – and need – to closely liaise and cooperate with partners in the North and South on unleashing women's potential.

In implementing the Gender Action Plan, the World Bank is engaged for the first time in very close cooperation with UNIFEM, the United Nations Development Fund for Women. I welcome this as a very positive move. To achieve common goals, we must all harness and pool our comparative advantages and strengths – especially where the aim is to promote gender equality and eliminate gender-specific discrimination.

Take, for example, the Protocol to the “African Charta on human and peoples' rights on the rights of women in Africa”. It has been signed by 42 African heads of state and government and came into force in September 2005. Among other things, the protocol stresses economic rights of women such as those of owning land and other kinds of property. It provides African societies with a legal framework for women's full participation in public, political and economic development and the enjoyment of their rights.

In the “Solemn declaration on gender equality in Africa”, the member states of the African Union pledged to enforce this legal framework and to promote gender equality. In addition, they committed themselves to closely monitor their own performance through an annual reporting system. Such initiatives and efforts deserve not only respect, they deserve our support.

Effective and sustainable promotion of gender equality and women's empowerment also calls for gender issues to be integrated in and promoted by the new aid architecture and modalities such as budget support and sector wide approaches. We jointly need to engage in gender analysis and gender responsive development interventions and management of public goods, including gender responsive public financial management. We address these new challenges together with our partners in the South and North.

Since the Millennium Summit in 2000, we have earmarked well over half of our bilateral ODA funding for projects and programmes that have demonstrably positive impacts on gender equality. Over and above this, we have pledged almost half a billion euros since then to projects and programmes which focus specifically on promoting gender equality.

The savings and credit cooperatives that Germany supports, in Nepal, for instance, have yielded impressive results. Not only is half of their total membership now female, but the most successful cooperatives are those which consist only of women. Through the promotion of micro-credit, German development cooperation now reaches more than 50 million people, around 80 % of them women. We must – and will – advance further down this road.

Economic empowerment of women is a joint responsibility. It can only be achieved in dialogue with and the full participation of major actors from the private and finance sector, from politics, science and civil society. This is what we promote. Growth and development – the only way forward is with women.

It is imperative for a sustainable development in developing, over-populated countries like India that women have access to education and appropriate need-based technologies. Out of the five thrust areas earmarked for India's Vision 2020, the information and communication technologies (ICT), like the other four, have also given us vital tools to achieve our development

strategies. These tools and technologies coupled with the power of knowledge can enable women in developing countries to join the battle for economic, social and political empowerment. Already a “digital divide” implying uneven distribution of the technologies within the societies and across the world has set in, upsetting the balance of gender equality. Ready access and use of ICT is expected to bridge this “gap” or “divide” to a large extent, provided social and economic benefits are directly linked to these emerging technologies. There are factors like education, financial independence, language barriers, cultural cross-linkages, traditional skills and remoteness of locations, besides cost of technologies, which would determine the participation of women in this sector. Presently, women constitute 31% of the total workforce. NASSCOM has predicted that male-female ratio by the year 2005 would be 65 to 35, which indicates towards a healthy trend. But, the socio-economic disparity would not be removed by these statistics alone. A Herculean task lies ahead to provide ICT to many more segments of women, not considered hitherto.

New Horizons of ICT for Women: *Problems and Prospects*

The ICT policy when looked at from a gender perspective must take into consideration the various dimensions, including education, employment and empowerment.

According to the 2001 census, female literacy is 54.16 % as against male literacy of 75.85 % in India. The enrollment of girls in educational institutions decreases as educational level goes higher. The enrollment of girls in Engineering/ Technology/ Architecture at the Bachelors level (in 1998) is 57,968 as against 285,137 boys. This imbalance is largely due to socio-economic reasons, and a very large concerted drive is required to remove this imbalance.

Since the percentage of women enrolling for higher education is quite low, the benefit of ICT can go to a large section if more and more IT courses at 10+ or 12+ levels are introduced as vocational streams. The girls’ polytechnics are promoting some of these with preferences in jobs, and special incentives in the initial years.

<i>Women’s education at a glance (India)</i>	
Literacy rate of women (as against men 75.85 %)	54.16 %
Secondary education	38 %
Education and law	4 %
Women Tertiary students	36 %
Women students in natural sciences	30.4 %

Source : Women and IT in India.

Keeping in view the plight of rural women, who are more unaware of new technologies than their urban counterparts, government is providing special packages for them, who are involved in home based or small-scale activities related to handloom, handicraft, sericulture, etc. From identification of projects to the marketing of products, these packages are helping women entrepreneurs to a great extent. Government of India is in the process of establishing Community Information Centres (CIC) at all block levels, which are designed as the prime movers of ICT in the most economically backward and geographically difficult terrains. CICs are supposed to provide multipurpose information (on health, education, social welfare and

small-scale industry, etc). This might prove to be a “shot in the arm” for the rural women that can boost their economic and social status.

There are many more cases of similar and different nature, which have encouraged the NGOs, the government and the funding agencies to expedite women’s development through ICT. From managing water distribution at the village-level to standing for local elections and having access to lifelong learning opportunities, ICT is opening up new vistas of development. The Information and Communication Technologies are for everyone and women have to be an equal beneficiary of the advantages offered by the technology. Moreover, the benefits accrued from the synergy of knowledge and ICT cannot be restricted to the upper strata of the society and have to freely flow to all segments of the women population.

We are organizing various events and Trainings for the empowerment of women for attaining sustainable development of life and livelihood. The programmes such as SHG formation Trainings, Micro financing (savings & credit) Trainings, Skill Development Trainings, Women’s Rights Trainings, Sustainable Environment Trainings with other cultural events and Women Mela are the interventions of AWARD for the Sustainable Development of Women.

- Violence against women
- Family friendly employment
- Childcare
- Integrating the women’s perspective into government
- Women’s representation in public life/decision making
- Fulfillment of legal and international obligations.

Baroness Jay has said *“We need to listen, and continue to listen to women. By meeting the aspirations of women in their own right we are also benefiting society as a whole.”*

The Women’s Unit is also continuing its work on:

- Violence against women, with a publication planned in 1999
- Increasing the number of women in public life. The government is
- committed to principle of 50:50 representation of women and men
- ‘Mainstreaming’ – which requires policy makers to consider the impact of all policy proposals on women – this is the back bone of the Women’s Unit agenda. In all of this work, we are keen to see gender sensitive indicators developed and used right across Government to help us monitor whether we are making progress. There are many ways in which indicators can be used and we are keen to promote qualitative as well as quantitative indicators to capture those elements that can’t easily be measured as well as those which can.

Sustainable development through the effective protection of the environment and the prudent use of natural resources. These issues are still dear to my heart.

Sustainable development can be encouraged through social progress which recognizes and meets everyone’s needs. The Government’s aim of 50:50 representations of women and men in public appointments is a crucial recognition of the contribution women can and should make to decision-making.

In order to attract more women to take part in public life it is essential that their skills and experience (which are very often different to those of men) are recognized and valued.

Advertisements can be off putting and many women simply feel they have too many responsibilities already. We need to understand and address obstacles to women seeking public appointments.

Last but not least, the mainstreaming initiative is designed to ensure that policy makers consider the impact of their proposals on women, ethnic minorities and the disabled at the earliest stage possible in the decision-making process; not as an add-on at the end. Guidelines were issued in November 1998 to civil servants explaining what is required.

We've come a long way since then

That was 1979. Now it's 2008 and we all know a lot more. We know that:

- When women carry home trees on their heads for the family fuel its called housework.
- When men provide electricity and gas for fuel they call it the gas board and the electricity board and they make big profits.
- Of the world's 1.3 billion poor people, it's estimated that nearly 70% are women.
- Women earn about 3/4 of the male wage for the same type of work.
- Rural women produce 55% of food grown in developing countries.
- In most countries women work more than twice the amount of unpaid time men does.
- The value of women's unpaid housework and community work is estimated at over \$11 trillion.

The UN process has provided a framework for sharing and developing our ideas and our analysis of gender policies and politics.

It has provided a catalyst for evolution in the women's movement worldwide. We have a lot more knowledge and statistics and theories and analysis which have evolved over the last 20 years.

The majority half of the world's population (women) and their relationship with the other half (men). That's just about everyone, I think.

The Platform for Action on Environment:

"Women have an essential role to play in the development of sustainable and ecologically sound consumption patterns and approaches to natural resource management."

1. It makes the link between poverty and environmental degradation, and that everyone's cooperation is needed to eradicate poverty to achieve sustainable development.
2. The Platform highlights the contribution and potential of women to sustainable development.
3. Through their management and use of natural resources, women provide sustenance to their families and communities.

- Women's indigenous knowledge of ecological linkages and ecosystem management are the main labour force for subsistence production.
- Women are more likely to be around, more stable part of the population—they are more likely to make a long term commitment and investment in their communities.
- Women have often played leadership roles or taken the lead in promoting an environmental ethic re-cycling, local level activities.
- There's been a rapid growth of women's NGOs working at local, national and international level.

Women remain largely absent at all levels of policy formulation and decision-making in natural resource and environment management.

- Their skills and experience are marginalized in policy making.
- Women are rarely trained as professional natural resource managers, planners and agriculturalists.

What needs to happen?

The Platform points out that we're not going to get there without women's input: "*Sustainable development will be an elusive goal unless women's contribution to environmental management is recognised and supported.*"

- A sound environmental policy means a holistic approach. Women's participation and leadership is essential to every aspect of that approach.
- There has to be an active and visible policy of mainstreaming.
- We must promote women in environmental decision-making.
- Increase women's access to education and information.
- Promote women's participation in development of local communities in rural and urban areas.
- We must protect and use women's knowledge.
- Protect women from environmental hazards at home, work, and other environments.
- Women need to be empowered as producers and consumers.
- There must be a gender perspective in design of technology and participation of women in the design of technologies which meet their needs.
- We must assess the impact of environment policies and programmes on women.
- And for all this to happen, we need co-operation between governments, NGOs, public and private sector institutions.

Women should be fully involved in decision-making and in the implementation of sustainable development activities (and in) research, data collection and dissemination of information."

References :

World Development Report

Chandra, Susmita., Women and Economic Development, B.R. Publishing Corporation, Delhi, 2001.

Choube, Ramesh., and saini, Kalpana, Status of women in rural Societies, 'M.P. Aditya Publishers, 2002.

D'Abreo A.D., from Development Worker to activist, Margaret D'Abreo Deeds Lower Bendoor, Mangalore Karnataka, 1989.

Dabir, Neela., women in Distress, Rawat Publication, Jaipur and New Delhi, 2000.
World Bank Report

NATIONAL SYMBOLS

**Chauhan Shashikant Hansrajbhai
(Ph. D. Continue.....)
Lecturer in History,
Bahauddin Arts College, Junagadh.**

National flag : Flag of India by Pingali Venkayya (Indian Tricolour)

It's a horizontal three color flag of saffron at the top, white in the middle, and green at the bottom. In the centre, there is a navy blue wheel with twenty-four spokes, known as the Ashoka Chakra.

National emblem : National Emblem of India (Lion Capital of Asoka)

It was adopted as the National Emblem of India on 26th January 1950, the day India became a republic country. The Emblem also consists of the motto of India - "Satyamev Jayate" in Devnagari Script, which means "Truth Alone Triumphs".

National calendar : Indian national calendar (Saka calendar)

The calendar was introduced by the Calendar Reform Committee in 1957, as a part of the Indian Ephemeris and Nautical Almanac, which also contained other astronomical data, as well as timings and formulae for preparing Hindu religious calendars, in an attempt to harmonize this practice. Despite this effort, local variations based on older sources such as the Surya Siddhanta may still exist.

Usage officially started at Chaitra 1, 1879 Saka Era, or March 22, 1957.

National anthem : "Jana Gana Mana" by Rabindranath Tagore

"Jana Gana Mana" was officially adopted by the Constituent Assembly as the Indian national anthem on January 24, 1950.

National song : Vande Mataram by Bankim Chandra Chatterjee

The first political occasion where "Vande Mataram" was sung was the 1896 session of the Indian National Congress.

National flower : Indian lotus (*Nelumbo nucifera*)

Lotus is a sacred flower and occupies a unique position in the art and mythology of ancient India and has been an auspicious symbol of Indian culture.

National fruit : Mango (*Mangifera indica*)

In India, there are over 100 varieties of mangoes, in different sizes, shapes and colors. Mangoes have been cultivated in India from time immemorial. The poet Kalidasa sang it and also praised it. Alexander savored its taste, as did the Chinese pilgrim Hieun Tsang. Mughal emperor Akbar planted 100,000 mango trees in Darbhanga, Bihar at a place, now known as Lakhi Bagh.

National river : Ganga

Ganga is the longest river of India with the most heavily populated river basin in the world. The river is revered by Hindus as the most sacred river on earth.

National tree : Indian Banyan or Indian fig tree (*Ficus bengalensis*)

The branches of Indian Banyan tree root themselves to form new trees and grow over large areas. Because of this characteristic and its longevity, this tree is considered immortal and is an integral part of the myths and legends of India.

National animal : Royal Bengal Tiger (*Panthera tigris*)

The Bengal tiger can be found throughout the country except in the north-western region.

National aquatic animal : Gangetic Dolphin (*Platanista gangetica*)

Gangetic Dolphin is said to represent the purity of the holy Ganga as it can only survive in pure and fresh water.

National bird : Indian Peacock (*Pavo cristatus*)

The peacock is designated as the national bird of India.

National Currency Symbol : Indian Rupee

The symbol of Indian Rupee typifies India's international identity for money transactions and economic strength. The Indian Rupee sign is an allegory of Indian ethos. The symbol is an amalgam of Devanagari "Ra" and the Roman Capital "R" with two parallel horizontal stripes running at the top representing the national flag and also the sign "equal to". The Indian Rupee sign was adopted by the Government of India on 15th July, 2010.

The symbol was conceptualised and designed by Udaya Kumar, a post graduate in Design from Indian Institute of Technology Bombay, has been chosen from thousands of concept entries received by the Ministry of Finance through an open competition among resident Indian nationals. The process of establishing and implementing this new identity is underway through various digital technology and computer applications.

Shyamji Krishnavarma

-Chavda Bhavik Lomabhai

(Ph. D. Continue.....)

Lecturer in History,

Bahauddin Arts College, Junagadh.

Shyamji Krishnavarma (1857–1930) was an Indian revolutionary, lawyer and journalist who founded the Indian Home Rule Society, India House and The Indian Sociologist in London. A graduate of Balliol College, Krishna Varma was a noted scholar in Sanskrit and other Indian languages. He pursued a brief legal career in India and served as the Divan of a number of Indian princely states in India. He had, however, differences with Crown authority, was dismissed following a supposed conspiracy of local British officials at Junagadh and chose to return to England. An admirer of Dayanand Saraswati's approach of Cultural nationalism, and of Herbert Spencer, Krishna Varma believed in Spencer's dictum "Resistance to aggression is not simply justified, but imperative"

In 1905 he founded the India House and The Indian Sociologist, which rapidly developed as an organised meeting point for radical nationalists among Indian students in Britain at the time and one of the most prominent centres for revolutionary Indian nationalism outside India. Most famous among the members of this organisation was Veer Savarkar. Krishna Varma moved to Paris in 1907, avoiding prosecution. He died in 1930.

Early life

Shyamaji Krishna Varma was born on October 4, 1857 in Mandvi, Kutch province as Shamji, the son of Karsan Bhanushali (Karsan Nakhua; Nakhua is the surname while Bhanushali is the community name), a labourer for cotton press company, and Gomatibai, who died when Shyamaji was only 11 years old. He was raised by his grandmother. After completing secondary education in Bhuj he went to Mumbai for further education at Wilson High School. Whilst in Mumbai he learnt Sanskrit.

In 1875 Shyamaji got married to Bhanumati, a daughter of a wealthy businessman of the Bhatia community and sister of his school friend Ramdas. Then he got in touch

with the nationalist Swami Dayananda Saraswati, a radical reformer and an exponent of Vedas, who had founded Arya Samaj. He became his disciple and was soon conducting lectures on Vedic philosophy and religion. In 1877, a public speaking tour secured him a great public recognition all over Bharat. He became the first non-Brahmin to receive the prestigious title of Pandit by the Pandits of Kashi in 1877. He came to the attention of Monier Williams, an Oxford professor of Sanskrit who offered Shyamaji a job as his assistant.

Oxford

Shyamji arrived in England and joined Balliol College, Oxford on 25 April 1879 with the recommendation of Professor Monier Williams. Passing his B.A. in 1883, he presented a lecture on “the origin of writing in India” to the Royal Asiatic Society. The speech was very well received and he was elected a non-resident member of the society. In 1881 he represented India at the Berlin Congress of Orientalists.

Legal career

He returned to India in 1885 and started practice as a lawyer. Then he was appointed as Diwan (chief minister) by the King of Ratlam State; but ill health forced him to retire from this post with a lump sum gratuity of RS 32052 for his service. After a short stay in Mumbai, he settled in Ajmer, headquarters of his Guru Swami Dayananda Saraswati, and continued his practice at the British Court in Ajmer. He invested his income in three cotton presses and secured sufficient permanent income to be independent for the rest of his life. He served for the Maharaja of Udaipur as a council member from 1893 to 1895, followed by the position of Diwan of Junagadh State. He resigned in 1897 after a bitter experience with a British agent that shook his faith in British Rule.

Nationalism

Having read Satyarth Prakash and other books of Swami Dayanand Saraswati, Shyamji Krishna Varma was very much impressed with his philosophy, writings and spirit of Nationalism and had become one of his ardent admirers. It was upon Dayanand's inspiration, he set up a base in England at India House where were produced many revolutionaries like Madam Cama, Veer Savarkar, Lala Hardyal, Madan Lal Dhingra, Bhagat Singh etc. Shyamji Krishan was also an admirer of Lokmanya Tilak and

supported him during the Age of Consent bill controversy of 1890. However, he rejected the petitioning, praying, protesting, cooperating and collaborating policy of the Congress Party, which he considered undignified and shameful. In 1897, following the atrocities inflicted by the British government during the plague crisis in Poona, he supported the assassination of the Commissioner of Plague by the Chapekar brothers but he soon decided to fight for Indian Independence in Britain.

England

Ordained by Swami Dayanand Saraswati the founder of Arya samaj, Shyamji Krishan Verma upon his arrival in London stayed at the Inner Temple and studied Herbert Spencer's writings in his spare time. In 1900 he bought an expensive house in Highgate. His home became a base for all political leaders of India. Gandhi, Lenin, Tilak, Lala Lajpat Rai, Gopal Krishna Gokhale, etc., all visited him to discuss the Indian Independence Movement. Avoiding the Indian National Congress, he kept in contact with rationalists, free thinkers, national and social democrats, socialists, Irish republicans, etc.

He was much inspired by Herbert Spencer's writings. At Spencer's funeral in 1903, he announced the donation of £1,000 to establish a lectureship at University of Oxford in tribute to him and his work. A year later he announced that Herbert Spencer Indian fellowships of RS 2000 each were to be awarded to enable Indian graduates to finish their education in England. He had also announced additional fellowship in memory of the late Swami Dayananda Saraswati, the founder of Arya Samaj, along with another four fellowships in the future.

Political activism

In 1905, Shyamji focused his activity as a political propagandist and organiser for the complete independence of India. Shyamji made his debut in Indian politics by publishing the first issue of his English monthly, The Indian Sociologist, an organ of freedom and of political, social and religious reform. This was an assertive, ideological monthly aimed at inspiring mass opposition to British rule, which stimulated many intellectuals to fight for the freedom of India.

Indian Home Rule Society

On 18 February 1905 Shyamji inaugurated a new organisation called The Indian Home Rule Society. The first meeting, held at his Highgate home, unanimously decided to found The Indian Home Rule Society with the object of:

1. Securing Home Rule for India
  2. Carrying on Propaganda in England by all practical means with a view to attain the same.
  3. Spreading among the people of India the objectives of freedom and national unity.
- India House

The Indian Sociologist of September, 1908, London

As many Indian students faced racist attitudes when seeking accommodations, he founded India House as a hostel for Indian students, based at 65, Cromwell Avenue, Highgate. This living accommodation for 25 students was formally inaugurated on 1 July by Henry Hyndman, of the Social Democratic Federation, in the presence of Dadabhai Naoroji, Lala Lajpat Rai, Madam Cama, Mr. Swinney (of the London Positivist Society), Mr. Harry Quelch (the editor of the Social Democratic Federation's Justice) and Charlotte Despard, the Irish Republican and suffragette. Declaring India House open, Hyndman remarked, "As things stands, loyalty to Great Britain means treachery to India. The institution of this India House means a great step in that direction of Indian growth and Indian emancipation, and some of those who are here this afternoon may live to witness the fruits of its triumphant success." Shyamji hoped India House would incubate Indian revolutionaries and Bhikaiji Cama, S. R. Rana, Vinayak Damodar Savarkar, Virendranath Chattopadhyaya, and Lala Hardayal were all associated with it.

Later in 1905, Shyamji attended the United Congress of Democrats held at Holborn Town Hall as a delegate of the India Home Rule Society. His resolution on India received an enthusiastic ovation from the entire conference. Shyamji's activities in England aroused the concern of the British government: He was disbarred from Inner Temple and removed from the membership list on 30 April 1909 for writing anti-British articles in The Indian Sociologist. Most of the British press were anti-Shyamji and carried outrageous allegations against him and his newspaper. He defended them boldly. The Times referred to him as the "Notorious Krishnavarma". Many newspapers criticised

the British progressives who supported Shyamji and his view. His movements were closely watched by British Secret Services, so he decided to shift his headquarters to Paris, leaving India House in charge of Vir Savarkar. Shyamji left Britain secretly before the government tried to arrest him.

Paris and Geneva

He arrived in Paris in early 1907 to continue his work. The British government tried to have him extradited from France without success as he gained the support of many top French politicians. Shyamji's name was dragged into the sensational trial of Mr Merlin, an Englishman, at Bow Street Magistrates' Court, for writing an article in *Liberators* published by Shyamji's friend, Mr. James.

Shyamji's work in Paris helped gain support for Indian Independence from European countries. He agitated for the release of Savarkar and acquired great support all over Europe and Russia. Guy Aldred wrote an article in the *Daily Herald* under the heading of "Savarkar the Hindu Patriot whose sentences expire on 24th December 1907", helping create support in England, too. In 1914 his presence became an embarrassment as French politicians had invited King George V to Paris to set a final seal on the Entente Cordiale. Shyamji foresaw this and shifted his headquarters to Geneva. Here the Swiss government imposed political restrictions during the entire period of World War I. He kept in touch with his contacts, but he could not support them directly. He spent time with Dr. Briess, president of the Pro India Committee in Geneva, whom he later discovered was a paid secret agent of the British government.

Post World War I

He offered a sum of 10,000 francs to the League of Nations to endow a lectureship to be called the President Woodrow Wilson Lectureship for the discourse on the best means of acquiring and safe guarding national independence consistently with freedom, justice, and the right of asylum accorded to political refugees. It is said that the league rejected his offer due to political pressure from British government. A similar offer was made to the Swiss government which was also turned down. He offered another lectureship at the banquet given by Press Association of Geneva where 250 journalists and celebrities, including the presidents of Swiss Federation and the League of Nations. Shyamji's offer was applauded on the spot but nothing came of it. Shyamji was

disappointed with the response and he published all his abortive correspondence on this matter in the next issue of the Sociologist appearing in December 1920, after a lapse of almost six years.

Death and commemoration

He published two more issues of Indian Sociologist in August and September 1922, before ill health prevented him continuing. He died in hospital at 11:30pm on March 30, 1930 leaving his wife, Shrimati Bhanumati Krishnavarma.

News of his death was suppressed by the British government in India. Nevertheless tributes were paid to him by Sardar Bhagat Singh and his co-revolutionist brothers in Lahore Jail where they were undergoing a long-term drawn-out trial. Maratha, a daily newspaper started by Shri Tilak in Marathi, paid very touching tribute to him as a great revolutionary.

Pandit Shyamaji Krishnavarma did not live to witness the independence of Bharat, but his confidence in India gaining its freedom from British rule in future was so strong that he made prepaid arrangements with the local government of Geneva and St Georges cemetery to preserve his and his wife's ashes (Asthis) at the cemetery for 100 years and to send their urns to India whenever it became independent during that period. The Congress Party who took over control of India at the end of British rule did not bother to pursue the matter of bringing his ashes for sectarian reasons. Informed about the proposal made by Dr Prithwindra Mukherjee (a Paris-based historian) to late Prime Minister Smt Indira Gandhi, in 1980, and by the interest she showed in favour of repatriating these relics, Shri Mangal Lakhamshi Bhanushali of the Shyamji Krishna Varma Smarak Samiti from Mumbai approached Dr Mukherjee in August 1989. Encouraged by the "good news of the progress achieved" through Mukherjee's "continuous efforts," Shri Bhanushali in his letter to Mukherjee (9 November 1989) requested him "to activate the concerned Embassy Staff," which was earnestly followed up by Mukherjee, by contacting the Indian delegations in Paris and Geneva.

Due to the joint efforts of Mangal Lakhamshi Bhanushali, corporator of Mumbai and trustee of Krishnavarma Foundation, Mandavi, Shri Kirit Somaiya, Member of Parliament, Mulund, Mumbai, Hemantkumar Padhya, researcher and founder/president of Hindu Swatantryavir Smruti Sansthanam, Milton Keynes, United Kingdom, Vinod K

Khanna, MP, Bollywood actor and Minister of External Affairs for the Government of India, Narendra Modi, chief minister of Gujarat State and many others, finally succeeded in returning the urns of Pandit Shyamaji and his wife Bhanumati, which were officially handed over to the Chief Minister of Gujarat State on August 22, 2003, by the Ville de Genève and the Swiss government 55 years after Indian Independence.

In 1970s, a new town developed in his native state of Kutch, was named after him as Shyamji Krishna Varmanagar in his memory and honor.

शमशेर की कविता का अनुभव-विश्व

-डॉ.ओमप्रकाश एच.शुक्ल

गुजरात कॉलेज (सायं), एलिसब्रिज, अहमदाबाद

रचना में ईमानदारी की जो बात है वह रचनाकार के अनुभव से भी संबद्ध है । रचनाकार यदि अनुभव किए बिना भावुकतावश या कहीं से कुछ उठाकर अथवा जोड़-तोड़ कर रचना करता है तो बात बनती नहीं है, रचना का कालजयी होना तो बहुत दूर की बात है । प्रगतिशील कविता के पाँच बड़े कवियों-मुक्तिबोध, शमशेर, नागार्जुन, केदारनाथ अग्रवाल और त्रिलोचन की कविताओं का अनुभव — विश्व स्वाभाविक है कि अलग-अलग हो किन्तु रचना-कर्म में ईमानदारी की बात पर पाँचों एक है । “इन कवियों में रचनात्मक उद्देश्य की कविता है, लेकिन प्रत्येक की काव्य-रचना का निजी रूप-रंग है । नागार्जुन और केदारनाथ अग्रवाल की रचनाशीलता में काफी समानता है, फिर भी दोनों में अंतर है । आजादी के पहले के जन आन्दोलनों की प्रतिध्वनि केदार की कविताओं में है, लेकिन आजादी के बाद के जन जीवन और जन आन्दोलनों की धड़कन नागार्जुन की कविताओं में मिलती है । नागार्जुन के व्यंग्य को धार अप्रतिम है । मुक्तिबोध की गहन विचारशीलता और शमशेर की कला से प्रगतिशील धारा समृद्ध हुई है । किसान-जीवन की लय में मानव-मुक्ति का सधा हुआ राग त्रिलोचन की कविताओं में है ।”^१

नयी कविता के संदर्भ में शमशेर की भी चर्चा होती रही है । नयी कविता के कुछ कवियों ने शोर शराबे और प्रदर्शन को हथियार बनाना चाहा, किन्तु शमशेर का कविता अनुभवजन्य एवं अन्तर्मुखी रही है । उन्होंने स्पष्ट कहा - “बात बोलेगी / हम नहीं / भेद खोलेगी / बात ही ।” शमशेर ‘पाठक-रिझाऊ’ कवि नहीं है । उनकी कविता आज भी कुछ हद तक कठिन मानी जाती है । उनका अनुभव नीले दरिया के समान विस्तृत और खुली चौड़ी हवाओं की तरह व्यापक है । रचनाकार का अनुभव-विश्व समझना तब उतना आसान नहीं रहता जब उसकी रचनाएँ अन्तर्मुखी और गोपनीशील हों । शमशेर को प्रायः हिन्दी का सर्वाधिक निजी कवि माना जाता रहा है । उनका मानना है - “कला केलेण्डर की चीज नहीं है । वह कलाकार की अपनी बहुत निजी चीज है । जितनी ही अधिक वह उसकी अपनी निजी है, उतनी ही कालान्तर में वह और की भी हो सकती है, अगर वह सच्ची है, कला पक्ष और भाव पक्ष दोनों ओर से ।”^२

शमशेर की कविता में भारतीय और पाश्चात्य का अद्भुत सांयुज्य है । उनका काव्याभ्यास व्यापक है, उनमें काव्य-साधना का उत्साह एवं जुनून है । उन्होंने -

पयोग के लिए प्रयोग नहीं किए, उनके अनुभवों को उनकी रचना और प्रक्रिया में स्पष्ट देखा जा सकता है। 'एक नीला दरिया बरस रहा है' या 'राख से लीपा हुआ चौका (अभी गीला पड़ा है)' में अनुभव और अनुभूति के साथ बिम्ब का सुन्दर निरूपण हुआ है। शमशेर को कविता पाठकीय सम्प्रेषण में कुछ दुरूह-सी लगती है। इस संदर्भ में वे कहते हैं - "मैं केवल अपने लिए लिखने लगा तो मैंने देखा जो ये पेण्टिंग के स्टाइल थे, सुर्रियालिज्म के एक्सट्रेक्ट वे, मैंने शब्दों में उनका प्रयोग शुरू कर दिया था तो अक्सर यह हुआ कि कोई भाव उठाया, एकदम शब्द नहीं मिले मुझको।"³ कवि ने जो अनुभव किया उसे शब्दों में बहुत बाद उतारा, ये शब्द सोच-समझकर व काव्याभ्यास के बाद कविता में आते हैं। इसीलिए कविता के सामान्य पाठक को कुछ कठिन-सा लगता है। उनकी कविता में बिम्बों का विशेष महत्त्व है, प्रतीक भी विशिष्ट है और रचना-प्रक्रिया सामान्य से हटकर है। शमशेर को कवियों का कवि बनाने में ये बातें कम महत्त्वपूर्ण नहीं रही।

शमशेर की कविताओं में मार्क्सवादी प्रभाव है तो यह उनके अनुभव की चीज है। मेहनतकश जाट जाति का सामान्य जीवन किसानी-मजदूरी की समस्याओं से घिरा रहता है। शमशेर का जीवन-अनुभव भारतीय किसानों-मजदूरों को ही अपने में समेटे नहीं है बल्कि विश्व-साहित्य के अभ्यास के कारण देश-दुनिया की खबर रखता है। शमशेर की सिर्फ दो कविताओं को ही लें - 'बात बोलेगी' और 'वाम दिशा' तो कह सकते हैं ये रचनाएँ कवि की प्रौढ़ एवं मार्क्सवादी रचनाएँ हैं। कवि ने सर्वहारा समाज के उज्ज्वल भविष्य के लिए मार्क्स की वाम दिशा को कविता का विषय बनाया है। यहाँ कवि का विश्वास मानवता के कल्याण एवं उज्ज्वल भविष्य के प्रति है, कवि को राजनीतिक चेतना भी प्रकट होती है :

'वाम वाम वाम दिशा
समय: साम्यवादी
.....
भारत का
भूत-वर्तमान औ' भविष्य का वितान लिए
काल-मान-विज्ञ-मार्क्स-मान में तुला हुआ
.....
एकता समन्वय वह
मुक्ति का धनंजय वह
चिरविजयी वय में वह
ध्येय धीर / सेनानी / अविराम
वाम-पक्षवादी है --"

द्वितीय विश्वयुद्ध की हिंसा और त्रासदी, भारत की स्वतंत्रता, संयुक्त राष्ट्र संघ की नीति, पूरी दुनिया में हो रहे राजनीतिक बदलाव का अनुभव कवि ने किया। विश्व शांति के लिए कवि 'अमन का राग' रचता है। युद्ध आतंक या मार-पीट से समस्या का स्थायी समाधान नहीं हो सकता। शांति ही सच्चाई है, अहिंसा का मार्ग ही श्रेयस्कर है। कवि इस मार्ग पर चलता हुआ महसूस करता है :

‘सच्चाइयाँ
जो गंगा के गोमुख से मोती की तरह बिखरती रहती है
.....
ये पूरब-पच्छिम मेरी आत्मा के ताने बाने है
.....
सब संस्कृतियाँ मेरे सरगम में विभोर है
क्योंकि मैं हृदय की सच्ची सुख-शांति का राग हूँ
बहुत आदिम, बहुत अभिनव।’

‘चीन’ कविता में भारत-चीन में शान्ति बनी रहे, ऐसी कामना करते हैं। एक अनूदित काव्यांश निम्नरूप में है, जिनमें कवि चीनी बंधुओं के प्रति अपना प्रेम प्रकट किया है :

“सभी को शांति प्यारी है, उतनी ही प्यारी
जितनी कि सबको अपनी आँख प्यारी होती है।”

भारत-चीन संबंध को प्रगाढ़ बनाने के लिए प्रेम और मैत्री का संदेश देने के लिए उत्सुक रहा किन्तु जब वह अनुभव करता है कि चीन ने ‘हिन्दी-चीनी भाई-भाई’ के आड़ में हमारे पीठ में खंजर भोंका है, पंचशील के सिद्धांतों की धज्जियाँ उड़ा दी है, तो कवि का राष्ट्रीय स्वाभिमान जाग उठता है। ‘सत्यमेव जयते’ में कवि की ललकार है, चुनौती है, पीड़ा है। कवि सच्चाई पर बल देता है किन्तु देश के साथ किए विश्वासघात से उसकी पीड़ा और आक्रोश से वह कह उठता है :

“इस धोखे का नाम दोस्ती है और इस दोस्ती को हम
चीन कहते थे।

.....
माओ ने सब कुछ सीखा, एक बात नहीं सीखी :
कि झूठ के पाँव नहीं होते।
.....

सूरज को रोज हमसे पहले देखने वालो,
क्या तुम अंधे हो
.....
हमारी घाटियों में
तुम्हारी सजीव खाद की
कोई आवश्यकता नहीं !!
यहाँ ! न हमारे /
खाद की / उधर !!”

शमशेर का कवि माओ से मार्मिक प्रश्न करता है अगर ‘तुम सचमुच कवि हों तो सोचो कि भारतीयों को उनके अपने ही घर में क्यों बलि चढ़ा रहे हो ? सत्यमेव जयते — इसके आगे कुछ नहीं —

‘शिव-लोक में चीनी दीवार न उठाओ !
वहाँ सब कुछ गल जाता है
सिवाय सच्चाई की उज्ज्वलता के !’

शमशेर की कविता में विद्रोह और असहमति के जो स्वर हैं वे मार्क्सवादी चेतना के कारण हैं । किसानों-मजदूरों की विषम परिस्थिति शोषण आदि से कवि उद्विग्न हो उठता है । ‘काल तुझसे होड़ है मेरी’ और ‘बात बोलेगी’ जैसी रचनाओं में यही स्वर है । ‘बंबई में वर्ली के ७० किसानों को देखकर’ कवि का तेवर ‘सत्यमेव जयते’ जैसा है :

“ये वही बादल घटा टोपी
बिजलियाँ जिनमें चमकती ?
खून में जिनके कड़क ऐसी, कि
गोलियाँ चलगी ?”

‘एक आदमी’ कविता में कवि की प्रगतिशील चेतना व्यापक रूप में प्रकट हुई है । यह प्रगतिशील मानव स्वयं में सूर्य की अकूत शक्ति लिए हुए है, वह पूरी दुनिया को एक ही कदम में नाप लेता है —

‘एक आदमी दो पहाड़ों को कुहनियों से ठेलता
पूरब से पच्छिम को एक कदम से नापता बढ़ रहा है”

दो पहाड़ों के बीच से निकलता हुआ सूरज प्रगतिशील मानव का प्रतीक है। कवि ने उदित होते सूर्य, दो-दो पहाड़ों को ठेलते हुए सूर्य का सश्लिष्ट बिम्ब तो खड़ा किया ही है किन्तु यह उसकी अनुभूति का विषय है और मार्क्सवादी चेतना स्पष्ट झलकती है।

शमशेर को ही नहीं, किसी भी बड़े कवि को जाति-धर्म के बंधन और उसकी आड़ में खेली जाती राजनीति से प्रेम नहीं हो सकता। जाति-धर्म को लेकर रूढ़िवादी लोग एकता भंग करते हैं। 'धर्म' और 'मजहब' के नाम पर हो रहे व्यापार पर कवि व्यंग्य करता है :

‘देखो ये हिन्दू, वो मुस्लिम
ये ‘धर्म’ औ ‘मजहब’ वाले हैं।’

वास्तव में प्रेम और सौंदर्य शमशेर की कविता का केन्द्रीय भाव है। इसलिए 'धर्म' और 'मजहब' की संकीर्णता उनके यहाँ नहीं है। कवि का जीवनमंत्र रहा है —

‘प्रेम की बानी साँची रे साँची’

शमशेर मानव धर्म एवं मानव एकता के पक्षधर हैं। मनुष्य जीवन के लिए शांति और प्रेम बुनियादी आवश्यकता है। प्रेम में भेद के लिए स्थान नहीं। शमशेर जब कहते हैं - “प्रेम की बानी साँची रे साँची” तो कबीर मीरा का परम्परा का आत्मसात करके पूरे अनुभव के साथ कहते हैं। शमशेर की कविता में अनुभूति के स्तर पर प्रेम और सौंदर्य अविभाज्य हैं, प्रेम ही दूसरे अर्थ में सौंदर्य है। इस संदर्भ में रंजना अरगड़े कहती हैं - “प्रेम का रंग उनकी कविताओं में गहरा है, प्रेम को सौंदर्य और शांति की तरह एक मूल्य मानकर उसे अपनी कविता में लाते हैं। प्रेम को वे जीने की अनिवार्यता मानते हैं।”^४ शमशेर की प्रेम कविताएँ प्रायः अन्तर्मुखी हैं। कवि अपनी प्रेयसी से सिर्फ इतना चाहता है - ‘तुम मुझसे प्रेम करो, जैसे मैं तुमसे करता हूँ।’ इसमें प्रेम की तीव्रता अपने पूरे व्यक्तित्व के साथ उभरता है। तभी वे कहते हैं-

‘तुम मुझसे प्रेम करो
जैसे मछलियाँ लगरों से करती हैं
जिनमें वह फँसने नहीं आती
जैसे हवाएँ मेरे सीने से करती हैं
जिसको वह गहराई तक दबा नहीं पाती।’

आधुनिक युग में प्रेम की नैतिकता पर प्रश्नचिह्न लगते जा रहे हैं, पाश्चत्य संस्कृति एवं संस्कार से हम मोहग्रस्त हैं। विवाह न तो सामाजिक बंधन है, न सात जन्मों का रिश्ता है और न ही समझौता रहा है – ऐसी स्थिति में शमशेर की पंक्ति – ‘तुम मुझसे प्रेम करो, जैसे मैं तुमसे करता हूँ।’ अत्यन्त प्रासंगिक है। शमशेर की कविता में प्रेयसी साँवली है, अंगूरी रेशम की झलक लिए हुए। वे प्रेयसी के काले घने बालों के बीच घिरे हुए हैं। उनकी कविता में शाम और प्रेयसी की साँवलापन विशिष्ट रहा है। एक बातचीत में वे प्रेयसी के बारे में कुछ कहने से बच निकलते हैं, यह उनकी गोपवृत्ति है – ‘जगदीशकुमार के शब्दों में – “एक बार मैंने कुछ कविताओं का प्रच्छन्न प्रेयसी के बारे में पूछ लिया तो यह कह कर च टाल गए कि कोई हो तो भी मेरी कविताओं से उसका सरोकार नहीं है।”^५

प्रेम के कँवल की व्याप्ति आकाश जितना है, वह हमारी चेतना की अनंततामें व्याप जाता है और प्रेम तथा सौन्दर्य एकरूप हो जाते हैं – अविभाज्य।

“प्रेम का कँवल कितना विशाल हो जाता है
आकाश जितना
और केवल उसी के दूसरे अर्थ सौंदर्य हो जाते हैं
मनुष्य की आत्मा में”

पत्नी की मृत्यु से कवि गहरे विषाद में डूब जाता है। इस दौरान की कविताओं में प्रेम की उत्कट कामना है, यादें हैं, अकेलापन है। कवि का प्रेम प्रेयसी या पत्नी के प्रति ही नहीं माँ और पिता के प्रति भी है। प्रकारान्तर में प्रकृति-प्रेम भी इसी का व्यापक रूप कहा जा सकता है। प्रेम संबंधी उनकी महत्वपूर्ण कविताओं में ‘फिर भी क्यों उल्लेखनीय है –

‘फिर भी क्यों मुझको तुम अपने बादल में घेर लेती हो
मैं निगाह बन गया स्वयं
जिसमें तुम आँज गई अपना सुर्मयी साँवलापन हो।’

पत्नी की मृत्यु ही नहीं, आत्मीय मित्रों के चले जाने से भी कवि दुःखी हैं। शोकगीतों में कवि की अनुभूति स्पष्ट मुखर हुई है। “खुश हूँ कि अकेला हूँ / कोई पास नहीं है” और “हमीं एक हमेशा के आलसी / पिछड़ गये हैं...” जैसी कविताओं में कवि की प्रेम-वेदना अभिव्यक्त हुई है – यादें शेष हैं। ये अनुभूतियाँ कवि की अनुभवजन्य हैं, तभी सच्ची लगती हैं। फैंटेसी एवं बिम्बों में भी कवि की अनुभूति विशेष रही है। कवि की सृजन चेतना उस पार के यमलोक में पहुँच जाती है, जहाँ

उनके, भाई, बहन, बेटी और आत्मीय उनसे मिलने आते हैं किन्तु मिल नहीं पाते । कवि महसूस करता है कि वह 'एक बहुमूल्य पुराने कलम की तरह / किसी सुलगते हुए घर में एकाएक / गुम हो गया' है । आत्मीयों से बिछुड़ने की वेदना कवि के मानस पटल एवं सृजनात्मकता में समा गई है इसीलिए ये बिम्ब अधिक वास्तविक एवं सुंदर लगते हैं ।

शमशेर की प्रकृति में साँवली साँझ, इन्द्रधनुष, उमड़ता दरिया, दो पहाड़ों के बीच से निकलता सूर्य, नीला दरिया, बरसता दरिया, बादल गुलाब आदि बहुत कुछ है । शमशेर की मार्क्सवादी चेतना उनकी प्रकृति में भी स्पष्ट दीखती है । 'सागर तट' की पंक्तियाँ दृष्टव्य हैं —

‘यह समंदर की पछाड़
तोड़ती है हाड़ तट का
अति कठोर पहाड़ ।’

समंदर विशाल है जिसने राम को भी धनुष उठाने के लिए विवश कर दिया था उसकी लहरें तट को पछाड़नी चाहती हैं किन्तु पछाड़ खाकर गिर जाती हैं क्योंकि तट का हाड़ पहाड़ की तरह कठोर है । जगदीश कुमार के अनुसार यह कविता कवि ने बम्बई-प्रवास के दौरान एक साम्यवादी मित्र के तटीय मकान में रहते हुए लिखी थी ।⁶

‘घिर गया है समय का रथ’ कविता की शुरूआत डूबती शाम से होता है और भोर की लालिमा से अन्त होता है । मौन संध्या का दृश्य रात्रि की कालिमा में सघन होता जाता है और उषा कालीन दृश्य सूर्य की लालिमा युक्त है । ‘उषा’ कविता में ‘प्रातः नभः था बहुत नीला शंख जैसे / भोर का नभः ।’ इस कविता की चर्चा प्रायः बिम्बों के संदर्भ में की जाती है किन्तु कवि की अनुभूति ही तो मुख्य होती है । उस अनुभूति का अर्थघटन अलग-अलग ढंग से किया जा सकता है ।

“शमशेर ऐसे कवि नहीं हैं जिनकी दो-चार कविताओं को पढ़कर उनकी रचनाधर्मिता या कविता के बारे में कहा जा सके । उनकी रचनाएँ यदि दूसरी-तीसरी बार पढ़ी जाती हैं तो एक नया अर्थ देती हैं । नामवरजी ने शमशेर के बारे में जो वर्षों पहले कहा है, बहुत कुछ संभव है कि वे आज उनकी कविता को पढ़ते हैं तो कुछ नया-सा महसूस करते हों ।”

रघुवीर चौधरी - १९.१२.२०१० - गुर्जर भारती गांधीनगर राष्ट्रीय सेमीनार में निखालसता है, अपनों की आत्मीयता है । कवि का अनुभव विश्व जितना विशाल

होगा कविता उतनी ही व्यापक एवं दीर्घजीवी होगी। शमशेर ने अपने अनुभव और अनुभूति को चित्रों, पेन्टिंग से होते हुए शब्दों में उतारा है। उनके लिए पेकिंग, मास्को, मक्का-मदीना और काशी बहुत कुछ एक है - अलगाव नहीं, तभी वे 'सोवियत युसुफ़ के सीने पर कान रखकर सुन सके हैं।'

संदर्भ सूची :-

१. मैनेजर पाण्डेय, आलोचना अंक-८२, १९८७, उद्धृत त्रिलोचन के बारे में, पृ.१४८
२. शमशेर : कुछ और कविताएँ (भूमिका)
३. शमशेर : पूर्वग्रह-उद्धृत रोहिताश्व-नयी कविता : सम्प्रेषण की समस्या, पृ.१३२
४. रंजना अरगड़े : कवियों का कवि शमशेर, पृ.२४
५. जगदीश कुमार, शमशेर कविता लोक, पृ.१४
६. वही, पृ.११५

તણાવ સંચાલન(STRESS MANAGEMENT)

-પ્રા. ડૉ. દધીચિ દેવપ્રસાદ જોશી (એમ. કોમ., પીએચ.ડી.)

પી. ડી. પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ, ઘોડાસર, અમદાવાદ

મો. - ૯૪૨૯૩ ૫૩૨૬૭

પ્રસ્તાવના

આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં લગભગ દરેક વ્યક્તિ તણાવમાં રહેતી હોય છે. તણાવયુક્ત પરિસ્થિતિ સર્જતા મનને સંતાપ થવાથી ઉત્પાત વધી જાય છે. જેથી, શરીરમાં જૈવ-રાસાયણિક ફેરફારો થતાં પ્રતિકૂળ શારીરિક-માનસિક અસરો થાય છે. તણાવ એ સ્વાસ્થ્ય માટે બહુ ખતરનાક મનાય છે. વિશેષજ્ઞોને અનુસાર ડોક્ટરો પાસે જનાર ૯૦ ટકા મરીઝ તણાવથી સંબંધિત રોગને લીધે જ પીડિત હોય છે. જ્યારે આપણા મન અને શરીરને તણાવનો સામનો કરવો પડે છે ત્યારે આપણી પાચનક્રિયા ઝડપી બની જાય છે. લોહીનું પ્રેશર, હૃદયની ગતિ વધી જાય છે અને શરીરમાં એડ્રીનલીનની માત્રા વધી જાય છે. આ સ્થિતિ જો વધારે સમય સુધી રહે તો શારીરિક અને માનસિક મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

તણાવ એટલે શું?

સરળ ભાષામાં આપણે સ્ટ્રેસને માનસિક તણાવ તરીકે ઓળખીએ છીએ. ટેકનિકલ દષ્ટિએ, પરિસ્થિતિમાં થતાં પરિવર્તનો સાથે શરીર અને મનનો મેળ બેસાડવાની પ્રતિક્રિયા એટલે સ્ટ્રેસ. કોઈપણ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે શરીર અને મનના પ્રયત્નોથી માનસિક તણાવ ઉદ્ભવી શકે છે. માત્ર પરિવર્તનની કલ્પના પણ સ્ટ્રેસ કે માનસિક તણાવને જન્મ આપી શકે છે. જે પરિસ્થિતિ કે સંજોગો માનસિક તણાવને જન્મ આપે તેને 'સ્ટ્રેસર' અને માનસિક તણાવની પ્રતિક્રિયાને 'સ્ટ્રેસ રીસ્પોન્સ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કીથ ડેવિસ ના મત મુજબ,

“તણાવ એ એવી સામાન્ય સંજ્ઞા છે, જે લોકોને જીવનમાં લાગતાં દબાણને લાગુ પડે છે.”

બિહર અને ન્યુમેન ના જણાવ્યા મુજબ,

“તણાવ એ એવી સ્થિતિ છે, જે લોકો અને તેમના કાર્ય વચ્ચેની આંતરપ્રક્રિયામાંથી ઉદ્ભવે છે અને તેનું લક્ષણ એ છે કે તેના દ્વારા લોકોમાં એવા આંતરિક ફેરફારો થાય છે કે તેમને સામાન્ય વર્તણૂકથી ચલિત થવા ફરજ પાડે છે.”

સ્ટીફન પી. રોબિન્સ ના મત મુજબ,

‘તણાવ એ એવી ગતિશીલ પરિસ્થિતિ છે, જેમાં વ્યક્તિ, જે ઈચ્છા રાખે છે તેના સંદર્ભમાં તક, અવરોધો અને માગનો સામનો કરે છે, અને તેનું પરિણામ અચોક્કસ છતાં મહત્વનું છે એમ તે માને છે.’

ફ્રેડ લુથાન્સ ના મત મુજબ,

“તણાવ એટલે બાહ્ય પરિસ્થિતિના જવાબમાં કરવી પડતી અનુકૂળતા, જેને કારણે સંગઠનમાં ભાગ લેનારાઓ માટે શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને વર્તણૂકલક્ષી ફેરફારો ઉદ્ભવે છે.”

હેન્સ સેલ્વે નામના વિશેષજ્ઞએ તણાવ અંગેના સંશોધનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. તેથી તેમને ‘તણાવના પિતા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે તેમના સંશોધનમાં જણાવ્યું છે કે, તણાવના ત્રણ તબક્કાઓ છે: પ્રથમ તબક્કામાં કોઈ બાહ્ય કારણને લીધે તેને ભયસૂચક સંજ્ઞા (alarm) મળે છે, જેની શારીરિક અસરો થાય છે. દા.ત. બ્લડપ્રેશર વધવું, વારંવાર ગુસ્સો આવવો વગેરે. બીજા તબક્કે શરીરની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આ તણાવનો સામનો (resistance) કરવામાં આવે છે. એટલે કે તણાવથી બચવા કેટલાક શારીરિક અને માનસિક ફેરફારો થાય છે. ત્રીજા તબક્કે, જો આ બાહ્ય કારણ લાંબો સમય ચાલુ રહે તો શારીરની પ્રતિકરશક્તિ ખલાસ થઈ જાય છે અને માનવી પડી ભાંગે (exhaustion) છે.

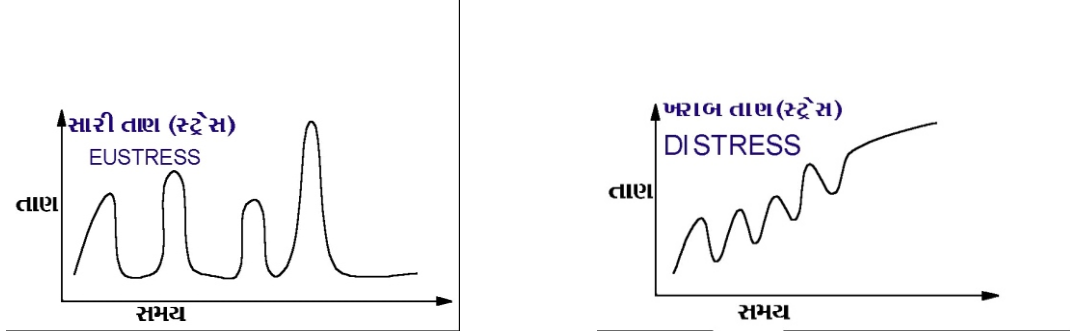
શું માનસિક તણાવ હંમેશા ખરાબ જ હોય છે?

ના, ઘણાં લોકોના વિકાસ માટે માનસિક તણાવ ખૂબ જરૂરી હોય છે. માફકસરની તણાવ વિકાસ પ્રેરે છે પણ જ્યારે તેનું પ્રમાણ વધી જાય ત્યારે તકલીફો ઉભી થાય છે. માનસિક તણાવને સિતાર કે વાયોલિનના તાર પરનાં ખેંચાણ સાથે સરખાવી શકાય. જો આ ખેંચાણ ઓછું હોય તો બોદું વાગે અને વધુ હોય તો કર્કશ વાગે. માફકસરનું ખેંચાણ સારું સંગીત આપે એમ માફકસરનું તણાવ જીવનને સંતુલિત રાખે છે અને વિકાસમાં ઉપયોગી થાય છે. સરળ ઉદાહરણ એ છે કે, સવારે ઝડપથી ઉઠી, ઓફિસે સમયસર પહોંચવા પ્રેરણા આપે તે તણાવ હકારાત્મક કે ફાયદાકારક તણાવ છે જ્યારે દેવું વધી જતાં આખી રાતની ઉઘ ઉડી જાય તો તે તણાવ નકારાત્મક કે નુકસાનકારક તણાવ છે. આમ, માનસિક તણાવ કેટલીક વખત કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરે છે પણ અતિશય વધતું માનસિક તણાવ નુકસાનકારક પણ બની જતું હોય છે.

માનસિક તાણ (સ્ટ્રેસ)ના પ્રકારો

‘સ્ટ્રેસ કે માનસિક તાણ’ને બે મુખ્ય પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવે છે:

- (૧) સારો કે હકારાત્મક સ્ટ્રેસ (યુસ્ટ્રેસ)
- (૨) ખરાબ કે નકારાત્મક સ્ટ્રેસ (ડિસ્ટ્રેસ)

જો માત્ર કોઈ ચોક્કસ કારણોસર થોડા સમય માટે માનસિક તાણ રહે અને એ કારણ વિકાસલક્ષી પ્રેરણા આપે અને કારણ પુરુ થતાં તાણ પણ જતો રહે અને ‘સારો કે નોર્મલ કે યુસ્ટ્રેસ’ કહે છે. જ્યારે એક પછી એક એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે કે માનસિક તાણ ઘટવાને બદલે વધ્યા જ કરે ત્યારે તે માનસિક અશક્તિને ‘ખરાબ કે નકારાત્મક કે ડિસ્ટ્રેસ’ કહે છે. જે અનેક મનો-શારીરિક તફલીફોનું કારણ બની શકે છે.

તાણાવ સંચાલન (STRESS MANAGEMENT)

વૈદકીય જગતમાં જેનું મહત્વ દિન-પ્રતિદિન વધી રહ્યું છે અને મેનેજમેન્ટ ક્ષેત્રે પણ જેના વિશે ગંભીરતાથી વિચારવાની ફરજ પડી રહી છે તે છે – સ્ટ્રેસ મેનેજમેન્ટ.

મોંઘવારી, પ્રદુષણ, ત્રાસવાદ, કુદરતી આફતો, રાજકીય અસ્થિરતા, શસ્ત્રીકરણ વગેરે જેવા પરિબળો દુનિયા સમસ્ત પર તાણ સર્જે છે તો બીજી તરફ લોભ, અપેક્ષાઓ, ભૌતિક વળગણ, પૈસા પાછળની દોટ વગેરેના કારણે માનવીનું વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક જીવન અસ્તવ્યસ્ત થઈ રહ્યું છે. બંને ક્ષેત્રે દિન-પ્રતિદિન તાણનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધી રહ્યું છે. ટી.વી.-છાપા – મેગેઝીન વગેરેનો માનવ મનને વિકૃત અને પ્રદુષિત કરવામાં અગત્યનો ફાળો છે. ગરીબ અભાવને કારણે તાણ અનુભવે છે અને ધનિક અતિરેકને કારણે તાણ અનુભવે છે.

આધુનિક વિજ્ઞાન તાણ ઘટાડવા માટે વિવિધ ઉપાયો કે ટેકનીકો જણાવે છે. આ ઉપાયો સરસ અને ઉપયોગી છે, પણ થોડા દિવસો માટે જ અસરકારક જણાય છે. થોડા દિવસો કે મહિના પછી ફરી એ જ તણાવગ્રસ્ત પરિસ્થિતિ વધુ-ઓછા પ્રમાણમાં ઉદ્ભવતી જ હોય છે. તણાવનાં નિવારણ માટે જો તમે તેના કારણો જાણી, તમારી જીવન જીવવાની પદ્ધતિ બદલી નાંખો તો શક્ય પણ છે. તણાવનું મૂળ કારણ છે કમજોર, નબળું મન. આ ઉપરાંત સંસારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ. મનનાં મજબૂત રહો. ચિંતા ન કરો. આવેલી વિપરીત પરિસ્થિતિ સમય જતાં જતી રહેશે. પોતાના કર્મમાં વિશ્વાસ અને ભગવાન પર ભરોસો રાખો. સંતોષી બનો. અતિમહત્વકાંક્ષી બનવું કે ટુંકાગાળામાં બધું જ મેળવી લઉં એ ગાંડપણ છે અને સાથે સાથે ખતરનાક પણ છે. આમ, તણાવ એક ઘાતક વાયરસ છે.

માનસિક તાણનું પ્રમાણ

કોઈપણ પરિવર્તન માનસિક તાણ સર્જી શકે છે. જેટલું મોટી ચેલેન્જ એટલી વધુ તાણ. માનસિક તાણનું પ્રમાણ નક્કી કરવા માટે ‘સોશિયલ રીએડજસ્ટમેન્ટ સ્કેલ’ તરીકે ઓળખાતો સ્કેલ વપરાય છે. જેમાં જુદા-જુદા પ્રકારના પરિવર્તનથી ઉદ્ભવતા માનસિક તાણના ગુણાંકમાં લખવામાં આવે છે. જેમકે નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ છે. છેલ્લા બાર મહિનામાં નીચેના કોષ્ટકમાંથી બનેલ ઘટનાના આધારે બધાની યાદી કરી કુલ સરવાળો કરી લેવો જોઈએ. જો સરવાળો ૧૫૦ થી વધે તો તમારા માટે માનસિક તાણનું પ્રમાણ વધારે કઠી શકાય અને જો ૨૫૦થી વધી જાય તો એ ખૂબ નુક્સાનકારક સાબિત થઈ શકે.

શું દરેક વ્યક્તિ માટે માનસિક તાણ એકસરખી જ રહે છે?

દરેક વ્યક્તિ માટે એક સરખી પરિસ્થિતિમાં માનસિક તાણનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધ-ઘટ થતું હોય છે. એક જણને જે પરિસ્થિતિ અસહ્ય લાગતી હોય એ જ પરિસ્થિતિ બીજી વ્યક્તિએ સ્વીકારી લીધે હોય એવું બને છે. એટલે આ કોષ્ટકમાં દર્શાવેલી દરેક ઘટના એના આંક જેટલી જ તાણ દરેક માણસમાં કરે એવું શક્ય નથી. પરંતુ સરેરાશ વ્યક્તિમાં થતાં માનસિક તાણનો અંદાજ આ

કોષ્ટકમાંથી મેળવી શકાય છે. મૂળ ૧૯૬૭માં તૈયાર આ કોષ્ટકની છેલ્લી આવૃત્તિ (૧૯૯૪) માં ઘણી ઘટનાઓ માટે અગાઉનાં વર્ષો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં સરેરાશ માનસિક તાણ થતું હોવાનું જણાયું હતું.

માનસિક તાણનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	માનસિક તાણ માટે કારણભૂત ઘટના કે પરિસ્થિતિ	તાણનું પ્રમાણ
૧	જીવનસાથી (પતિ/પત્નિ)નું મૃત્યુ	૧૦૦
૨	છૂટાછેડા	૬૦
૩	મેનોપોઝ (૨ જોવૃત્તિ)	૬૦
૪	જીવંત ભાગીદારથી છૂટા પડવું	૬૦
૫	જેલની સજા	૬૦
૬	જીવનસાથી સિવાયના કુટુંબના સભ્યનું મૃત્યુ થવું	૬૦
૭	ગંભીર ઈજા કે માંદગી	૪૫
૮	લગ્ન અથવા જીવનભરની ભાગીદારીની શરૂઆત	૪૫
૯	નોકરીમાંથી છૂટા કર્યા	૪૫
૧૦	પૂર્નલગ્ન અથવા નવી ભાગીદારી	૪૦
૧૧	નિવૃત્તિ	૪૦
૧૨	કુટુંબીજનનાં સ્વાસ્થ્યમાં પરિવર્તન	૪૦
૧૩	રોજ આઠ કલાકથી વધુ કામ	૩૫
૧૪	સગર્ભાવસ્થા	૩૫
૧૫	જાતીય જીવનમાં તકલીફ	૩૫
૧૬	કુટુંબમાં નવા સભ્ય ઉમેરાવા	૩૫
૧૭	ધંધો કે વ્યવસાય બદલાવો	૩૫
૧૮	આર્થિક પરિસ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર	૩૫
૧૯	નજીકનાં મિત્રનું અવસાન	૩૦
૨૦	દિવસમાં આઠ કલાકથી ઓછી ઉંઘ	૨૫
૨૧	નોકરી-ધંધામાં કામ કરવાના પ્રકારમાં ફેરફાર	૨૫
૨૨	સાસરીયા કે છોકરાઓ સાથે કલેશ	૨૫
૨૩	કોઈ ખાસ વ્યક્તિગત સિદ્ધિ	૨૫
૨૪	જીવનસાથીના કામની શરૂઆત કે અંત	૨૦
૨૫	શાળાની શરૂઆત કે અંત	૨૦
૨૬	રોજાંટી ટેવોમાં ફેરફાર	૨૦
૨૭	એલર્જી	૨૦
૨૮	કામકાજમાં ઉપરી સાથે માથાકૂટ	૨૦
૨૯	કામનાં સમયમાં ફેરફાર	૧૫
૩૦	ઘર ફેરવવું	૧૫
૩૧	શાળા બદલવી	૧૫
૩૨	વેકેશન	૧૦
૩૩	ટ્રાફિક નિયમનું ઉલ્લંઘન	૫

કાર્ય સંબંધી માનસિક તાણ (Job Stress)

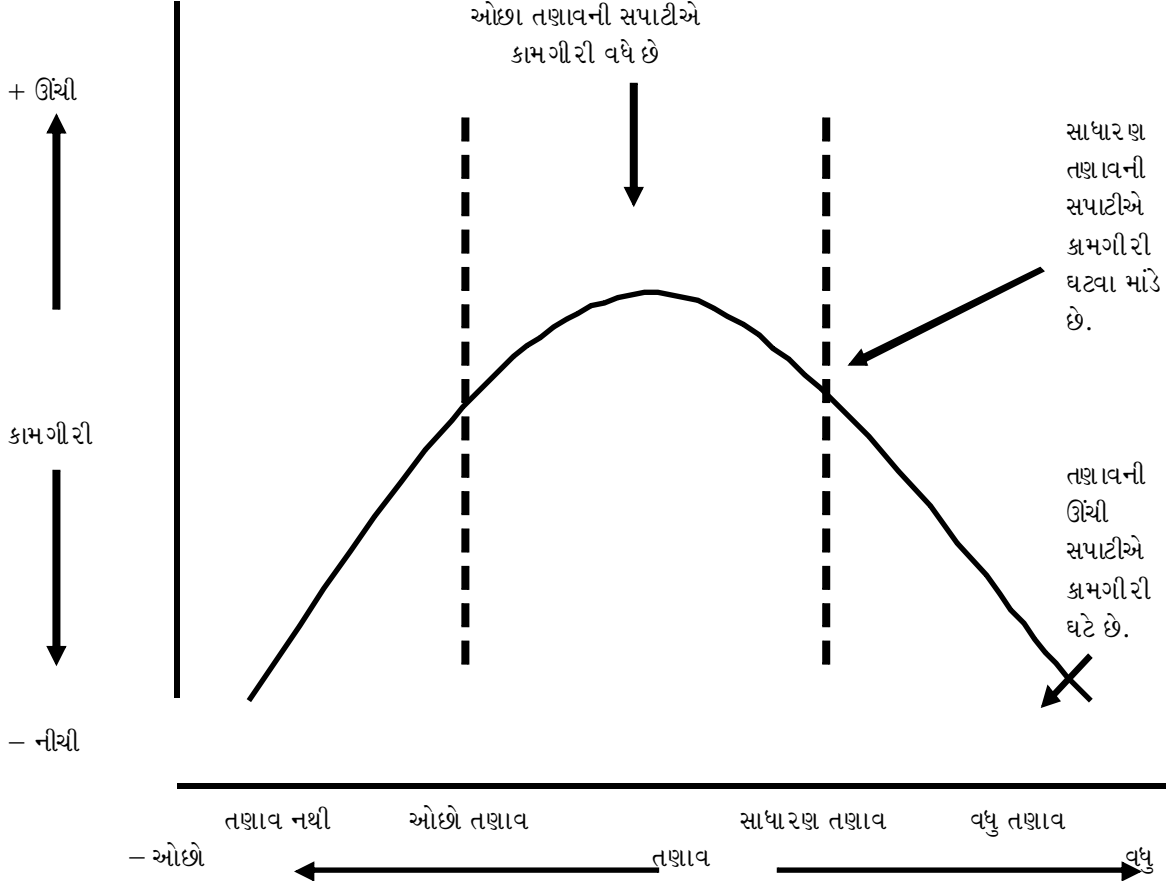
બેટચર અને ન્યૂમેનના મત પ્રમાણે, “કાર્ય તણાવ એ માણસો અને તેમના કાર્ય વચ્ચે આંતરક્રિયામાંથી પેદા થતી પરિસ્થિતિ છે અને વ્યક્તિમાં પરિવર્તનની લાક્ષણિકતા દર્શાવે છે, જે તેને સામાન્ય કામગીરીથી ચલિત કરવા દબાણ કરે છે.”

તણાવની અસરો હંમેશા ખરાબ જ હોતી નથી. અમુક પ્રમાણમાં તણાવ હોય તો તે કાર્યક્ષમતાને ઉત્તેજન પણ આપે છે. કામગીરીમાં સુધારો પણ થાય છે. કામગીરી પર તણાવની અસરનો આધાર કેવા પ્રકારની તકલીફ છે, કેવા પ્રકાર ન કામગીરી છે અને વ્યક્તિનાં પોતાના સંજોગો કેવા છે તેના પર છે. છતાં એમ કહી શકાય કે,

- (૧) મોટાભાગનાં કાર્યોમાં કામગીરી પર તણાવની નોંધપાત્ર અસર થાય છે,
  - (૨) જ્યારે તણાવ ખૂબ ઉંચી સપાટીએ પહોંચે ત્યારે કામગીરી ખૂબ નીચી સપાટીએ પહોંચે છે.
- તણાવ અને કામગીરી વચ્ચેનો સંબંધ નીચેની આકૃતિ દ્વારા દર્શાવી શકાય:

પર્યાવરણમાં સામાન્ય રીતે માનસિક તણાવ કામદારની વ્યક્તિગત માનસિક ભૂમિકા તેમજ કાર્યસંબંધી પરિબલોમાંથી જન્મે છે. આ પૈકી કાર્ય સંબંધી માનસિક તણાવનાં મહત્વનાં કારણો નીચે મુજબ ચાર વિભાગોમાં રજૂ કરી શકાય:

(અ) કંપનીના નીતિવિષયક કારણો:

- (૧) કર્મચારીના કાર્યનું અન્યાયી અને મનસ્વી રીતે મૂલ્યાંકન,
- (૨) કર્મચારી માટે જડ નીતિ-નિયમો,
- (૩) મનસૂઝી મુજબ કાર્યસ્થળમાં ફેરફાર,
- (૪) કાર્ય સમય (પાળી) માં મનસૂઝી મુજબ ફેરફાર,
- (૫) અસ્પષ્ટ કાર્યવિધી,
- (૬) બિનવ્યવહારું કાર્યવર્ણન,
- (૭) વેતનદરમાં અસમાનતા

(બ) કામની ભૌતિક પરિસ્થિતિ સંબંધી કારણો:

- (૧) સલામતીનાં સાધનોનો અભાવ,
- (૨) અપૂરતો હવા-ઉજાસ,

- (૩) સવિશેષ ઘોંઘાટ અને અતિશય ઠંડુ કે ગરમ હવામાન,
- (૪) ધૂમાડો, રજક્ષણ અને પ્રદૂષણ યુક્ત વાતાવરણ,
- (૫) વિશાળ કર્મચારી સમુદાય અને અંગતતાનો અભાવ

(ક) પ્રક્રિયા સંબંધી કારણો:

- (૧) અધૂરી અને અસ્પષ્ટ માહિતી,
- (૨) જરૂરી સાધનોનો અભાવ,
- (૩) તાલીમનો અભાવ,
- (૪) અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ માહિતીસંચાર,
- (૫) વાસ્તવિક કાર્ય માપવાની અચોક્કસતા અને અસ્પષ્ટતાઓ,
- (૬) બે કે વધુ કર્મચારીઓ વચ્ચે લક્ષ્યાંકો અંગે અસ્પષ્ટતા કે સંઘર્ષ

(ડ) વ્યવસ્થાતંત્રના માળખાકીય કારણો:

- (૧) સવિશેષ વૈષિક્તાનો આગ્રહ,
- (૨) આંતર-વિભાગીય આધારીતપણું,
- (૩) અતિશય વિશિષ્ટીકરણ,
- (૪) બઢતી કે વ્યક્તિગત વિકાસની નહિવત્ તક,
- (૫) રૈખિક મેનેજરો અને સ્ટાફ નિષ્ણાતો વચ્ચે સંઘર્ષ,
- (૬) આપખુદ નિર્ણય તેમજ સત્તા સોંપણી,
- (૭) નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સામેલગીરીનો અભાવ

તણાવની મુખ્ય અસરો

(અ) શારીરિક અસર:

તણાવની શારીરિક અસર ખૂબ જ ગંભીર હોય છે. જો તણાવનું પ્રમાણ ખૂબ વધુ હોય તો ઊંચું લોહીનું દબાણ અને ઊંચું કોલેસ્ટરલ ઉદ્ભવે છે. જેને પરિણામે હૃદયરોગ, પેટમાં ચાંદા પડવા, વાનાં દર્દો અને કેટલીક વખત કેન્સર પણ થઈ શકે છે.

(બ) મનોવૈજ્ઞાનિક અસર:

તણાવની શારીરિક જેટલી જ મનોવૈજ્ઞાનિક અસરો પણ મહત્વની છે. ઊંચા તણાવને કારણે કર્મચારી/વ્યક્તિમાં ગુસ્સો, ચિંતા, ડિપ્રેશન, નર્વસનેસ, ઉશ્કેરાટ, ટેન્શન, કંટાળો વગેરે મુખ્ય બાબતો છે. તણાવના કારણે કર્મચારી સતત ચિંતામાં જ રહે છે. તેથી કામ કરવામાં એકાગ્રતા કેળવાતી નથી. નાની નાની બાબતો પર ચિડિયાપણું આવી જાય છે. તે વગર કારણે ગુસ્સો કરવા લાગે છે. તણાવનો ભોગ બનેલ અધિકારી ઝડપથી વિચારીને સચોટ નિર્ણયો લઈ શકતો નથી. તે તણાવના કારણે ઉપરી અધિકારી તથા તાબાનાં કર્મચારીઓ સાથે વિના કારણ સંઘર્ષમાં ઉતરી પડતો જોવા મળે છે. હતાશ વ્યક્તિ આક્રમક બની જાય છે. તેનું વલણ વધુને વધુ નકારાત્મક બનતું જાય છે.

(ક) વર્તણૂક પર અસર:

સતત તણાવ હેઠળ રહેતી હોય તેવી વ્યક્તિની વર્તણૂક અસામાન્ય બને છે. આ પ્રકારનો વ્યક્તિ અનિદ્રા, ધૂમ્રપાન, દારૂ સેવન, ડ્રગ્સ સેવન વગેરે જેવા અનિષ્ટોનો ભોગ બને છે. જેના પરિણામે, તેની ઓફિસમાં ગેરહાજરીનું વધુ પ્રમાણ, કામગીરીમાં અવ્યવસ્થિતતા, ઊંભો ફેરબદલીનો દર વગેરે જોવા મળે છે.

(ડ) કામગીરી પર અસર:

તણાવગ્રસ્ત વ્યક્તિની વ્યક્તિગત રીતે કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો થાય છે. તે ઉપરાંત તેની અસર કામગીરીની ગુણવત્તા પર પણ ખરાબ અસર થાય છે. કેટલીકવાર કારખાનામાં ભાંગફોડ, કર્મચારી – ઉપરીઓ સાથે ઝગડા, નિર્ણયોમાં શિથિલતા વગેરે પણ અનુભવાય છે. એકાગ્રતાની ખામીના કારણે કેટલીક વખત અકસ્માતો પણ સર્જાતા હોય છે. આ અકસ્માતો કે અસરો કર્મચારીને વ્યક્તિગત તો નુકસાન કરે જ છે પણ કંપનીને પણ નુકસાનકર્તા બની રહે છે.

તણાવ સંચાલન કે તણાવ ઘટાડવાની પદ્ધતિઓ કે ઉપાયો

તણાવ અમુક પ્રમાણથી વધે તો તે કર્મચારી/વ્યક્તિ અને કંપની/સમાજ બંને પક્ષે નુકસાનકારક સાબિત થાય છે. કર્મચારી કાર્ય કરતી વખતે હકારાત્મક તણાવ અનુભવે, નહિ કે નકારાત્મક તણાવ. આ બાબતનો લગભગ બધા જ ઔદ્યોગિક દેશોના સંચાલકોએ સ્વીકાર કર્યો છે. અને તેથી જરૂરી છે કે, કર્મચારી વ્યક્તિગત રીતે તણાવ ઘટાડવા પ્રયત્ન કરે, તો સંચાલન પક્ષે પણ તે માટે જરૂરી પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે. તણાવ ઘટાડવા કે તેને પહોંચી વળવા માટે બે પ્રકારની પદ્ધતિઓ સૂચવવામાં આવે છે:

(૧) વ્યક્તિગત વ્યુહરચનાઓ/પદ્ધતિઓ (૨) સમુહ/સંગઠન તરફની વ્યુહરચનાઓ/પદ્ધતિઓ

તાણાવ દૂર કરવાની પદ્ધતિઓ

વ્યક્તિગત વ્યુહરચનાઓ	સમુહ/સંગઠન વ્યુહરચનાઓ
૧ વ્યાયામ	૧ પસંદગી અને નિયુક્તિ
૨ માનસિક હળવાશ અને ધ્યાન	૨ ધ્યેય નિર્ધારણ
૩ વર્તન પર સ્વયં અંકુશ	૩ કાર્ય પુર્નરચના
૪ અનુભૂતિજન્ય ઉપચાર	૪ વ્યવસ્થાતંત્રીય માહિતીસંચાર
૫ સામાજિક સમર્થન	૫ સત્તા સોંપણી
૬ સમય સંચાલન	૬ સુપરવાઈઝર તાલીમ
૭ ભૂમિકા સ્પષ્ટીકરણ	૭ તણાવમુક્તિ શિબિર
૮ નોકરીનો અંત	૮ સલાહ-મસલતની જોગવાઈ
	૯ વ્યવસ્થાતંત્રમાં માળખાકીય ફેરફાર
	૧૦ કાર્યક્રમો

(અ) વ્યક્તિગત વ્યુહરચનાઓ:

- (૧) વ્યાયામ: તણાવની શારીરિક અસરો થતી હોય છે. આ અસરોને ઓછી કરવા માટે વ્યાયામ, આસનો, યોગ-ધ્યાન વગેરે ખૂબ પ્રચલિત બની રહ્યા છે. સાયકલિંગ, ટેનિસ-વોલિબોલ-ક્રિકેટ જેવી રમતો પણ માનવીને તણાવમાંથી મુક્ત કરવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. વ્યાયામ શારીરિક તંદુરસ્તી અને સ્ફૂર્તિમાં વધારો કરવા ઉપરાંત આત્મવિશ્વાસમાં પણ વધારો કરે છે.
- (૨) માનસિક હળવાશ અને ધ્યાન: માનસિક રીતે માનવી જેટલો હળવો કે રીલેક્સ રહી શકે તેટલું તણાવ ઓછું અનુભવાય છે. સતત વાંચવું, ક્રેમ્યુટર પર કલાકો સુધી કાર્ય કરવું, સતત ટી.વી. જોવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું સાતત્ય કેટલીક વખત તણાવ માટે કારણભૂત બનતું હોય છે. તેની સામે ધ્યાન/મેડિટેશન યોગ્ય અને સરળ ઉપાય છે.
- (૩) વર્તન પર સ્વયં અંકુશ: તણાવમાંથી બહાર આવવા માટે વ્યક્તિએ પોતે જ સ્વયં પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. બાહ્ય જગત તેને મદદરૂપ કે સહાયરૂપ બની શકે, બાકી માનસિક રીતે મજબૂત બનવાનું ક્રમ તો સ્વયં પર જ આધાર રાખે છે. કર્મચારી પોતાની કાર્ય પદ્ધતિમાં થોડો ફેરફાર કરીને તણાવમાં ઘટાડો કરી શકે છે. દા.ત. - એકાઉન્ટન્ટ એક મદદનીશની નિમણૂક કરી કાર્યબોજ ઘટાડી તણાવ મુક્ત બની શકે છે, ગુસ્સાવાળા ગાહકો સાથે કામ ન પાડવું, કામ દરમિયાન સાનુકુળતા મુજબ વિરામ લઈને થોડા રીલેક્સ બની જવું વગેરે.
- (૪) અનુભૂતિજન્ય ઉપચાર: અહીં મનોવૈજ્ઞાનિકો માનવીને જરા જુદી રીતે વિચારતો કરી તણાવ ઘટાડવા પ્રયત્ન કરે છે. હિપ્નોટીઝમ પણ આ જ પ્રકારની પ્રણાલિ છે. અહીં વ્યક્તિની નકારાત્મક વિચારસરણીને હકારાત્મક વિચારસરણીમાં ફેરવવામાં આવે છે. તેને જણાવવામાં આવે છે કે, પરિસ્થિતિ કે સંજોગોની બાબતમાં હકારાત્મક વિચારવું.
- (૫) સામાજિક સમર્થન: માનવી હંમેશા સમુહમાં જ રહેવા ટેવાયેલો છે અને એટલે જ એકાંત તે પસંદ કરતો નથી. માનવીને સામાજિક સમર્થન કે સામાજિક ટેકાની જરૂર હોય છે. દા.ત. કર્મચારી એકલો જ ઓફિસ સંભાળતો નથી, અન્ય કર્મચારીઓનો સહકાર પણ જરૂરી છે. સહકાર્યકરો તેના કાર્યને બિરદાવે કે સમર્થન કરે તો વ્યક્તિને હકારાત્મક પ્રેરણા મળશે જે તેના માટે લાભદાયી છે.
- (૬) સમય સંચાલન: સમયનું દબાણ મેનેજરો માટે તણાવનું આ એક મુખ્ય કારણ છે. દા.ત. સેક્સ મેનેજરને માસિક કે વાર્ષિક ટારગેટ પુરું કરવાનું હોય તો તે ૨૪ કલાકનો ભરપૂર ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. પણ દિવસ તો ૨૪ કલાકનો જ રહેવાનો છે. પરિણામે, તેના પર કાર્યબોજ વધતા તણાવ પેદા થાય છે. આ માટે જો તે રોજનું કે સાપ્તાહનું એક સમયાનુસાર ટાઈમ ટેબલ બનાવશે તો કદાચ તેનું કાર્ય સરળ અને ઝડપી બની રહેશે. જેથી, તણાવનું પ્રમાણ ચોક્કસ ઘટશે.

- (૭) ભૂમિકા સ્પષ્ટીકરણ: કર્મચારીની કંપનીમાં પોતાની ભૂમિકા કે પોતાના પદની સત્તા – ફરજ – જવાબદારી ની પુરેપુરી માહિતી હોવી જોઈએ. અહીં પોતાની ભૂમિકા ભજવવા કે ફરજ બજાવવા કયા પ્રકારના અવરોધો છે અને કયા પ્રકારની સત્તા અને ફરજો જરૂરી છે તે અંગે પોતાના ઉપરી અધિકારી સાથે મુક્ત મને રજૂઆત કરી શકાય તો તણાવનું પ્રમાણ પણ ઘટે છે.
- (૮) નોકરીનો અંત: કાર્યબોજ ખૂબ જ વધી જતાં જો તણાવની માત્રા અતિશય વધી જાય તો નોકરી છોડવા સિવાય અન્ય વિકલ્પ બચતો નથી. કેટલીક વખત નોકરીનો પ્રકાર સ્વભાવગત અનુકુળ ન હોય જેમકે... શરમાળ વ્યક્તિને શિક્ષક બનાવી, વિદ્યાર્થીઓથી ભરચક વર્ગખંડમાં મોકલી આપવામાં આવે તો તેનું માનસિક તાણ ચોકકસ વધી જશે. કામગીરીનું વાતાવરણ માનસિક ત્રાસ ઉભો કરે અથવા સુપરવાઈઝરનું જોહુકમી વલણ હોય તો કર્મચારીએ નોકરી છોડી અન્ય સાનુકુળ વિકલ્પ પસંદ કરવો જ વધુ હિતાવહ રહેશે.
- (બ) સંગઠન તરફની વ્યુહરચનાઓ
જેમ તણાવ કર્મચારી માટે અંગત રીતે હાનિકારક છે, તેમ સાહસ માટે પણ તે નુકસાનકારક છે. તેથી, સંગઠન/સાહસ તરફથી પણ કેટલાક એવા પગલાં લેવામાં આવે છે કે જેથી કર્મચારીનો તણાવ ઘટાડી શકાય...
- (૧) પસંદગી અને નિયુક્તિ: કર્મચારીની પસંદગી અને નિયુક્તિ વખતે જ કર્મચારીના કૌશલ્ય અને રૂચિ મુજબના પદ પર પસંદગી અને નિયુક્તિ કરવામાં આવે તો કર્મચારીને પોતાની આવડત અને રસરૂચિ મુજબનું જ કાર્ય મળતું હોવાથી તેને કાર્યતણાવ અનુભવાશે નહિ. દા.ત. શરમાળ માણસને સેલ્સમેન તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે તો તે સ્વભાવગત રીતે જ કાર્ય કરી શકશે નહિ, અને ક્રયમ માટે તે તણાવમાં રહેશે.
- (૨) ધ્યેય નિર્ધારણમાં સહભાગીદાર: સાહસ જયારે પોતાનો વાર્ષિક કે નિશ્ચિત લક્ષ્યાંક નક્કી કરે ત્યારે તે નિર્ણય કર્મચારીઓ સાથે વિચાર વિમર્શ કરી નક્કી કરી, સર્વસંમતિથી નક્કી થાય તો ધ્યેયસિદ્ધિમાં તણાવનું પ્રમાણ ઘટશે. અને ધ્યેયસિદ્ધિ થતાં કર્મચારીને કાર્યસંતોષ થતાં તે તેના માટે પ્રેરણારૂપ બનશે.
- (૩) કાર્ય પુનરચના: એકધારું એકનું એક કામ માણસને કંટાળો આપે છે. આ માટે કાર્યમાં ફેરફારો કરી કાર્યને રસપ્રદ બનાવી શકાય છે. કાર્યસમૃદ્ધિ દ્વારા કાર્યને વધુ પડતરૂપ પણ બનાવી શકાય છે.
- (૪) વ્યવસ્થાતંત્રીય માહિતીસંચાર: કર્મચારીઓને યોગ્ય માહિતી ન હોય કે અપુરતી માહિતી હોય તો પણ કેટલીક વખત તણાવનો ભોગ બનવું પડતું હોય છે. આવું ન બને તે માટે વૈધિક માહિતીસંચારનું પ્રમાણ વધુ અસરકારક બનાવવું જોઈએ.
- (૫) સત્તા સોંપણી: કર્મચારીને ફક્ત જવાબદારી અને ફરજો સોંપી દેવામાં આવે પણ તેના કાર્યઅમલ માટે જરૂરી સત્તાઓ સોંપવામાં ન આવે તો પણ કર્મચારી માટે તણાવ ઉભો થતો હોય છે. તેથી કર્મચારીને જવાબદારીની સાથે જ જરૂરી સત્તાઓ પણ સોંપવી જોઈએ જેથી તેના તણાવમાં ઘટાડો થાય. સત્તા સોંપણી કરવાથી ઉપરી અધિકારીનો પણ કાર્યબોજ હળવો બને છે.
- (૬) સુપરવાઈઝરને તાલીમ: કામદારો કે તાબેદારોનો તણાવ કેમ દૂર કરવો? તે અંગે ઉપરી અધિકારીઓને જરૂરી તાલીમ આપી શકાય. દરેકની કામગીરીનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવું, કર્મચારીઓના પ્રશ્નો સમજવા અને તેનો ઝડપથી નિકાલ કરવો, કર્મચારીઓને સુસ્પષ્ટ સૂચનાઓ આપવી વગેરે પણ કર્મચારીના તણાવમાં ઘટાડો કરે છે.
- (૭) તણાવમુક્ત શિબિરો: સમયાંતરે કર્મચારીઓને અને અધિકારીઓને તણાવમુક્ત શિબિરો યોજી કંપની કાર્યબોજ તણાવ દૂર કરવા પ્રયત્નો કરતી હોય છે. આવી શિબિરોમાં મનોવૈજ્ઞાનિકો, અનુભવી સંચાલકો વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ તથા સાહિત્ય વહેંચણી કરી, યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી કર્મચારીઓનો તણાવ ઘટાડી શકે છે.
- (૮) સલાહ-મસલતની જોગવાઈ: અમેરિકાની વેસ્ટર્ન ઈલેક્ટ્રિક કું.એ કર્મચારીઓને સલાહ આપવાની શરૂઆત ૧૯૩૬માં કરી. તેનો ઉદ્દેશ કર્મચારીઓના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મદદ કરવાનો હતો. જેમાં પ્રશ્નની મુક્તપણે ચર્ચા કરી, તેનું નિરાકરણ શોધવામાં આવે છે.
- (૯) વ્યવસ્થાતંત્રીય માળખામાં ફેરફાર: મોટી કંપનીઓમાં વ્યવસ્થાતંત્રીય માળખું વધુ પડતું વૈધિક અને જટીલ બની જતું હોય છે. પરિણામે, તણાવ પેદા થાય છે. આ સંજોગોમાં વિકેન્દ્રકરણ દાખલ કરી, માળખાકીય મર્યાદાઓ દૂર કરવામાં આવે છે. જેથી, કર્મચારી અને સંચાલક મંડળ વચ્ચે અસરકારક માહિતીસંચાર શક્ય બને છે.
- (૧૦) કલ્યાણ કાર્યક્રમો: કંપની પોતાના કર્મચારીઓ માટે એવા કાર્યક્રમો ગોઠવે જેથી તેમની શારીરિક અને માનસિક તંદુરસ્તી સુધરે. જેમકે, કર્મચારીઓ માટે વ્યાયામના સાધનોની વ્યવસ્થા ગોઠવવી, મનોરંજનનાં કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું, મફત કે વાજબી ખર્ચે દાકતરી સારવાર પૂરી પાડવી, શાળા – કોલેજની સ્થાપના કરી કર્મચારીના બાળકોને શિક્ષણ મળે તે માટે પ્રયત્નો કરવા વગેરે.

માનસિક શાંતિ જાળવવા શું કરશો?

જીવનનો પંથ પુષ્કોચાદિત નથી, એમાં કંટક પણ ઘણાં છે. જીવન આપણને અનેક તણાવોની ભેટ આપતું હોય છે. તે પછી ઓક્સિક્રમના હોય, કુટુંબના હોય વ્યક્તિગત જીવનનાં હોય કે સંબંધોના. આપણી આસપાસ અનેક એવી ઘટનાઓ બનતી હોય છે કે જેને કારણે આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો છતાં આપણી માનસિક શાંતિને સંપૂર્ણપણે ખેરવી નાખે છે. પ્રસંગો, પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગો આપણા માટે ક્ષણે ક્ષણે પ્રતિકુળતા પેદા કરતાં હોય છે. સંશોધકોના મત મુજબ ગુસ્સો તદ્દન સ્વાભાવિક, તંદુરસ્ત અને ઉપયોગી લાગણી છે. પણ આપણે યોગ્ય રીતે નાથીએ નહિં તો એ આપણા પોતાના માટે અને આપણી આસપાસના લોકો માટે ભારે નુકસાનકારક બની રહે છે. આપણે આપણી અશાંતિ માટે લોકો અને પરિસ્થિતિને દોષ દેતા રહીએ છીએ. પરંતુ સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરતાં આપણને જણાશે કે આપણી સમસ્યાનું મૂળ આપણી અંદર જ છે. આપણે લોકો કે પરિસ્થિતિ પ્રત્યે આપણી પ્રતિક્રિયા ખોટી રીતે વ્યક્ત કરીએ છીએ. આપણે જરૂર છે પરિસ્થિતિને પ્રતિક્રિયા (REACTION) નહીં પણ યોગ્ય પ્રતિભાવ (RESPONSE) આપવાની. આપણી ચિંતાઓ અને ગુસ્સા સાથે અનુકુલન સાધી એમનો સકારાત્મક રીતે ઉપયોગ કરતા શીખવાની જરૂર છે. જરૂર છે નાદુરસ્ત લાગણીઓ પર પ્રભુત્વ મેળવીને માનસિક શાંતિ જાળવવાની. આ માટે ડૉ. કિરણ શિંગલોતના મત મુજબ નીચે મુજબના કેટલાક ઉપાયો તણાવ દુર કરવા કે ઘટાડવા માટે મદદરૂપ સાબિત થઈ શકે છે:

(૧) હળવાશ કેળવો: દીર્ઘશ્વસન, હળવી કસરતો, શવાસન, ધ્યાન અને ક્રમિક શિથિલીકરણની હળવાશની વિવિધ પદ્ધતિઓ શીખી લઈને મનનો તણાવ હળવો કરી શકાય છે. ઉશ્કરાટને નાખી, મનને શાંત પાડી શકાય છે. મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત છે કે, શરીરના સ્નાયુઓને હળવા બનાવશો તો મન આપોઆપ શાંત બની જશે.

(૨) તમારી વિચારવાની ઢબને બદલો: આપણે ગુસ્સામાં કે ઉશ્કરાટમાં હોઈએ ત્યારે આપણી વિચાર પ્રક્રિયા પર આપણો કાબૂ રહેતો નથી, આપણો વિવેક જતો રહે છે. અને આપણે નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપી દઈએ છીએ. લાગણી અને વિચારોનું નિયંત્રણ પોતાના હાથમાં રાખો. વિચારોને અતાર્કિક કે નિરંકુશ ન બનવા દો, તર્કબદ્ધ જ રહેવા દો.

(૩) સંવાદ જાળવી રાખો: ગુસ્સો કે રીસ ચઢે ત્યારે મોટાભાગે આપણે સામી વ્યક્તિ સાથે બોલવાનું બંધ કરી દઈએ છીએ. જેનાથી સંવાદનો સેતુ તૂટી જાય છે. મનને શાંત કરી સામેની વ્યક્તિને તદ્દન સ્વસ્થ રીતે તમારી લાગણી વ્યક્ત કરી દે. લાગણી વ્યક્ત કરતી વખતે પરસ્પર કડવાશ પેદા ન થાય એનો સતત સભાનતાથી ખ્યાલ રાખો. અને સામેની વ્યક્તિને પણ વ્યક્ત થવાની પુરેપુરી તક આપો.

(૪) ગુસ્સો પેદા કરનાર વાતાવરણથી દૂર થઈ જાઓ: જે જગ્યા કે પરિસ્થિતિમાં ગુસ્સો પેદા થયો હોય એનાથી તમારી જાતને અળગી કરી દો. ચાલવા નીકળી પડો, બહાર જતાં રહો કે બાથરૂમમાં પુરાઈને ૧૦-૧૫ મિનિટ સરસ મજાનું સ્નાન લઈ લો. ગુસ્સાને તરત વ્યક્ત કરવાની તાલાવેલી શાંત પાડી દો. જેથી, મનને શાંત થઈ જવાનો મોકો મળે.

(૫) તમારું મનપસંદ સંગીત સાંભળો: સંગીત સાંભળવાથી પણ ઉગ્ર મન શાંત બને છે. તમારી રુચિ મુજબનું હળવું, શાસ્ત્રીય કે ધર્માલિયું સંગીત સાંભળો.

(૬) દિવાસ્વપ્નમાં રાચો: આંખો બંધ કરી, મનઃચક્ષુ સમક્ષ એક સુંદર સ્થાનનું ચિત્ર જીવંત કરો જ્યાં તમને આનંદ અને સુખની અનુભૂતિ થાય. આ રોમાંચને સમગ્ર અસ્તિત્વથી અનુભવો. જ્યારે જગતની વાસ્તવિકતાથી કંટાળો આવે ત્યારે આવું મનઃચિત્રણ તમારી લાગણીઓને બદલી નાખવામાં ઉપયોગી બનશે.

(૭) અણગમતી વ્યક્તિથી મોં ન ફેરવો: અણગમતી વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિથી રીસપૂર્વક દૂર થઈ જવા કરતાં માનસિક શાંતિ જાળવી એ વ્યક્તિની પાસે જ રહો. નકારાત્મક લાગણીને બદલે જીવનપોષક ભાવ પેદા કરવાનો પડકાર તમારા અજાગ મનને આપશો તો એ ચોકક્સ એ ઝીલી લેશે. નકારાત્મક વિચારો અને લાગણીઓની ઘરેડમાંથી બહાર નીકળવાની એને તક આપો. અવારનવાર આમ કરવાથી આગળ જતાં મન એ વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિ કે તેના ઉલ્લેખથી અશાંત નહીં બને.

(૮) અન્યનો સ્વીકાર કરો: અન્ય વ્યક્તિનાં વાંધાવચકાં કાઢીને પ્રતિકાર કરતાં રહેશો તો મનમાં અપાર આંતરિક સંઘર્ષ પેદા થશે. એને બદલે સામેની વ્યક્તિ જેવી છે તેવી એનો સ્વીકાર કરો. એના ગુણદોષ જ જુઓ. દરેક સાથે આત્મીયતા કેળવો. નાના-નાના મતભેદો પર તમારા સંબંધની ઈમારતને ઉભી ન થવા દો. બંનેનાં રસ-રુચિની ચર્ચા કરી તમારા પારસ્પરિક સંબંધનો પાયો બનવા દે.

(૯) સહવાસ કેળવો: એકલતાથી ચિંતા અને તણાવ વધે છે. એને બદલે મનગમતી વ્યક્તિઓનો સંગાથ કેળવો. મિત્રો અને કુટુંબીજનો સાથે યાંત્રિકતાથી ન જીવો. સહવાસની પ્રત્યેક ભણને આનંદથી ભરી દો. તમારા ખાસ હોય તેમને તમારો પુરતો સમય, તમારી શક્તિ અને તમારું ધ્યાન આપો.

(૧૦) ખાવા-પીવા પર ધ્યાન આપો: તાજા અને ઋતુગત ફળો ખાઓ. લીલા શાકભાજી અને ધાન્ય ખાવાથી તેમાં રહેલા ખાસ એન્ટિ-ઓક્સિડન્ટ તત્વો શરીરમાં તણાવ અને રોગ સાથે સંકળાયેલા અણુઓથી આપણું રક્ષણ કરે છે. થાકેલા મન અને

શરીરને આરામ આપીને પુનઃ શક્તિવાન બનાવી શકાય છે. દરરોજ ઓછામાં ઓછું ૮ ગ્લાસ પાણી પીવાનું રાખો.

ઉપસંહાર

આજે ભાગ્યે જ કોઈ એવી વ્યક્તિ હશે જે કામના બોજ હેઠળ દબાયેલી ન હોય. ઓફિસ કે ધંધાની મુશ્કેલીઓ તણાવમાં વધારો કરે છે. માનસિક તણાવ વધતાં તંદુરસ્તી જોખમાય છે. સ્વસ્થ અને નિરોગી શરીર માટે જરૂરી છે કે તમારા મનને શાંત રાખવું અને સંતોષનો અનુભવ કરવો. અમેરિકામાં થોડા સમય પહેલા એક પુસ્તક પ્રકાશિત થયું હતું. જેનું નામ છે ‘ મનોચિકિત્સાની અમેરિકન માર્ગદર્શિકા’ (The American Handbook of Psychiatry). તે જણાવે છે કે – ‘જો બાળકમાં સર્જનાત્મકતા કેળવવી હોય, તો બાળકોને એકાંતમાં રહેવાની તક પૂરી પાડવી જોઈએ. તેમને સતત ભીડમાં રાખવા જોઈએ નહિ’. બીજા એક વિચારક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ પણ કહે છે કે, ‘બાળકને રોજ થોડો વખત એકલા બેસવાની, એકલા જીવવાની ટેવ પાડવી જોઈએ અને બાળક તેને માણે તેવી કેળવણી આપવી જોઈએ. તો જ તેનામાં સર્જનશીલતાનો વિકાસ થશે’. અને તે જ રીતે ઉત્તરપ્રદેશમાં પંત કૃષિ યુનિવર્સિટીમાં યોજાયેલ ‘સર્જનશીલતા અને શિક્ષણ’ પરની એક વિચારગોષ્ઠીમાં પણ ‘એકાંત’ પર જ ભાર મુકાયો હતો. એકાંતમાં રહેવાથી પોતાનો પરિચય વધે છે. વ્યક્તિ પોતાની ચેતનાથી નજીક આવશે. જે તેને સર્જનશીલ બનાવશે. દરરોજ થોડો સમય એકાંત સેવનથી મન શાંત બને છે અને તણાવ દૂર થાય છે. વિનોબા ભાવે પણ કહે છે કે, ‘રોજ એક કલાક, અઠવાડિયામાં એક દિવસ, મહિનામાં એક અઠવાડિયું અને વર્ષમાં એક મહિનો દરેક વ્યક્તિએ પોતાની સાથે એકલા રહેવું જોઈએ’.

સંદર્ભસૂચી

વેબસાઈટ:

- <http://www.readgujarati.com>
- <http://jivanshaili.org.in>
- www.readgujarati.com
- <http://blogs.bigadda.com>
- <http://religion.divyabhaskar.co.in>

(મહારાજાશ્રી ભગવતસિંહજી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ – ગોંડલ અને ઈન્ડિયન એકાઉન્ટીંગ એસોશિયેશન (સૌરાષ્ટ્ર શાખા) – રાજકોટ દ્વારા સંયુક્ત રીતે આયોજીત યુ.જી.સી. અનુદાનિત રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૧ના રોજ રજૂ થયેલ શોધપત્ર.)

मुक्तिबोधकी कवितामें फैंटसी

- SANGEETA M. VAHIYA
M.A., B.ED., NET
R.R.LALAN COLLAGE, BHUJ

.....
पूर्वभूमिका:

गजानन माधज मुक्तिबोध आधुनिक कविता के सबल हस्ताक्षर है। उनके काव्य के उपर कई शोध प्रबन्ध प्रकाशित हो चुके हैं। मुक्तिबोध के काव्य पर आज भी गंभीरतापूर्वक विचार करने की आवश्यकता है। उनके पूर्ववर्ती अवेम् परवर्ती काव्य में महान अन्तर है। पूर्ववर्ती काव्य की प्रारम्भिक रचनाओं छायावाही प्रभाव से मुक्त भी है। समय के साथ परिवर्तन आया और वह परिवर्तन रचना, आकार और भाषा के क्षेत्र में भी दृष्टिगत होता है। यहां तक कि उनकी हृदय की प्यास तू और मैं जैसी कविताओं के बाद यदि कोई पाठक चम्बल की घाटी, ब्रह्म राक्षस तथा अंदरे में नामक कविताओं पढ़े तो कठिन अवश्य हो जायेगा। यह अन्तर अवश्य ही परिवर्तन परिस्थितियों, विचारों में अंतर और संसार के अनुवाद का ही माना जा सकता है। जैसे निराशा और संघर्ष की भावनाओं हमें प्रारंभ से ही दिखाई देती है। जैसे मरण का संसार, मरण रमजी, जागृत असफलता आदि में। कालान्तर में यह भावना दीर्घ होती हुई चभी गई और कवि कविता को समाप्त करने की कला को भूलता ही गया। उसने क्षणिक उच्छ्वासों की कविताओं को बेमानी और छोटी कविताओं को अधूरी बतलाया। इसका परिणाम यह हुआ कि उनकी अन्तिम कविताओं में भगभग ३०० कविताओं का सम्मिलित रूप, सारांश तथा भावार्थ कही जा सकती है, यहां तक कि उसे हमें कवि की परम अभिव्यक्ति भी कह सकते हैं। अंधेरे में लिखें। यहां मुक्तिबोध के अन्तसे का पूर्व रूप की अभिव्यक्ति पा रहा है। मु. लम्बी कविता के शिल्पकार है।

प्रतिनिधि कविताओं की भूमिका में श्री अशोक वाजपेयी लिखते हैं कि -
'मुक्तिबोध कठिन समय के कठिन कवि है।'

अधिकतर समकालीन कवि छोटी-छोटी कविताओं लिखते थे, तब मुक्तिबोध ने लम्बी कविताओं लिखने का जोखिम उठाया। मुक्तिबोध सरलीकरण के विरुद्ध रहे हैं। उनका मानना था कि सत्य का सरलीकरण संभव नहीं है। मुक्तिबोध का संसार हमारा जानामाना रोजमर्रा संसार है। उनका नायक सामान्य नागरिक है। फिर भी वह हार न माननेवाला सहसिक दुनिया को सुन्दर बनाने की इच्छा रखनेवाला, संघर्ष करनेवाला है। मुक्तिबोध ने अपनी जिंदगी का झयादातर हिस्सा कस्बों या छोटे शहरों में गुजारा है।

अतः कविताओ में कस्बाई का चित्रण, आम मनुष्य अनायास आ गया है । मुक्तिबोध की कविता देखने से कईबार ऐसा भगता है कि कवि -

अेक ही कविता से कई काम अेक साथ लेना चाहते है ।

मुक्तिबोध की कविता में युगबोधः

मुक्तिबोध की कविता में काव्यगत विशेषताः

मुक्तिबोध फैन्टेसी के कवि है ।

साहित्य में फैन्टेसी ने अेक शैली का रूप धारण कर लिया है और वह अब तक विद्या बनती जा रही है । साहित्य में स्वप्नतन्त्र की शैली का प्रयोग फैन्टेसी कहलाता है । स्वप्न मे अेक धुंधलायन और अस्पष्टता होती है, वाय दीयता और विरलता होती है । स्वप्न मे अेक ही वस्तु दो, तीन या चार रूपो में विभक्त हो जाती है अथवा दो, तीन, चार चीजे अेक ही वस्तु के अन्दर समाविष्ट हो जाती है या अेक वस्तु दुसरे वस्तु के रूप मे परिजत हो जाती है, अथवा वस्तुअे प्रतीक रूप में दिखाई देती है । फैन्टेसी शैली मे कवि मुख्य रूप से बिम्बो में विभाजन संघनन प्रतीकात्मकता और समान्यीकरण आदि स्वप्न की सभी प्रक्रियाओ का प्रयोग करताहै । वेवेस्टर्स डिकशनरी में फैन्टेसी की परिभाषा इस प्रकार दी गई है -

फैन्टेसी दिवास्वप्नो की तरह ही भगभग अेक के बाद अेक आने वाले मानसिक बिम्बो की अेसी श्रृखला है, जिसकी भूमि में कोई अतृप्त वासना कार्यरत रहती है ।

मुक्तिबोध कस लम्बी कविताओ में फैन्टेसी का निर्वाह खूब हुआ है । लडकी का बना

रावण, राक्षस और अंधेरे में उनकी सफभ फैन्टेसी बनाई है ।

मुक्तिबोध ने अपने जमाने को सोंय का कांटा बमाना कहकर याद किया था । इस जहर में मुजे वातावरण वाले काल अन्ड की अपनी विभक्षपताये थी । पहले तो मुक्तिबोध इन विभक्षणताओ की सीधे साथे वर्णन करते रहे, व्यादा हुआ तो इसके लिअे बिम्ब और प्रतीक का सहारा ले लिया । इसमे कोई सन्देह नहीं कि उनके ये बिम्ब और प्रतीक उनकी मौलीक सृजनशीलता का प्रमाण है ।

वस्तुतः मुक्तिबोध अेक समाज परायण अैतिहासिक दृष्टि सम्पन्न वामपन्थी विचारक और कवि थे जिसका प्रत्येक शब्द अपनी मिट्टी और हवा से अपने इतिहास और भूगोल से जुडा हुआ था । उनकी कविता उनके युग जीवन की प्रत्यक्ष झांकी थी और यह झांकी तथावत नहीं थी । मुक्तिबोध में नये सृबन शिल्प के रूप में देखा जा सकता है, जिसे वे फैन्टेसी कहते है । अेक प्रकार से फैन्टेसी का शिल्प ही उनका निजी शिल्प है । यही उनकी पहचान है । वस्तुतः फैन्टेसी मुक्तिबोध के लिये अेक तरह का शिल्प न होकर कथ्य हो गई है । मुक्तिबोध कहते है-

कविता अेक सांस्कृतिक प्रक्रिया है और रचना में जो सांस्कृतिक मूल्य परिलक्षित होते हैं वे व्यक्ति की अपनी नहीं समाज या वर्ग की देन है ।

अतः कवि ध्वारा प्रकट काव्यानुभव मात्र उसका कैसे हो सकता है? वह पूरे समाज का सामूहिक सत्य है । समाज ही उसका विधाता थी है और भोकता भी । कवि तो माध्यम मात्र है । अर्थात् मुक्तिबोधने आत्माभिमुखी रचना को समाजधर्मी बनाया ।

कवि फैंटसी के माध्यम से अपने परिवेश की भयावहता तथा मनुष्य की दर्दनाक हालत को व्यक्त करते हैं । फैंटसी का निर्माण करते समय वह विभिन्न रहस्यमय शब्दों को अपनाते हैं, जिससे कविता में आधुनिक रहस्यात्मक वातावरण बन जाता है, और उसके मूल में आतंक, भय, उत्पीडन, असुरक्षा की अनुभूति रहते हैं ।

अंधेरे में कविता अंधेरे से आरम्भ होती है -
जिन्दगी के
कमरो में अंधेरा
लगता है, चक्कर
कोई अेक लगातार ।
कविता का अंत होता है -
गैलरी में फैले सुनहले रवि छोर ।

मुक्तिबोध समाज के भयानक आतंकपूर्ण, हिंसा से आक्रान्त, पूँबीवाद ध्वारा शोषित जनसमूह और उसकी पीडा का चित्र अंकित करना चाहते हैं ।

जहां कहीं भी और जब कभी भी अवसर मिभा है मुक्तिबोध ने फैंटसी की चर्चा अवश्य की है- मुख्य रूप से प्रसादी की कामायनी के विवेचन में और अपनी रचना प्रक्रिया को स्पष्ट करने के प्रसंग में । कामायनी की समीक्षा करते हुअे उन्होने कामायनी को अेक विशाल फैंटसी माना है ।

मुक्तिबोधने फैंटसी को काव्य की आत्मा कहा है । फैंटसी के प्रयोग ध्वारा कवि कभी करुण भावों की सृष्टि भी करते हैं -

पकड कर कोलर गला दबाया गया,
चांटे से कनपटी टूटी कि अचानक
त्वचा, उखड गयी गाल की पूरी
जान में भर गयी
भयानक अनहद नाद की भनभन ।
फैंटसी के प्रयोग ध्वारा व्यंग्य उपहास का अेक चित्र पढिअे -
उनमें कई प्रकान्ड आलोचक

विचारक जगमगाते कवि गण
मन्त्री भी,
उद्योगपति और विध्वान
यहां तक कि शहर का हत्यारा कुख्यात
डोमा जी उस्ताद ।

फैन्टसी के विश्लेषण की प्रक्रिया में बिम्ब प्रतीक और रूपक आदि का भी विश्लेषण आवश्यक है । फैन्टसी अकेले स्वतंत्र प्राचीन ढांचा हो लेकिन इसमें भरे गये रंग वर्तमान जीवन तथ्यों द्वारा उपस्थित किये गये हैं ।

मुक्तिबोध के सामने फैन्टसी को लेकर दो मुख्य बातें थीं । अकेले तो यह कि यथार्थवादी कला सपाट बयानी नहीं हो सकती, क्योंकि जीवन बहुत गहरा अवेम् जटिल है । फिर कल्याण अथन और कोरा स्वप्न दर्शन हमारे युग का कविकर्म नहीं बन सकता । अतः आज ऐसे कवि चरित्र की आवश्यकता है जो मानवीय वास्तविक का बौद्धिक और हार्दिक आवमन करते हुए सामान्य जनो के गुणों और उनके संघर्षों से प्रेरणा और प्रकाश ग्रहण करे उनके जीवन विवेक को स्वयं ग्रहण करे तथा उसे और अधिक निखार करे कलात्मक रूप में उन्हीं की चीज उन्हे लौटा दे । सामान्यजनो की अपार साध्यात्मिक और बौद्धिक क्षमता में यदि हमारा विश्वास है, हमारी आस्था है तो हम अपने पिता के ही सच्चे पुत्र होंगे । अपने युग की विवेक चेतना को मूर्तिमान करने का यह कार्य कितना गंभीर और कठिन है उतना ही प्रेरणाप्रद है । क्योंकि उससे तो हम अपने ही जीवन के भूल उत्सी के अमृत रस का पान करेंगे और अपनी सृजनशील अनूभूति और अल्पना द्वारा उस जीवन का साहित्यिक कलात्मक पुनर्रचना करेंगे जो जीवन अपने सारे आलोक में हमें इतना प्रिय है । कवि चरित्र के विकास का हमारा यह संघर्ष युग की विवेक चेतना बनने का हमारा यह मौन प्रयास अपने आपमें आध्यात्मिक महत्व रखता है, इससे कौन इनकार करेगा ।

उपसंहारः

संक्षेप में कहा जा सकता है कि मुक्तिबोध फैन्टसी का शिल्प के रूप में प्रयोग करने का बावजूद वे जनचेतना के कवि हैं । जीवन की यथार्थता को समझने की उनके पास दृष्टि थी, ऐसा कहने में कोई आपत्ति नहीं ।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રામસેવા કેન્દ્ર સાદરાના સેવકોના શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીર બંધારણનો અભ્યાસ

- પટેલ મનોજ ડાહ્યાભાઈ

બી.પી.ઇ., એમ.પી.ઇ

.....

દરેક વ્યક્તિ સુસ્વાસ્થ્ય માટેનું રહસ્ય જાણે તે સ્ત્રી કે પુરુષ બંને જાતિની કોઈપણ ઉંમરની વ્યક્તિઓને યોગ્ય રીતે લાગુ પડે છે. સુસ્વાસ્થ્ય એ બધા માટે છે કે જેઓ જીવંત છે. સુસ્વાસ્થ્યનો મુદ્દો કોઈપણ ઉંમરની વ્યક્તિને લાગુ કરી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિ કે જે ચુસ્ત, તંદુરસ્ત અને કાર્યક્ષમ રહેવા માગે છે તેને કસરતની જરૂર છે. દરરોજનું રોજિંદુ કે વ્યાવસાયિક કાર્ય એ શારીરિક ક્ષમતા માટે પૂરતું નથી. સર્વાંગી કસરતો શારીરિક યોગ્યતા જાળવવા અને વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. આજના દિવસોમાં વાહનોએ માનવીને ચાલવાનું બંધ કરાવ્યું છે. માણસો આજસું બની ગયા છે. અને તેના રોજિંદા વ્યવસાયથી તેને એક માઇલ ચાલ્યાનો પણ અનુભવ થતો નથી. માનવીએ ચીતરફની દુનિયામાં ઉપલબ્ધ શક્ય તેટલા ટૂંકા રસ્તાઓને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેથી માણસો એ ફક્ત દર્શક બનવાને બદલે નિસ્થિત શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

માનવશરીર એક અદ્ભૂત ચંત્ર સમાન છે જે શાસ્ત્ર આપણને શરીર અંગેની માહિતી આપે છે તેને શરીરશાસ્ત્ર કહે છે. આ શાસ્ત્ર આપણને શરીર અને તેના જુદા જુદા અવયવોના કદ, આકાર, સ્થાન અન્ય અવયવો સાથેનો સંબંધ રચના અને તેની રાસાયણિક ઘટના વિશે જ્યાં આપે છે જે તે અવયવો રચનાનો જ્યાં મેળવ્યા પછી તેના કાર્ય અંગેનું જ્ઞાન મેળવવું જરૂરી બને છે. શરીરશાસ્ત્રની આ શાખાને શરીર વિજ્ઞાન કહે છે. શરીર વિજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા શરીરના અવયવો તેના કાર્યો તેમજ સમગ્ર શરીર પર થતી અસરો વિશે સમજ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમસ્યા કથન

આ અભ્યાસનો હેતુ “ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રામસેવા કેન્દ્ર સાદરાના સેવકોનો શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીર બંધારણનો અભ્યાસ કરવાનો હતો.”

ક્ષેત્રમર્યાદા

-આ અભ્યાસ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રામસેવા કેન્દ્ર સાદરાના તમામ વિભાગના સેવક પૂરતો મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો હતો.

- આ અભ્યાસ પુરુષ જાતિના વિષયપાત્રો પૂરતો મર્યાદિત હતો.

- આ અભ્યાસમાં ૨૫ થી ૬૦ વર્ષની ઉંમરના પુરુષ વિષયપાત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યા હતા.

-સેવકોના શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીરબંધારણને જ ધ્યાનમાં લીધેલ હતા.

મર્યાદા

-અભ્યાસ માટે પસંદ કરેલ વિષય પાત્રો તરીકે સાદરા કેન્દ્રના સેવકો છે તેમનો વિભાગ, કાર્યક્ષેત્ર, તેમની જીવનશૈલી, તેમનું રોજિંદુ દૈનિક કાર્ય વગેરેની આ અભ્યાસ અસરની શક્યતા રહેતી હતી. તેને નિયંત્રિત કરી શકાય તેમ ન હતી.

-આ અભ્યાસમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સાધનો આ અભ્યાસની મર્યાદા હતી.

- જ્ઞાતિ વિષયક તફાવતને ધ્યાનમાં રાખેલ નથી.

-આ અભ્યાસ લીધેલ વિષયપાત્રોના શરીરશાસ્ત્રીય વિષયક પાસાઓ અને શરીર અંધારણ માપન પૂરતો હતો.

ઉત્કલ્પના

પ્રાપ્ત વિષય સાહિત્યમાંથી સંશોધન પરિણામો અને સંશોધનકર્તા પોતાની સમજ અને મત પ્રમાણે તેમજ માન્યતાના આધારે ઉત્કલ્પના કરવામાં આવે છે. લીધેલ વિષયોના શરીરશાસ્ત્રીય વિષયક પાસાઓ અને શરીરશાસ્ત્રીય વિષયક પાસાઓ અને શરીર અંધારણ અલગ અલગ જોવા મળશે.

અભ્યાસનું મહત્વ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સમાજ જીવનમાં બેઠાડું જીવન જીવતા અને ઓછો શ્રમ કરતાં કે નહિવત શ્રમ કરનાર તથા શારીરિક અને રમતગમતની પ્રવૃત્તિ કરનાર વ્યક્તિઓને તેમના શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીરઅંધારણ કેવા પ્રકારનું છે તે આ અભ્યાસના પરિણામો ઉપરથી જોવા મળશે. જે અભિગમને ધ્યાનમાં લેતા રૂપ થી ૬૦ વર્ષની ઉંમરના સાદરા કેન્દ્રના સેવક ભાઈઓના શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીર અંધારણ કેવું છે તેનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં શારીરિક શિક્ષણદોષના પ્યાતનામ વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા પ્રયોજવામાં આવેલ અને નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ વિવિધ કસોટીઓ અને સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

આ અભ્યાસમાં શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ જેવા કે પ્રાણમૂલક શક્તિ, નાડીના ઘબકારા, લોહીનું દબાણ તથા શરીર અંધારણમાં ચરબી, પાણી બોડી, માંસ, વજન, ઉંચાઈ વગેરે પાસાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

પદ્ધતિ

આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત મહાદેવ દેસાઈ ગ્રામરોવા મહાવિદ્યાલય, સાદરાના સેવકોનો શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીર અંધારણનો અભ્યાસ કરવાનો છે.

શારીરિક સુખાકારીના પાસાઓમાં ઉંમર, ઉંચાઈ, વજન, લોહીનું દબાણ, હૃદયના ઘબકારા, પ્રાણમૂલક શક્તિ, શરીર અંધારણ (૧) શરીરની ચરબી (૨) ચરબીમુક્ત વજન, શરીરમાં પાણીની માત્રા, શરીરદળ આંક વગેરે બાબતો મહત્વની છે. આ સંશોધનનો અભ્યાસ નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવેલ છે.

આ પ્રકરણમાં વિષયોની પસંદગી, ધોરણમાપન, માહિતીની વિશ્વસનીયતા, સાધનોની વિશ્વસનીયતા તથા આંકડાકીય પૃથ્થકરણ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

વિષયોની પસંદગી

આ અભ્યાસ માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સાદરા કેન્દ્રના જુદા જુદા વિભાગોના રૂપ થી ૬૦ વર્ષની ઉંમરના સેવકોનો વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

માપનના ધોરણો

ઉંચાઈ : સ્ટીલ ટેપ દ્વારા સેન્ટીમીટરમાં લેવામાં આવી.

વજન : બોડી કંપોઝિશન એનેલાઈઝર દ્વારા કિ.ગ્રા.માં કરવામાં આવ્યું

લોહીનું દબાણ : સિસ્ટોલીક અને ડાયસ્ટોલીક દબાણ ડિઝીટલ બ્લડ પ્રેસર મોનીટર દ્વારા

આરામના સમય દરમિયાન લેવામાં આવેલ હતું. Hg/MM માં

હૃદયના ઘબકારા : આરામના સમય દરમિયાન પ્લસ રેટ મોનીટર દ્વારા કાંડા પાસેથી લેવામાં

આવેલ હતું. ઘબકારા મિનિટે

પ્રાણમૂલક શક્તિ : સ્વાયરોમીટર દ્વારા બહાર ઘડેલાતી મહત્તમ હવાનો વૃથો લીટરમાં

ચરબી : બોડી કંપોઝીશન એનેલાઇઝર દ્વારા વિદ્યુતપ્રવાહ મારફતે શરીરમાં ચરબીના પ્રમાણની કસોટી લેવામાં આવેલ હતી (ટકામાં ઇળમાં)

પાણી : બોડી કંપોઝીશન એનેલાઇઝર દ્વારા વિદ્યુતપ્રવાહ મારફતે શરીરમાં ચરબીના પ્રમાણની કસોટી લેવામાં આવેલ હતી (કિ.ગ્રામમાં)

બોડી માસ : બોડી કંપોઝીશન એનેલાઇઝર દ્વારા વિદ્યુતપ્રવાહ મારફતે શરીરમાં ચરબીના પ્રમાણની કસોટી લેવામાં આવેલ હતી (કિ.ગ્રામ/મીટરમાં)

આંકડાઓનું પૃથ્થકરણ

વિષય પાત્રોના શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓ અને શરીર બંધારણની માહિતી તપાસવામાં આવી હતી. એ માહિતીનામધ્યકને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવેલ છે.

સારણી-૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાદરા કેન્દ્રના સેવકોના વજનનો આંક

વર્ષ	શા.શિ મહાવિદ્યાલય	ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય	વિજ્ઞાન વિશારદ
૨૫ થી ૩૪	૬૨.૭૮	૬૦.૬૫	૫૬.૭૦
૩૫ થી ૪૪	૭૧.૮૫	૬૭.૨૮	૬૬.૫૨
૪૫ થી ૫૪	૭૭.૯	૬૦.૬૯	૫૮.૯૪

સારણી-૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાદરા કેન્દ્રના સેવકોના લોહીના સિસ્ટોલિક દબાણનો આંક

વર્ષ	શા.શિ મહાવિદ્યાલય	ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય	વિજ્ઞાન વિશારદ
૨૫ થી ૩૪	૧૨૭.૭૫	૧૨૭.૫	૧૧૯.૭૫
૩૫ થી ૪૪	૧૨૨.૫૮	૧૩૩.૫	૧૨૩.૨
૪૫ થી ૫૪	૧૪૧.૫	૧૩૨.૫	૧૨૬.૬૭

સારણી-૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાદરા કેન્દ્રના સેવકોના લોહીના ડાયસ્ટોલિક દબાણનો આંક

વર્ષ	શા.શિ મહાવિદ્યાલય	ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય	વિજ્ઞાન વિશારદ
૨૫ થી ૩૪	૭૬.૨૫	૮૭.૫	૭૮.૧૩
૩૫ થી ૪૪	૭૯.૭૨	૮૭.૦૦	૭૯.૬
૪૫ થી ૫૪	૯૪૦૦	૮૫.૦૦	૮૦.૦૦

સારણી-૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાદરા કેન્દ્રના સેવકોના હદયના ધબકારાનો આંક

વર્ષ	શા.શિ	ગ્રામસેવા	વિજ્ઞાન
	મહાવિદ્યાલય	મહાવિદ્યાલય	વિશારદ
૨૫ થી ૩૪	૬૯.૫	૮૦	૭૯.૫
૩૫ થી ૪૪	૭૨.૮૫	૮૩	૮૨.૮
૪૫ થી ૫૪	૭૬	૮૧.૨૫	૮૨.૦૦

સારણી-૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાદરા કેન્દ્રના સેવકોનો ચરણીની ટકાવારીનો આંક

વર્ષ	શા.શિ	ગ્રામસેવા	વિજ્ઞાન
	મહાવિદ્યાલય	મહાવિદ્યાલય	વિશારદ
૨૫ થી ૩૪	૧૩.૮૮	૧૩.૬	૧૪.૬૫
૩૫ થી ૪૪	૨૨.૦૫	૨૦.૬૩	૧૮.૪૨
૪૫ થી ૫૪	૨૭.૦૫	૧૭.૭૩	૨૦.૯

તારણો

- ૨૫ થી ૩૪ વર્ષના સેવકોના વજનનો આંક શા.શિ મહાવિદ્યાલયના સેવકમાં વધારે જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલયનો આંક વિજ્ઞાન વિશારદ કરતાં થોડો વધારે જોવા મળ્યો હતો, ૩૫ થી ૪૪ વર્ષના સેવકોમાં શા.શિ મહાવિદ્યાલયના સેવકોના આંક વધારે જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ગ્રામ સેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદનો સપ્રમાણમાં જોવા મળ્યો હતો. ૪૫ થી ૫૪ વર્ષની વય જૂથના સેવકોમાં પણ શા.શિ મહાવિદ્યાલયનો આંક વધારે જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ગ્રામ સેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદનો આંક ઓછો જોવા મળ્યો હતો.
- ૨૫ થી ૩૪ વર્ષના સેવકોના લોહીના દબાણનો સિસ્ટોલીક અને ડાયસ્ટોલીક દબાણનો આંક પ્રમાણ કરતાં થોડો વધારે જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ૩૫ થી ૪૪ વર્ષના સેવકોનો સિસ્ટોલીક અને ડાયસ્ટોલીક દબાણના આંકમાં શા.શિ મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદ કરતાં ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલયનો લોહીના દબાણનો આંક પ્રમાણ કરતાં વધારે જોવા મળ્યો હતો. ૪૫ થી ૫૪ વર્ષની વયજૂથના સેવકોના લોહીના દબાણનો આંક પ્રમાણ કરતાં શા.શિ મહાવિદ્યાલય સેવકોનો આંક પ્રમાણમાં વધારે જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદનો પ્રમાણમાં થોડો વધારે હતો. પરંતુ શા.શિના પ્રમાણમાં ખૂબજ ઓછો વધારે જોવા મળ્યો હતો.
- ૨૫ થી ૩૪ વર્ષના સેવકોના હદયના ધબકારાનો આંક શા.શિ મહાવિદ્યાલય તથા વિજ્ઞાન વિશારદનો આંક પ્રમાણ કરતાં થોડો વધારે જોવા મળ્યો હતો. ૩૫ થી ૪૪ વર્ષના સેવકોનો હદયના ધબકારાનો આંક પણ પ્રમાણસર જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદનો આંક પ્રમાણમાં થોડો વધારે જોવા મળ્યો હતો. ૪૫ થી ૫૪ વર્ષના વય જૂથના ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદના સેવકો કરતાં શા.શિ ના સેવકોનો આંક પ્રમાણસર જોવા મળ્યો હતો.
- ૨૫ થી ૩૪ વર્ષના વયજૂથના સેવકોનો ચરણીની ટકાવારીનો આંક શા.શિ મહાવિદ્યાલય તથા વિજ્ઞાન વિશારદનો આંક ઓછો જોવા મળ્યો હતો. ૩૫ થી ૪૪ વર્ષના સેવકોનો હદયના ચરણીની ટકાવારીનો આંક રેશિયાના પ્રમાણમાં જોવા મળ્યો હતો. ૪૫ થી ૫૪ વર્ષના વય જૂથના ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદના સેવકો કરતાં શા.શિ ના સેવકોનો આંક પ્રમાણ કરતાં થોડો વધારે જોવા મળ્યો હતો.
- ૨૫ થી ૩૪ વર્ષના સેવકોના ચરણીમુક્ત વજનનો આંક શા.શિ મહાવિદ્યાલય તથા વિજ્ઞાન વિશારદનો આંક કરતાં વધારે જોવા મળ્યો હતો. ૩૫ થી ૪૪ વર્ષની વયજૂથના સેવકોમાં શા.શિ મહાવિદ્યાલયનો ગ્રામ સેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદ કરતાં થોડો વધારે જોવા મળ્યો હતો. ૪૫ થી ૫૪ વર્ષની વય જૂથના સેવકોમાં શા.શિ મહાવિદ્યાલયનો આંક ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય અને વિજ્ઞાન વિશારદના સેવકો કરતાં વધારે જોવા મળ્યો હતો.

PROPOSED MODEL FOR HUMAN RESOURCE ACCOUNTING

-PIYUSH H. JADAV
M.COM., M.ED., M.PHIL(EDU),
SLET(COMMERCE)

Proposed Model For Human Resource Accounting

This model can be broadly categorized for two types of Employees.

1. Method for employee who are whole sole for organization such as MD ,CEO etc.
2. Method for employees who are not whole sole for organization

Valuation should contain three parts in both methods which are as follows

1. Real Capital Cost part
2. Present value of future salary/wages payments
3. Performance evaluation part

Total value of Human Resource will be total of above three parts.

First two part will be same for both method. Valuation for second part will be according to Lev and Schwartz method (although method to account for it in books has also been suggested).

Third part is different for both methods and reflects performance (beyond normal) for that employee. For normal performance first and second part is sufficient.

1. Real Capital cost-

All capital cost such as training cost should be capitalized by entry

Human resource Capital (HRC) Dr
To Cash/Bank

This should be written off equally in estimated service period by entry

P&L A/C DR
To HRC

At the time of leaving/death of employee whole amount should be charged to P&L A/C

2. Present Value of future salary/wages payment-

As already discussed valuation in this part is similar to Lev and Schwartz model. Only new thing is that journal entries and method for accounting for it in books have been proposed-

1. At the time of capitalizing value of human resource according to Lev & Schwartz valuation (whether at the year end or at the during year, whenever we hire human asset or company want to begin accounting for human asset

HRC A/C Dr
    To Human Resource Reserve (HRR) A/C
2. At the time of salary payments

Salary A/C Dr
    To Cash
3. At the year end we should calculate HRC value according to Lev & Schwartz model. Now difference of HRC in books and HRC now calculated shall be debited in the form of HRR and balance amount should be debited in P& L A/C to close salary A/C.

HRR A/C Dr
P&L A/C Dr
    To Salary A/C
4. If difference is more than salary then balance should be credited to P&L A/C
Now amount debited in HRR should be charged in form of depreciation/amortization from P&L A/C

P&L A/C Dr
    To HRC A/C
9. At the time of leaving/death of employee whole amount of HRC should be charged from P&L A/C and at the same time Whole amount of HRR should be credited to P&L A/C.

Third part performance evaluation part is different for both methods. This is obviously due to different performance evaluation criteria between both methods. Here performance above the normal one has been considered. First and Second part is sufficient for normal one. This part is as below-

3. Performance Evaluation Part

A. First Method-Method for employee who is wholesale for organization such as M.D.,CEO etc.-At the end of year classify

Sales/Revenue generated into two parts

- (I) Normal Revenue
- (II) Extra Revenue (which is generated due to extraordinary talent of that employee)

Calculate Net Profit after all expenses (including CEO/MD remuneration) attributable to extra sales/turnover/revenue and it should be transferred to Fund for HRC at some % (say 10 to 15% on this profit). At the same time with the same amount a capitalization entry should be passed to capitalize Human Resource by simultaneous transfer to Human Resource adjustment A/C. Human Resource Adjustment A/C is just like HRR A/C and reflects revaluation of Human Asset on showing better performance but as this part should not be amortized and should increase with exhibiting good performance so it has

been credited to separate Human Resource Adjustment A/C. At the time of leaving/death of employee reverse entry should be passed.

Suggested Use of fund for HRC Fund for HRC should be used only for some specific purposes such as

1. Training of Employees
2. Writing off of abnormal losses caused Due to leaving/death of employee
3. Welfare of Employees so that they may be more satisfied

Entry for transferring will be

P&L A/C DR

To Fund for HRC

Entry for capitalization of human resource with the same amount will be

HRC A/C DR

To Human Resource Adjustment A/C

In case abnormal losses generate for many years after leaving/death of Employee these losses can be written off from this fund over these years. Entry will be

Fund for HRC DR

To P&L A/C

Reverse entry at the time of leaving/death of employee will be

Human Resource Adjustment A/C DR

To HRC A/C

Amount capitalized in previous year (in this part) should be basis for incentive for current year.

B. II Method

This is for employees who do routine work and are not whole sole for organization. If employee has shown any extra performance than normal one then market value of that extra one should be decided. We should then decide net profit attributable to this extra one. This should be decided on the basis of % of net profit on sales/revenue and some % of net profit say 20-30% should be transferred to fund for HRC from P&L A/C. At the same time with the same amount Human Resource Asset should be capitalized by debit to HRC A/C and credit to Human Resource Adjustment Account (This is revaluation of human resource asset on showing better performance). At the time of leaving/death of employee reverse entry will be passed. Fund for HRC can be utilized for previous mentioned purposes. Amount capitalized in previous year in this part should be basis for performance incentive in current year.

Case Study-

A Ltd. Wants to begin accounting for human resource. At present Company has an MD, a manager and a clerk. We assume that company previously has incurred no capital expenses on human resources but now it intends to send its employees on training program .Company incurs 10 lacs for MD ,4 lacs for manager and .5 lacs for clerk for training program .This year sales was 10000 Lacs. It is estimated that according to general condition of industry 7000 Lacs sales is normal .Extra sales is due to

extraordinary talent and effort of MD. Net Profits on sales (before debiting P&L for Fund for Human resources) after debiting remuneration for all employees (including MD) is approximately 20% on Sales. On an average in this industry MD works in a company for 3 years & other employee works for 6 years

1. First Part-Entry For MD,

HRC A/C DR 1000000
To Bank 1000000

(Being training expenses paid and amount capitalized)

Assumed MD has worked for 1 year so he will work for approx. 2 years .Therefore provision per year for this expense will be 500000 Rs.

P&L A/C DR 500000
To HRC 500000

(Being training expenses amortized)

Entry for Manager will be

HRC A/C DR 400000
To Bank 400000

(Being training expenses paid and amount capitalized)

Assuming manager has worked for 4 years so he will work for approximately 2 further years. So amortization per year will be 2 Lacs

P&L A/C DR 200000
To HRC 200000

(Being training expenses amortized)

Entry for clerk will be

HRC A/C 50000
To Bank 50000

(Being training expenses paid and amount capitalized)

Entry for amortization will be (taking same assumption as in case of manager)

P&L A/C 25000
To HRC 25000

(Being training expenses amortized)

2. Second Part- Employee Age

MD 30
Manager 40
Clerk 50

For the sake of simplicity we assume Average Annual Earning for all employee (including MD) during age 30-39 years- Rs. 3000, during 40-49 years- Rs.4000, during 50-54 Years- Rs.5000. We will apply 15% discount factor. Retirement age has been assumed as 55 Years.(Here we are not taking expected service period on the assumption that anyhow we have to pay salary for replacement also which is generally not low than previous person)

Calculation of Present value of earning of employees at beginning of year

Age 30 Year

Present Value

Rs 3000 p.a. for next 10 years 15057.00

Rs 4000 p.a. for years 11-20 4960.00

Rs 5000 p.a. for years 21 to 25 1025.00

21042.00

Age 40 Year

Present Value

Rs.4000 p.a. for next 10 years 20076.00

Rs.5000 p.a. for years 11-15 4140.00

24216.00

Age 50 Year

Rs 5000 p.a. for next 5 Years 16760.00

12

Total Value of II part of HRC = 21042 + 24216 + 16760 = 62018 Rs

Salary payment this year = 3000 + 4000 + 5000 = 12000 Rs

Calculation of Present Value of earning of employee at end of year

Age 31 Year

Rs 3000 p.a. for 9 years 14315.00

Rs 4000 p.a. for 11-20 years 4960.00

Rs 5000 p.a. for 21-25 1025.00

20300.00

Age 41 Year

Rs 4000 p.a. for 9 Years 18426.00

Rs 5000 p.a. for 11-15 Years 4140.00

22566.00

Age 51 Year

Rs.5000 p.a. for 4 years 14275.00

Total value of II part of HRC at end of year = 20300 + 22566 + 14275 = 57141 Rs

Difference in II part of HRC value between year beginning and end =62018-57141=4877 Rs

Journal Entries-

1. HRC A/C Dr 62018
To HRR 62018
(Being amount capitalized towards HRC)
2. Salary A/C Dr 12000
To Bank 12000
(Being salary paid)
3. HRR A/C Dr 4877
P&L A/C Dr 7123
To Salary 12000
(Being amount of salary charged to HRR and P&L A/C)
4. P&L A/C Dr 4877
To HRC 4877
(Being depreciation charged on HRA)

Word of Caution-

Currently Lev and Schwartz model is followed by many companies but it is only followed for internal decision making purposes and accounting is not done for this model. So stress is not on calculation of accurate figures for example companies normally assume that all 30-39 age group employees are just 30 years old and so on for other age groups and calculation is done accordingly but if any company want to apply these journal entries then it can do accounting successfully only when accurate age of employees are taken. So it will be somewhat cumbersome process but with the help of software this problem can be solved and benefits will be much more because HRC will be now accounted for in books.

3. Third Part- Method for CEO/MD

Extra sales is 3000 Lacs on which net profit @ 20% will be 600 Lacs. 11% (assumed) of 600 Lacs will be 66 Lacs

- P&L A/C Dr 66
To Fund for HRC 66
(Being amount provided for fund for HRC)

Now simultaneously a capitalization entry for this amount will be passed to record

- HRC in Books
HRC A/C Dr 66
To Human Resource Adjustment A/C 66
(Being amount capitalized towards HRC)

This is just like revaluation entry. This capitalization value will be basis for incentive payment for CEO/MD in next year. I think turnover of CEO/MD will be discouraged due to this procedure. Second thing, as net profit after CEO/MD computation

is being taken as basis for capitalization so it will not be in overall benefit of CEO/MD to take very high compensation as his next year compensation will be adversely affected. Nowadays debate is going on in media over unreasonable high compensation of CEOs

.I think this problem can be solved with this type of incentive payment.**Method for other employees**-Assumed market value of normal performance by manager is manager is 1 Lac and market value of extra performance is .25 lac .Net profit attributable to this extra performance at the rate 20% is .05 lac of which we are capitalizing some % say 30%.i.e. we are capitalizing .015 lac .Entry will be

P&L A/C DR 1500
    To Fund for HRC 1500
(Being amount provided for fund for HRC)

HRC A/C DR 1500
    To Human Resource Adjustment A/C 1500
(Being amount capitalized towards HRC)

If Market value for normal performance for clerk is 10000 Rs and for extra one it is 5000 Rs. Net profit attributable to this extra one will be @20% will be 1000 Rs of which we can capitalize some % say 30% which is 300 Rs. So entry will be

P&L A/C DR 300
    To Fund for HRC 300
(Being amount provided for fund for HRC)
HRC A/C DR 300
    To Human Resource Adjustment A/C 300
(Being amount capitalized towards HRC)

This third part can be excluded for lower level employee because it can be very cumbersome process and any other method for performance evaluation or attributable profit calculation may be used.

Justification for Proposed Model-

1. This model provides both valuation of Human Resources and accounting entry for them.
2. Valuation has been done in such a way that employees are motivated to achieve the organization goals. Naturally they will strive for their higher valuation so that next year they may get incentive for that in next year. Nowadays questions are being raised over reasonableness of CEOs extraordinary high compensation. This model prevent CEOs from taking extraordinary high compensation because net profit for this purpose is decided after CEO compensation which will affect their next year incentive. So this model balances CEOs compensation package.
3. Value of human resources can be ascertained at any time from Balance-Sheet and value can be decided for each employees.

4. This model also uses valuation principals of Lev and Schwartz Model. So it also has strong points of that model
- 5.. This model doesn't provides depreciation/Amortization on third part of human resource valuation because it assumes that human resource becomes more and more valuable on gaining experience and showing good performance(because of increase in their morale).On the other hand it transfers profits from profit and loss a/c to Human Resource Fund for meeting unforeseen contingencies and suggest ideal use of this fund.
6. It describes the procedure to remove the human resource item from B/S in case any employee leaves/dies.
7. It suggest the use of human resource fund so this can not be used for general business purposes . It can be used only for employee welfare purposes or wiping off of abnormal losses due to leaving/death of employee , So it contributes to employee welfare .Natural consequence of this will be increase in employee productivity . In this sense it also contributes to moral side of accounting.
8. Basis of Incentive on extra performance over normal performance is valuation of previous year so it can control on high turnover rate of employees which is major problem today.

It will be totally wrong to say that this model is altogether new model. I think, it is an extension of Lev and Schwartz model because Lev and Schwartz valuation principles also have been used in this model.

Limitations of Proposed Model-

Following are some of the limitations of proposed model-

1. Major limitation of this model is that calculation process is lengthy and cumbersome. Calculation of Human Resource value for each employee will also be difficult, But I think this problem can be solved by use of software for this process.
2. Lev and Schwartz valuation principles has been used at one point of time so it may have some of the weaknesses of that model but major ones of that model have been removed.

Political and Socio Economic Trends in India

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(I/C Principal,
Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

Politics is the practice and theory of influencing other people on a civic or individual level. More narrowly, it refers to achieving and exercising positions of governance organized control over a human community, particularly a state. A variety of methods are employed in politics, which include promoting one's own political views among people, negotiation with other political subjects, making laws, and exercising force, including warfare against adversaries. Politics is exercised on a wide range of social levels, from clans and tribes of traditional societies, through modern local governments, companies and institutions up to sovereign states, to the international level. A political system is a framework which defines acceptable political methods within a given society. History of political thought can be traced back to early antiquity, with seminal works such as Plato's Republic, Aristotle's Politics and the works of Confucius. Modern political discourse focuses on democracy and the relationship between people and politics. It is thought of as the way we choose government officials and make decisions about public policy.

The state

The origin of the state is to be found in the development of the art of warfare. Historically speaking, all political communities of the modern type owe their existence to successful warfare. Kings, emperors and other types of monarchs in many countries including China and Japan, were considered divine. Of the institutions that ruled states, that of kingship stood at the forefront until the French Revolution put an end to the "divine right of kings". Nevertheless, the monarchy is among the longest-lasting political institutions, dating as early as 2100 BC in Sumerian to the 21st century AD British Monarchy. Kingship becomes an institution through heredity.

The king often, even in absolute monarchies, ruled his kingdom with the aid of an elite group of advisors, a council without which he could not maintain power. As these advisors, and others outside the monarchy negotiated for power, constitutional monarchies emerged, which may be considered the germ of constitutional government. Long before the council became a bulwark of democracy, it rendered invaluable aid to the institution of kingship by

1. Preserving the institution of kingship through heredity.
2. Preserving the traditions of the social order.
3. Being able to withstand criticism as an impersonal authority.
4. Being able to manage a greater deal of knowledge and action than a single individual such as the king.

The greatest of the king's subordinates, the earls and dukes in England and Scotland, the dukes and counts in the Continent, always sat as a right on the council. A conqueror wages war upon the vanquished for vengeance or for plunder but an established kingdom exacts tribute. One of the functions of the council is to keep the coffers of the king full. Another is

the satisfaction of military service and the establishment of lordships by the king to satisfy the task of collecting taxes and soldiers.

The state and property

Property is the right vested on the individual or a group of people to enjoy the benefits of an object, be it material or intellectual. A right is a power enforced by public trust. Sometimes it happens that the exercise of a right is opposed to public trust. Nevertheless, a right is really an institution brought around by public trust, past, present or future. The growth of knowledge is the key to the history of property as an institution. The more man becomes knowledgeable of an object be it physical or intellectual, the more it is appropriated. The appearance of the State brought about the final stage in the evolution of property from wildlife to husbandry. In the presence of the State, man can hold landed property. The State began granting lordships and ended up conferring property and with it came inheritance. With landed property came rent and in the exchange of goods, profit, so that in modern times, the "lord of the land" of long ago becomes the landlord. If it is wrongly assumed that the value of land is always the same, then there is of course no evolution of property whatever. However, the price of land goes up with every increase in population benefiting the landlord. The landlordism of large land owners has been the most rewarded of all political services. In industry, the position of the landlord is less important but in towns which have grown out of an industry, the fortunate landlord has reaped an enormous profit. Towards the latter part of the Middle Ages in Europe, both the State - the State would use the instrument of confiscation for the first time to satisfy a debt and the Church - the Church succeeded in acquiring immense quantities of land were allied against the village community to displace the small landlord and they were successful to the extent that today, the village has become the ideal of the individualist, a place in which every man does what he wills with his own. The State has been the most important factor in the evolution of the institution of property be it public or private.

As a primarily military institution, the State is concerned with the allegiance of its subjects, viewing disloyalty and espionage as well as other sorts of conspiracies as detrimental to its national security. Thus arises the law of treason. Criminal acts in general, breaking the peace and treason make up the whole, or at least part of criminal law enforced by the State as distinguished from the law enforced by private individuals or by the state on behalf of private individuals. State justice has taken the place of clan, feudal, merchant and ecclesiastical justice due to its strength, skill and simplicity. One very striking evidence of the superiority of the royal courts over the feudal and popular courts in the matter of official skill is the fact that, until comparatively late in history, the royal courts alone kept written records of their proceedings. The trial by jury was adopted by the Royal Courts, securing its popularity and making it a bulwark of liberty. By the time of the Protestant Reformation, with the separation of Church and State, in the most progressive countries, the State succeeded in dealing with the business of administering justice.

The state and legislation

That most persistent of all patriarchal societies, the Jewish, retains to a certain extent its tribal law in the Gentile cities of the West. This tribal law is the rudimentary idea of law as it presented itself to people in the patriarchal stage of society; it was custom or observance

other countries had no national law until the end of the 18th century, was brought to an end by three great agencies that helped to create the modern system of law and legislation

1. **Records:** From the early middle Ages in Europe there come what are called folk-laws and they appear exactly at the time when the patriarchal was becoming the State. They are due almost universally to one cause: the desire of the king to know the custom of his subjects. These are not legislation in the sense of law-making but statements or declarations of custom. They are drawn from a knowledge of the custom of the people. Unwritten custom changes imperceptibly but not the written. It is always possible to point to the exact text and show what it says. Nevertheless, the written text can change by addition with every new edition.
2. **Law Courts:** By taking some general rule which seemed to be common to all the communities and ignoring the differences, English common law was modeled after such a practice so that the law became common in all the districts of the kingdom. The reason why in the rest of Europe, there was no common law till centuries later is because the State in those countries did not get hold of the administration of justice when England did. One of the shrewdest moves by which the English judges pushed their plan of making a common law was by limiting the verdict of the jury in every case to questions of fact. At first the jury used to give answers both on law and fact; and being a purely local body, they followed local custom. A famous division came to pass: the province of the judge and the province of the jury.
3. **Fictions:** Records and Law Courts were valuable in helping the people adapt to law-making but like Fictions, they were slow and imperfect. Though slowly, Fictions work because it is a well-known fact that people will accept a change in the form of a fiction while they would resist it to the end if the fact is out in the open.

Finally there is the enactment of laws or legislation. When progress and development is rapid, the faster method of political representation is adopted. This method does not originate in primitive society but in the State's need for money and its use of an assembly to raise the same. From the town assembly, a national assembly and the progress of commerce sprang parliaments all over Europe around the end of the 12th century, but not entirely representative or homogeneous for the nobility and the clergy. The clergy had amassed a fortune in land, about one-fifth of all Christendom but at the time, in the 12th and 13th centuries, the Church was following a policy of isolation; they adopted the rule of celibacy and cut themselves from domestic life; they refused to plead in a secular court; they refused to pay taxes to the State on the grounds that they had already paid it to the Pope. Since the main object of the king in holding a national assembly was to collect money, the Church could not be left out and so they came to Parliament. The Church did not like it but in most cases they had to come.

The medieval Parliament was complete when it represented all the states in the realm: nobles, clergy, peasants and craftsmen but it was not a popular institution mainly because it meant taxation. Only by the strongest pressure of the Crown were Parliaments maintained during the first century of their existence and the best proof of this assertion lies in the fact that in those countries where the Crown was weak, Parliament ceased to exist. The notion that parliaments were the result of a democratic movement cannot be supported by historical facts. Originally, the representative side of Parliament was solely concerned with money; representation in Parliament was a liability rather than a privilege. It is not uncommon that an institution created for one purpose begins to serve another. People who were asked to contribute with

two kinds of petitions, one private and the other public and it was from this last that laws were adopted or legislation originated. The king as head of State could give orders to preserve territorial integrity but not until these royal enactments were combined with public petition that successful legislation ever took place. Even to the present day, this has always been the basis of all successful legislation: public custom is adopted and enforced by the State.

References

1. Kuri's blog: National Commission to review the working of the Constitution. Kurishravan.
2. Borrowed features of Constitution". Retrieved 15 February 2014.
3. Constitution of India: A 'Bag of Borrowings'. Retrieved 15 February 2014.
4. V. Venkatesan - A fresh look at the relevance of three early doctrines that have defined the Indian Constitution over the years. Front-line
5. Jain, M.P. (2010). Indian Constitutional Law. LexisNexis ButterworthsWadhwa Nagpur. p. 921. ISBN 978-81-8038-621-3.
6. Lectures By Professor Parmanad Singh, Jindal Global Law School.

FDI Equity Inflows from 2000-2012

- ASHISHKUMAR CHUDASAMA
Adhyapak Sahayak in Economics
M.B.Patel Of Commerce and G.M.N Atrs
College, Dahegam,
Dist- Gandhinagar

Top 5 Countries for FDI :

According to Chrysochoidis, Millar & Clegg, 1997 there are five different types of foreign direct investment FDI The first type of FDI is taken to gain access to specific factors of production resources, technical knowledge, material know-how, patent or brand names, owned by a company in the host country. If such factors of production are not available in the home economy of the foreign company, and are not easy to transfer, then the foreign firm must invest locally in order to secure access.

Country	Inflow in % age terms	Inflows in absolute Terms (million US dollars)
Mauritius	42%	50164
Singapore	9	11275
USA	7	8914
UK	5	6158
Netherlands	4	4968

Majority of the foreign direct investment comes through Mauritius as it enjoys several tax advantages, which works well for the international investors.

Five Different Types of Foreign Direct Investment (FDI)

The second type of FDI is developed by Raymond Vernon in his product cycle hypothesis. According to this model the company shall invest in order to gain access to cheaper factors of production, e.g. low-cost labour. The government of

the host country may encourage this type of FDI if it is pursuing an export-oriented development strategy. Since it may provide some form of investment incentive to the foreign company, in form of subsidies, grants and tax concessions. If the government is using an import-substitution policy instead, foreign companies may only be allowed to participate in the host economy if they possess technical or managerial know-how that is not available to domestic industry. Such know-how may be transferred through licensing. It can also result in a joint venture with a local partner.

The third type of FDI involves international competitors undertaking mutual investment in one another through cross-shareholdings or through establishment of joint venture, in order to gain access to each other's product ranges. As a result of increased competition among similar products and R&D-induced specialisation this type of FDI emerged. Both companies often find it difficult to compete in each other's home market or in third-country markets for each other's products. If none of the products gain the dominant advantage, the two companies can invest in each other's area of knowledge and promote sub-product specialisation in production.

The fourth type of FDI concerns the access to customers in the host country market. In this type of FDI there are not observed any underlying shift in comparative advantage either to or from the host country. Export from the companies' home base may be impossible, e.g. certain services, or the capability to request immediate design modifications. The limited tradability of many services has been an important factor explaining the growth of FDI in these sectors.

The fifth type of FDI relates to the trade diversionary aspect of regional integration. This type occurs when there are location advantages for foreign companies in their home country but the existence of tariffs or other barriers of trade prevent the companies from exporting to the host country. The foreign companies therefore jump the barriers by establishing a local presence within the host economy in order to gain access to the local market. The local manufacturing presence need only be sufficient to circumvent the trade barriers, since the foreign company wants to maintain as much of the value-added in its home economy.

Definition:

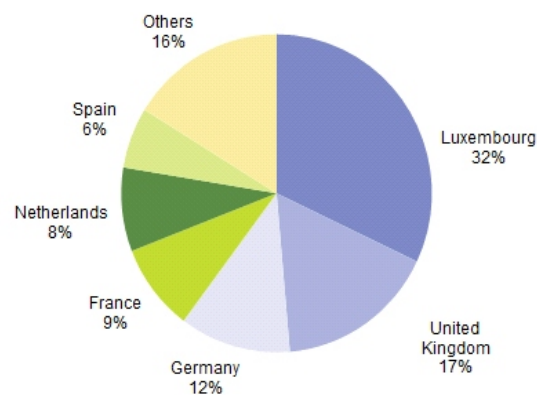
Foreign direct investment is of growing importance to global economic growth. This is especially important for developing and emerging market countries. FDI from investors in developed areas like the European Union and the U.S. provide funding and expertise to help smaller companies in these emerging markets to expand and increase international sales. In 2012, these emerging markets

became the greatest beneficiary of FDI. Inflows exceeded those to developed countries by \$130 billion.

“The developed world also receives its fair share of cross-border investment, but of a different nature. Most of this was mergers and acquisitions between mature companies. These already-global corporations are engaged in restructuring or refocusing on core businesses. However, it gets recorded as FDI. This type of investment is more about maintenance, and less about making great strides in economic growth.”

Source: UNCTAD Annual FDI Report

(1) 2012, provisional
Source: Eurostat (online data code: bop_fdi_main)

Advantages of Foreign Direct Investment

Foreign direct investment has many advantages for both the investor and the recipient. One of the primary benefits is that it allows money to freely go to whatever business has the best prospects for growth anywhere in the world. That's because investors aggressively seek the best return for their money with the least risk. This motive is colour-blind, doesn't care about religion or form of government.

This gives well-run businesses regardless of race, colour or creed a competitive advantage. It reduces but, of course, doesn't eliminate the effects of politics, cronyism and bribery. As a result, the smartest money goes to the best businesses all over the world, bringing these goods and services to market faster than if unrestricted FDI weren't available.

Investors receive additional benefits. Their risk is reduced because they can diversify their holdings outside of a specific country, industry or political system. Diversification always increases return without increasing risk.

Businesses benefit by receiving management, accounting or legal guidance in keeping with the best practices practiced by their lenders. They can also incorporate the latest technology, innovations in operational practices, and new financing tools that they might not otherwise be aware of. By adopting these practices, they enhance their employees' lifestyles, helping to create a better standard of living for the recipient country. In addition, since the best companies get rewarded with these benefits, local governments have less influence, and aren't as able to pursue poor economic policies. The standard of living in the recipient country is also improved by higher tax revenue from the company that received the foreign direct investment. However, sometimes countries neutralize that increased revenue by offering tax incentives to attract the FDI in the first place.

References

1. Reserve Bank of India (2003), Reserve Bank of India Bulletin, India
2. Rajan,R(2003):‘SustainingCompetitivenessintheNewGlobalEconomy:’
3. Malayalam manorama year books
4. Tims of india

CORPORATE GOVERNANCE

Prof. Rameshbhai G. Pawar

Assistant Professor

Shri M.P. Shah Muni. Commerce College
Jamnagar

ABSTRACT

Corporate governance is the set of processes, customs, policies, laws, and institutions affecting the way a corporation (or company) is directed, administered or controlled. The basic objective of corporate governance is to oversee the practice of ethical principles and the setting of infallible standards, in order to maximize shareholder value. Corporate governance is obviously a matter of global concern since large public companies operate globally and have worldwide investors. Another objective is to control the company's management and to create mechanisms to oblige executives to act in the interests of their shareholders. Research has shown that good corporate governance brings down the cost of capital for the company. Good disclosure practices lead to a more liquid market for the company. This lowers cost of debt for the company. Sound corporate governance is reliant on external market place commitment and legislation, plus a healthy board culture which safeguards policies and processes. Key elements of good and sound corporate governance principles include honesty, trust and integrity, openness, performance orientation, responsibility and accountability, mutual respect, and commitment to the organization. Clearly laid down operating principles, rules, regulations and guidelines are considered necessary for smooth working in corporate bodies. New standards for corporate governance have emerged and companies changes their behavior and values in accordance with these standards.

CORPORATE GOVERNANCE

INTRODUCTION AND MEANING

Corporate governance is the set of processes, customs, policies, laws, and institutions affecting the way a corporation (or company) is directed, administered or controlled. Corporate governance also includes the relationships among the many stakeholders involved and the goals for which the corporation is governed. The principal stakeholders are the shareholders, management, and the board of directors. Other stakeholders include employees, customers, creditors, suppliers, regulators, and the community at large.

EMERGENCE NEED AND OBJECTIVES OF CORPORATE GOVERNANCE

Some major scams and corporate collapses across the globe, be it Enron, Arthur Anderson or WorldCom. All these events have made stakeholders realize the importance and urgency of good corporate governance. International organizations like IMF, WTO and World Bank are also started insisting on transparency. All this has moved corporate governance and transparency up the public agenda. New standards for corporate governance have emerged and companies changes their behavior and values in accordance with these standards. The new standards include Independent directors, external auditors, rotation of auditors, proper succession planning among others. In the era of globalization and liberalization, market forces play a crucial role. Liberalization in

and good corporate governance. These factors forces companies to modify their behavior and values to meet the norms of corporate governance. It's critical for any company that the people they recruit believe in the company's values and imbibes those values.

In the context of fast changing corporate and socio-economic landscapes, fast paced technology and emergence of multilateral trading system, the following factors underscore the need for good corporate governance:

- (i) Globalization, privatization, deregulation, causing revolution of rising expectations;
- (ii) Advancements in Information Technology and E-Commerce.
- (iii) Strategic alliances, mergers and acquisitions.
- (iv) Intellectual Property Rights.
- (v) Social responsibility, social audit and societal concerns.
- (vi) Business and professional ethics.
- (vii) Sustainable development.
- (viii) Energy audit, environmental up gradation.
- (ix) Need for excellence to cope up with fierce international competition.
- (x) Need to strike a balance between compliance with rules and company's need to perform, so that company's performance is not stifled by over regulation.

The basic objective of corporate governance is to oversee the practice of ethical principles and the setting of infallible standards, in order to maximize shareholder value. Corporate governance is obviously a matter of global concern since large public companies operate globally and have worldwide investors. Another objective is to control the company's management and to create mechanisms to oblige executives to act in the interests of their shareholders.

CHARACTERISTICS OF SOUND CORPORATE GOVERNANCE

Sound corporate governance is reliant on external market place commitment and legislation, plus a healthy board culture which safeguards policies and processes. Key elements of good and sound corporate governance principles include honesty, trust and integrity, openness, performance orientation, responsibility and accountability, mutual respect, and commitment to the organization. In particular, senior executives should conduct themselves honestly and ethically, especially concerning actual or apparent conflicts of interest, and disclosure in financial reports.

GENERALLY ACCEPTED PRINCIPLES OF CORPORATE GOVERNANCE

(1) Rights and equitable treatment to shareholders:

Organizations should respect the rights of shareholders and help shareholders to exercise those rights. They can help shareholders exercise their rights by effectively communicating information that is understandable and accessible and encouraging shareholders to participate in general meetings.

(2) Interests of other stakeholders:

Organizations should recognize that they have well aware in respect of interest of other stakeholders and the legal and other obligations to all legitimate stakeholders.

(3) Role and responsibilities of the board:

The board needs a range of skills and understanding to be able to deal with various business issues and have the ability to review and challenge management performance. It needs to be of sufficient size and have an appropriate level of commitment to fulfill its responsibilities and duties. There are issues about the appropriate mix of executive and non-executive directors.

(4) Integrity and ethical behavior:

Ethical and responsible decision making is not only important for public relations, but it is also a necessary element in risk management and avoiding lawsuits. Organizations should develop a code of conduct for their directors and executives that promotes ethical and responsible decision making. It is important to understand, though, that reliance by a company on the integrity and ethics of individuals is bound to eventual failure. Because of this, many organizations establish Compliance and Ethics Programs to minimize the risk that the firm steps outside of ethical and legal boundaries.

(5) Role and responsibilities of the board:

The board needs a range of skills and understanding to be able to deal with various business issues and have the ability to review and challenge management performance. It needs to be of sufficient size and have an appropriate level of commitment to fulfill its responsibilities and duties. There are issues about the appropriate mix of executive and non-executive directors.

(6) Integrity and ethical behavior:

Ethical and responsible decision making is not only important for public relations, but it is also a necessary element in risk management and avoiding lawsuits. Organizations should develop a code of conduct for their directors and executives that promotes ethical and responsible decision making. It is important to understand, though, that reliance by a company on the integrity and ethics of individuals is bound to eventual failure. Because of this, many organizations establish Compliance and Ethics Programs to minimize the risk that the firm steps outside of ethical and legal boundaries.

(7) Disclosure and transparency:

Organizations should clarify and make publicly known the roles and responsibilities of board and management to provide shareholders with a level of accountability. They should also implement the procedures to verify independently and safeguard the integrity of the company's financial reporting. Disclosure of material matters concerning the organization should be timely and balanced to ensure that all investors have access to clear, factual information.

CORPORATE GOVERNANCE CODE AND REGULATIONS

Clearly laid down operating principles, rules, regulations and guidelines are considered necessary for smooth working in corporate bodies. While the rules, regulations and guidelines may differ at different times and may even be situation specific, the basic principles remain the same for all times and all situations. Among these the one for top management is known as governance code. A formal corporate governance code is one that prescribes certain norms and standards to be followed in the conduct of corporate business. Persons at apex level and senior executives are expected not only to be conversant with the code but also to set personal example in following it. Then alone the code can become part of the organizations' culture.

SOME CONSIDERATIONS AS CONCLUDING SUGGESTIONS IN RESPECT TO CORPORATE GOVERNANCE IN INDIA.

Recent events in India have put the spotlight on the issues relates to corporate governance practices of Indian companies. India is generally being proactive in promulgate corporate governance regulations. In doing so a good balance has been achieved i.e. headway has been made in terms of helping ensure that regulations are not stifling our entrepreneurial initiatives. From a purely regulatory standpoint, India compares favorably with most other developing and Asian economies as far as its

- (1) Code of conduct and whistle bower a policy are important but more important is how they are communicated and practice. It is important for board members and senior management to lead by example.
- (2) The concept of having independent directors is a good one in theory more important is the process underlying selection of independent direction.
- (3) Is this process rigorous, transparent and objective and is it aligned to the company's need ?
- (4) It is important to focus on not just earnings but on the business Sustainability models.
- (5) Rating agencies need to develop criteria that focus on matter ratherthan the form of governance.
- (6) Compensation of executive directors should flow from an objective performance evaluation process conducted by the board.
- (7) Greater transparency and disclosure of executive performance are required which should include financial and non financial measures.
- (8) Regulations should send clear signals that they shall be proactive in imposing substantial penalties for non compliance, so that compliance is strictly adhered to.

CONCLUSION

Sound corporate governance is reliant on external market place commitment and legislation, plus a healthy board culture which safeguards policies and processes. Recommendations and principles issued at International level have been mainly focused on structure of the company, financial and non-financial disclosures, compliance with codes of corporate governance, competitive remuneration policy, shareholders rights and responsibilities, financial reporting and internal controls, etc. All these efforts at international level, in turn, helps to bring favorable changes in the operating systems of Board of Directors, Company's management and administration; as well as improve face of relationship between supervisory and executive bodies. Ultimately the aim of "Good Corporate Governance" is to ensure commitment of the board in managing the company in a transparent manner for maximizing long-term value of the company for its shareholders and all other partners. It integrates all the participants involved in a process, which is economic in nature and at the same time it is also social.

References :

1. Prasad L.M. "Principles and Practices of Management" Sultanchand & Sons N. Delhi.
2. "Accounting World": Various Issues Published by ICAI University Press.
3. "Business Ethics and Corporate Governance": Published by ICAI Center for Management Research.
4. "India Today": Volume XXXIV Number 4; for the week Jan-20-26 2009"Indian Management": Volume 48 issue 2, February 2009
5. "The Chartered Accountant: Volume 56 NO. 01 July 2007, Volume 55 Number 12 June 2007

*****

